

ISSN 2521-6341

Volume 4
Number 1

2020

Journal of Baku Engineering University

ECONOMICS AND
ADMINISTRATION

Journal is published twice a year
Number-1. June, Number-2. December

An International Journal

<http://journal.beu.edu.az>

Founder

Havar Mammadov

Editor-in-chief

Elchin Suleymanov

Editor

Mayis Azizov

Farid Jabiyev

Editorial board

Altay Ismayilov (Azerbaijan, Khazar University)

Elsever Ibadov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Firudin Sultanov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Hazi Eynalov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Murad Isgandarov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Nasimi Kamalov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Tarbiz Aliev (ANAS, Institute of Economy)

Tayyar Mustafayev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Vilayat Valiyev (Azerbaijan, Institute for Scientific

Research on Economic Reforms)

Khanlar Haydarov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Samir Guliyev (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Shahriyar Muhtarov (Azerbaijan, Baku Engineering University)

Yadullah Hasanli (Azerbaijan, Azerbaijan State University of Economics)

International Advisory board

Alina Danilowska (Poland, Warsaw University of Life Sciences)

Alp Malazgirt (Rep. of Korea, SolBridge International School of Business)

Anthony Adamthwaite (USA, University of California Berkeley)

Frederick Joutz (USA, George Washington University)

Gregory R. Quinet (USA, Southern Polytechnic State University)

James Dingley (UK, Francis Hutcheson Institute)

James F. Rinehart (USA, Troy University)

Manouchehr Mokhtari (USA, University of Maryland)

Mark S. Hiatt (USA, Southern Polytechnic State University)

Manuela Tvaronaviciene (Lithuania, Vilnius Gediminas Technical University)

Nalan Basturk (Netherlands, Erasmus University Rotterdam)

Robert Powel (USA, University of California Berkeley)

Ronny L. Richardson (USA, Southern Polytechnic State University)

Tara Sinclair (USA, George Washington University)

William Patrick Leonard (Rep. of Korea, SolBridge Inter. School of Business)

Executive Editors

Shafag Alizade

Assistant Editors

Rufat Mammadov

Design

Ilham Aliyev

Contact address

Journal of Baku Engineering University

AZ0101, Khirdalan city, Hasan Aliyev str. 120, Absheron, Baku, Azerbaijan

Tel: 00 994 12 - 349 99 66/78 Fax: 00 994 12 349-99-90/91

e-mail: jr-eco.adm@beu.edu.az

web: <http://journal.beu.edu.az>

facebook: [Journal Of Baku Engineering University](#)

Copyright © Baku Engineering University

ISSN 2521-6341

ISSN 2521-6341

Journal of Baku Engineering University

**ECONOMICS AND
ADMINISTRATION**

Baku - AZERBAIJAN

Journal of Baku Engineering University

ECONOMICS AND ADMINISTRATION

2020. Volume 4, Number 1

CONTENTS

**TESTING LONG-RUN RELATIONSHIP BETWEEN
GDP AND FDI IN AZERBAIJAN**

Abdulla Alikhanov _____ 3

QEYRİ-NEFT İXRACI ÜZRƏ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

Aynurə İsmayılova _____ 17

**KƏND TƏSƏRRÜFATINDA ƏMƏK HAQQININ PROQNOZUNUN QEYRİ-SƏLİS
MODELLƏRİ**

Z. Əliyev _____ 32

UNESCO ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ İRS MARKASININ YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Elmira Hacıyeva, Elçin Süleymanov _____ 43

**KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA QEYRİ-MADDİ AKTİVLƏRİN
QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI**

Abdullah Adilli Nazim oğlu _____ 55

**AZƏRBAYCANDA İNNOVASİYA YÖNÜMLÜ SAHİBKARLIĞIN TƏŞKİLATI-İQTİSADI
MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Səbinə Əliyeva _____ 75

**AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT XİDMƏTİNİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ
ELEKTRON HÖKUMƏT İNNOVATİV TEXNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN İNKİŞAFI**

Xəyalə İbrahimova, Elçin Süleymanov _____ 85

**ÜMUMDÜNYA SƏHIYYƏ TƏŞKİLATI VƏ ONUN BEYNƏLXALQ
SƏHIYYƏNİN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU**

NərmİN Ələkbərova Yusif qızı _____ 91

UOT: 330.55JEL CLASSIFICATION: C22, F21

TESTING LONG-RUN RELATIONSHIP BETWEEN GDP AND FDI IN AZERBAIJAN

ABDULLA ALIKHANOV

PhD candidate,

Azerbaijan University of Economics, Baku, Istiglaliyyet, str., 6

abdulla.alikhan@gmail.com

ABSTRACT

The aim of paper is to understand and analyze the relationship between Foreign Direct Investment (FDI) and Gross Domestic Product (GDP). The paper aims to empirically investigate to what extent GDP and FDI are related to each other in the economy of Azerbaijan in the long run. Hence, times series data ranging from 1995 to 2018 periods are used to estimation of the relationship. First, the paper starts with providing literature review on FDI influences on GDP and provides brief trend analyses of FDI and GDP in Azerbaijan. The main econometric methods used in study are Vector Autoregressive Model (VAR) and Vector Error Correction Models (VECM). Our empirical estimation provided in results and discussion part. As the result, there was no evidence of direct long relationship between GDP and FDI, which is in line with some studies in the literature as well. Moreover, paper also aims to enhance literature review and methodology design using times series data related to the Azerbaijan economy.

Key words: Foreign Direct Investment, Gross Domestic Product, VECM, and VAR models.

AZƏRBAYCANDA ÜMUMİ DAXİLİ MƏHSUL (ÜDM) VƏ BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALAR (BXİ) ARASINDA UZUNMÜDDƏTLİ REQRESSİYANIN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

XÜLASƏ

Tədqiqat işinin əsas məqsədi Birbaşa Xarici İnvestisiyalar (BXİ) və Ümumi Daxili Məhsul (ÜDM) arasındakı əlaqəni təhlil etmək və dəyişənlərin Azərbaycan iqtisadiyyatı fonunda reqressiya modelləri vasitəsilə qiymətləndirməkdir. Bu məqsədlə 1995-ci ildən 2018-ci ilə qədər data istifadə edilmişdir. Məqalə ilk öncə BXİ və ÜDM arasında təsirləri ehtiva edən elmi araşdırmaların təsviri və təhlili ilə başlayır. Həmçinin, Azərbaycanda iqtisadiyyatında BXİ və ÜDM-in trend-təhlilini təqdim edir. Tədqiqatda istifadə olunan əsas reqressiya metodları Vector Avtoreqressiya Modeli (VAR) və Xətanın Düzəlməsi üzrə Vektor Modelləridir (VECM). Reqressiya qiymətləndirilməsinə nəticələr bölümündə təhlil edilir. Belə ki, ÜDM və BXİ arasında uzunmüddətli birbaşa statistik əlaqə aşkar edilməmişdir. Halbuki, empirik tədqiqatın nəticəsi digər bəzi ölkələr üzrə edilmiş araşdırmaların nəticələri ilə uzlaşır. Məqalə eyni zamanda Azərbaycan iqtisadiyyatı ilə əlaqəli ekonometrik metodologiya və qiymətləndirmə və reqressiya metodologiyasının inkişaf etməsi üzrə elmi ədəbiyyatları təhfi vermək məqsədi daşıyır.

Açar sözlər: Birbaşa Xarici İnvestisiyalar, Ümumi Daxili Məhsul, VECM və VAR modelləri.

ТЕСТИРОВАНИЕ ДОЛГОСРОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ВВП И ПИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

Цель статьи - понять и проанализировать взаимосвязь между потоками прямых иностранных инвестиций (ПИИ) и валовым внутренним продуктом (ВВП). Целью работы является эмпирическое исследование того, в какой степени ВВП и ПИИ связаны друг с другом в экономике Азербайджана. Следовательно, данные временного ряда в периоде с 1995 по 2018 год используются для оценки взаимосвязи. В статье прежде всего анализируются обзоры литературы о влиянии ПИИ на ВВП и дает краткий анализ тенденций в отношении ПИИ и ВВП в Азербайджане. Основными эконометрическими методами, используемыми в исследовании, являются модель векторной авторегрессии (VAR) и модели векторной коррекции ошибок (VECM). Наша эмпирическая оценка представлена в разделе результатов и обсуждения. В результате не было выявлено прямой связи между ВВП и ПИИ, что также соответствует некоторым исследованиям в литературе. Кроме того, работа также направлена на совершенствование методологии обзора и проектирования литературы с использованием данных временных рядов, имеющих отношение к экономике Азербайджана.

Ключевые слова: Прямые иностранные инвестиции, Валовый внутренний продукт, VECM и VAR модели.

Introduction and Literature Review

In the last two decades, foreign direct investment (FDI) flows have grown rapidly all over the world. Ayanwale, (2007) indicates this is because many developing countries see FDI as an important element in their strategy for economic development [1, p.9]. According to UNCTAD, 2006, the collapse of the former Soviet Union and due to realization of market policies and undertaking of outward expansion by state-owned and private companies in many developing countries resulted increase FDI inflows [2, p.9]. It should be mentioned that FDI is a fundamental part of an open and effective international economic system and a major catalyst to development. It is an investment made by a firm or individual in one country into business interests located in another country. FDI plays as an economic lifeblood for the diversification of the economy as well. In his research Alikhanov (2018) describes there are main seven factors effecting FDI and GDP is considered one of the factors [3, p.9]. Hence, the author proxied market size of the economy by GDP and GDP per capita. However, the role of FDI as an enabler of diversification depends on the type of investment. Not all foreign investment is the same as far as positive spillovers to the rest of the economy. The World Bank (2019) distinguishes four types of FDI: (i) resource-seeking investment (focused on exploiting natural resources); market-seeking investment (serving domestic or regional markets); strategic asset-seeking investment (driven by through mergers and acquisitions); and efficiency-seeking investment (focusing on export-oriented production [4, p.9]

The association between FDI and GDP is still a debatable issue. The relationship between GDP and FDI has been a subject of discussion for many researchers, economists, and policy analysts in time mainly in Developing countries. It is important to know the relationship between FDI inflows, which refers to the value of inward direct investment made by non-resident investors in the reporting economy, and GDP, which is the measure of economic growth in a specific country, meaning that whether FDI inflows generate GDP or the high level of GDP attracts more FDI inflows. The economics literature on the link between these two variables varies from one country to another.

FDI represents a vehicle for transferring tangible assets, but also intangible assets like technology (for example, innovative product designs and managerial skill). Lechman and Kaur (2015) summarized the positive effect of FDI on economic growth is ensured by FDI transferring assets regarding FDI spillover effect and productivity improvement [5, p.9]. On the other hand, the empirical studies regarding the relationship between FDI and economic growth showed mixed influences. For example, Chakraborty and Basu's (2002) study for India found little or no evidence for FDI contributing to economic growth [6, p.9].

It is important to know if FDI inflows really generate economic growth and if a country with higher GDP rate attracts more FDI inflows. Simionescu (2016) claims a faster economic growth attracts more FDI inflows [7, p.9]. There are main two dimensions or possibilities about the relationship between FDI inflows and GDP: the traditional assumption that includes one-way (unidirectional) causal link from FDI inflows to GDP or vice versa (both positively and negatively) and two-way (bidirectional) link. First of all, let's have a look at the assumptions supposed by Sothan (2017) which states that FDI inflows generate economic growth through expanding the quantity of total investment, producing technological and knowledge spillovers from the developed world to the host economies, helping the host economy to gain new inputs, technology, skills/knowledge, organizational and managerial practices, enhanced R&D, and

access to markets [8, p.9]. Mainly, developing countries see FDI inflows as a fundamental mean for achieving GDP growth. For example, according to Qiang and Mawugnon (2011) study made in Togo for the period 1991-2009, there is a unidirectional causal effect running from FDI to GDP [9, p.9]. In addition, Roy and Berg (2006) claims that being inherently complex relations FDI inflows have a positive and significant effect on the growth of the US economy [10, p.9].

Furthermore, Sothan (2017) indicates that there are also negative effects that FDI inflows can cause to the economic growth of host country such as its negative effects on natural resource depletion and pollution, increasing prices of domestically supplied inputs as the result of the increasing local wages [8, p.9]. For example, according to the test results of the studies made for India and Romania, separately causality runs from GDP to FDI. In addition, based on the research analysis made by Simionescu (2016) for Morocco, Turkey and Tunisia, there is a significant negative effect of FDI inflows on economic growth [7, p.9]. As the examples of bidirectional link, we can state that by examining the long-run relationship between FDI and GDP by Sandalcilar and Altiner, (2012) who has figured out a two-way relationship between those two variables in Turkey, Chile, Malaysia, Thailand, respectively [11, p.9]. Needless to mention that in this study we also apply the same variables. Moreover, while some empirical studies support the FDI impact of GDP for developing countries, others also support the growth impact of FDI.

Carcovic and Levine (2002) explored FDI and economic growth relation in 72 countries in the period of 1960-1995 [12, p.9]. Firstly, they formed a panel data set linked to World Bank data set and basing on the averages of seven five-year periods between 1960 and 1995. Methodologically, Generalized Method of Moments (GMM) was used. Contrary to above studies, their results noted that FDI did not influence economic growth solely.

In this paper, after the description of the literature review on the existing relationship between FDI inflows, GDP and GDP growth, we specifically focus on Azerbaijan. As per World Bank (2017) Azerbaijan economy is based on oil extraction and the economic growth in Azerbaijan has been steadily raised between the years 1995-2015 [13, p.9]. Moreover, there has been 1.7% decrease in the rate of GDP in 2015, when the low world oil prices have hit the economy, which is primarily dependent on oil and gas products for roughly 90 percent of its export revenue. Until the hit, the ongoing development of the oil and gas industry has been the major determinant of the FDI inflows, approximately 90% of inward investments. Although the oil and gas sector have historically attracted most of the FDI, recently, the government has tried to target four non-oil sectors such as agriculture, transportation, tourism, and information/communication technology as key sectors for diversifying the economy and ensuring future prosperity. Moreover, the government of Azerbaijan adopted Strategic Road Map in which FDI has described one of the top priorities influencing economic stability [14, p.9]. Amid with the development of Strategic Road Map, Alikhanov (2019) analyzed the role of FDI within diversification of industrial production in Azerbaijan [15, p.9].

Figures of WB Group on FDI inflows shows that despite the fluctuations in the inward FDI ratios throughout the years 1995-2014 and overall the rate of FDI inflows has grown with positive trends [16, p.9]. The country has enacted several laws and treaties that help to easily facilitate the creation of business enterprises, to limit corporate taxes through allowing the legal and physical entities to be exempt from paying taxes for 50 percent of their revenues and incomes and from customs duties and value-added tax on import of capital equipment for up to

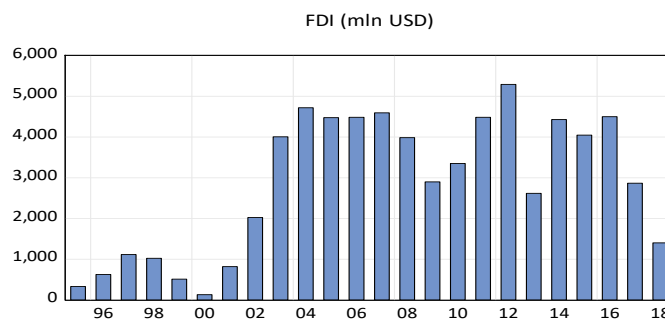
7 years, under the amendments to the Tax Code in 2016 and to the Law on Customs Tariff, respectively, and to protect foreign investors against nationalization and requisition, all of which will eventually enhance FDI inflows (“Investment Climate Statements”)[17, p.9]. One of the major institutions that are established in order to attract more inward FDI by the government is the creation of Azerbaijan Export and Investment Promotion Foundation (AZPROMO), which established by the Ministry of Economy and Industry of Azerbaijan in 2003 with the aim of contributing to economic prosperity, attracting more foreign investment into non-oil sectors and stimulating the exports of non-oil goods to overseas markets (“Investment Climate Statements”)[17, p.9]. By targeting the attraction of more FDI inflows into the country as one of the fundamental means for achieving higher GDP, the government can expect that foreign investors through their establishment of multinational corporations, new job opportunities, contribution to human capital formation and technology spillover effects can have a direct positive impact on the economic growth of Azerbaijan. On the other hand, one should not forget the impact higher GDP on providing higher income opportunities, which could result in higher domestic and foreign direct investments.

Therefore, by taking into consideration the existing ambiguity in the causal link between FDI inflows and GDP, this research paper will attempt to analyze the causal link between GDP which is proxy for market size of the economy and inward FDI. The paper will attempt the address the linkages between FDI and GDP in Azerbaijan in long run and address if there is any cause-effect between these two variables.

Data and Methodology

The regression function for our research consists of two variables, namely FDI and GDP. Data for research obtained annually for the periods of 1995-2018. The data has been collected from the World Bank. The net FDI inflows in Azerbaijan have shown an upward trend during the period 2002-2008 with an average annual growth rate of 63%. Data. Figure 1 shows the trends in net FDI flows in Azerbaijan during the period 1995-2018.

Figure 1: Net FDI inflows in Azerbaijan during the period of 1995-2018.

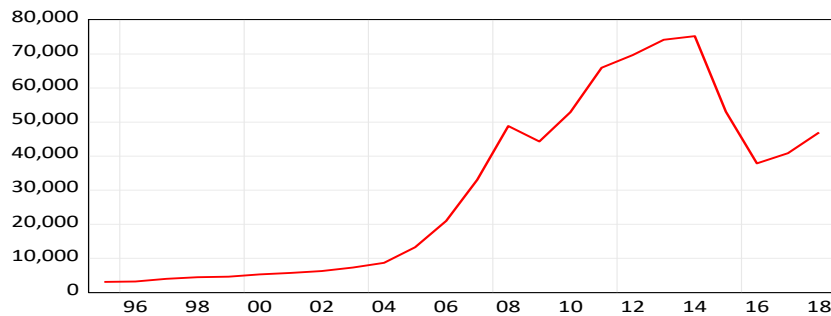

Source: World Bank Indicators, 2019 [16, p.9].

During these periods fast rise in net FDI inflow was mainly due to the investment in extraction industries in the economy. After Global Economic and Financial Crises of 2008-2009 inward FDI has slow down which was mainly because of the turmoil in financial markets. It is mainly due to reason that crises caused income loss aftermath of the crises. Since ever, the inward FDI has been ups and downs in net FDI inflows during 2009-2018 period. The significant down in new FDI inflow by 10% was resulted in 2015 which was mainly due to the two-consecutive devaluation in Azerbaijan. As per WB development indicators Net FDI inflows amounted to USD 1,403

million for 2018 year. As per Central Bank of Azerbaijan overall, mining industry primarily oil and gas sector capture 86% of the net FDIs in Azerbaijan [16, p.9]. Five-year average FDI inward as a percentage of GDP is 7.1% and according to Global Competitive Report 2019 Azerbaijan ranks 58 whose position improved 11 places compared to 2018 year [19, p.9]. Moreover, we noticed similar pattern in GDP during the periods of 1995-2018. Overall, there was positive trend of GDP. The boost in GDP was mainly due the development in oil and gas extractions and mining industries according to the production share agreements signed with foreign companies. Whilst, significant decrease in GDP in 2015 was devaluation of manat against USD.

Figure 2: GDP volume in Azerbaijan 1995-2018 years.
GDP (mIn USD)

Source: World Bank Indicators, 2019.[20, p.9].

The data used in this paper consists of annual time-series data of GDP and FDI for Azerbaijan in USD. The sample includes 24 observations. Below Table 1 summaries descriptive statistics of the variables used in empirical work. According to the Jargue-Bera statistics result p-values are higher than 5% significance level and as such we variables are non-stationary. As such, we also assume that our variables are not stationary. Moreover, correlation coefficient between GDP and FDI is 0.57. Although, it is positive however, it is not highly strong.

Table 1: Descriptive Statistics of variables used in regression estimation

	Mean	Median	Max	Min	Std.Dev.	Skewness	Kurtosis	Jarque-Bera	Prob.	Obs.
GDP	30,396	2,7016.7	75,244.3	3,052.5	25,939.	0.383	1.67	2.357	0.307	24
FDI	2,864.5	3,126.5	5,293.3	129.94	1,713.1	-0.294	1.53	2.501	0.286	24

Research method: Econometric Model and Design of methodology

As the objective of this paper is to explore the long run relationship between GDP and FDI using and comparing the results of two econometric approaches. The following functional model is estimated:

$$FDI = f(GDP)$$

In our methodology we will apply longitudinal design, which is used to explore the relationship over a long period of time. Johansen methodology is used to estimate the relationship between FDI and GDP over the period 1995-2018. Testing of empirical models are carried in E-views which are based on instructions followed in Brooks (2008). The book summaries key elements of estimation of Vector Autoregressive Model (VAR) and Vector Error Correction Model (VECM) in this study[21, p.9]. Moreover, aiming to contribute empirical methodology related to Azerbaijan economy we provided results for both models. Before, testing the models we insure

stationarity and non-stationarity (integration order of (I)) respectively for VAR and VECM models. Furthermore, for stationarity of the variables, before testing models the augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test is applied. It is shown below:

$$\Delta Y_t = \alpha_0 + \gamma Y_{t-1} + \alpha_2 t + \sum_{i=1}^p \beta_i \Delta Y_{t-i} + \varepsilon_t.$$

The null hypothesis is (H0):1(unit root), versus the alternative (H1): $\gamma < 1$. Moreover, for the VAR model with a pth-order VAR is defined as:

$$z_t = A^{-1} B_1 z_{t-1} + A^{-1} B_2 z_{t-2} + \dots + A^{-1} B_p z_{t-p} + A^{-1} u_t$$

In order to determine appropriate lag length the paper uses Akaike information criterion (AIC), or Schwarz criterion (SIC), Hannan-Quinn criterion (HQC). For testing of cointegration and VECM Johansen's approach and full information maximum likelihood of a vector error-correction model (VECM) are applied. Enders (2010) presents four steps approach to test long run relationship in Johansen methodology, and we used all these approaches [22, p.9].

Empirical results and discussion of research method

We have started our analysis by testing the stationary of each variable. So, the paper used Augmented-Dickey Fuller test in order to examine if the variables have a unit root or not. According to Augmented Dickey- Fuller Test results, we do not reject the null that the variables GDP and FDI have a unit root at 1%, 5%, 10% significance levels that implies that both of our variables are non-stationary (Appendix 1). Since the variables are non-stationary, the Econometricians propose two approaches: use of VAR applying on first difference variables or using Vector Error Correction Model (VECM) for integration of order (I). Overall, the latter is preferred as it provides the long relationship and produces efficient coefficient estimates based on methodology of Rasche and Hoffman (1996), [23, p.9].

After checking stationarity and because integration of order for variable is (I) we can apply Cointegration test and VECM model. This is also prerequisite for use of Cointegration method and VECM (Brooks, 2008). In the second step we tested VAR model to obtain lag length structure based on results and applied lag length of 2. (Appendix 2). Johansen Cointegration test was applied and we found that there was no statically any long-run relationship between GDP and FDI (Appendix 3). According to the result obtained from the Cointegration test, we conclude that the variables are not cointegrated which means that there is no long-run linkages between GDP and FDI. However, if we include lag 5 there is little evidence of relationship in the long run. However, lag length if 5 is not efficient since we don't have sufficient observations. Furthermore, we included the VECM Model and Wald test for coefficients in the VECM (see Appendix 4). Coefficients of the VECM is provided below:

$$\Delta FDI = -0.335 * ECT_{t-1} + 0.160 \Delta FDI_{t-1} + 0.198 \Delta FDI_{t-2} - 0.055 \Delta GDP_{t-1} - 0.062 \Delta GDP_{t-2} - 175.2$$

$$ECT_{t-1} = 1.00 FDI_{t-1} - 0.231 GDP_{t-1} - 2837.5$$

Moreover, we also obtained the VECM model coefficients used in tests for p-values of the VECM model. Hence, the results also confirmed insignificant p-values of short term and long-term dynamics coefficients in above models (See also Appendix 5). P values are higher than 0.05

¹ ECT indicates Error Correction term in the model.

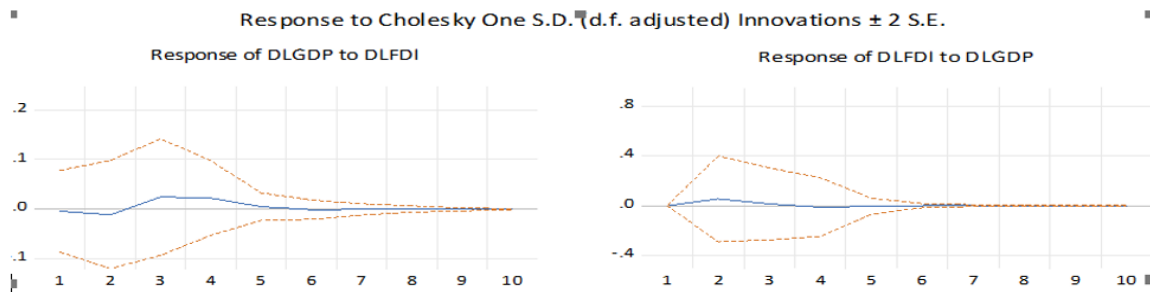
significance level which means null hypotheses have not been rejected. Hence it means no causal long run relationship between GDP and FDI existed. The results that obtained by applying the Cointegration and VECM estimates contradict with our preliminary expectations. Despite the fact there is no evidence or little (at lag 5) evidence the results of study is in line with some researches results between relationship between GDP and FDI.

Moreover, we have also applied Vector Autoregressive Model (VAR) and we obtained the same results (Appendix 6). Due to the reason that both of our variables have a unit root and, thus, are non-stationary it is necessary to make our variables stationary before applying the VAR model in order not to get spurious results. Therefore, we have taken the first difference of FDI and the second difference of GDP. Two new stationary variables were generated such as $d\log(FDI)$ and $d\log(GDP)$. Akaike and Schwarz information criterion tests were used in order to identify the appropriate lag length. One lag was decided to be included suggested by Akaike and Schwartz test (Appendix 6). The econometric models that we have obtained are below:

$$\begin{aligned} \widehat{\log(FDI)} &= 0,01 + 0,105\widehat{\log(FDI)_{t-1}} + 0,153(\widehat{GDP}_{t-1}) \\ \widehat{\log(GDP)} &= 0,57 + 0,573\widehat{\log(GDP)_{t-1}} - 0,001\widehat{\log(FDI)_{t-1}} \end{aligned}$$

In other words, no indication cause-effect between variables. The result of VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Test shows that neither RGDP granger cause RFDI, nor RFDI granger cause RGDP due to insignificant p – values (Appendix 6). Results coincide with the result of Cointegration test and leads us to the conclusion that there is no evidence of relationship between GDP and FDI using both models. For impulse responses see Figure 3:

Figure 3: Impulse response results

Based on the results we also notice that the response of FDI to GDP and otherway around is almost zero over the many lags. Due to the insignificant statistical relationship, we are not able provide plausible economic interpretations.

Concluding remarks

The relationship between GDP and FDI has been the subject of debate for economists, analysts and researches over the past decades. Yet, due to inherent complex relationship between two there is still no single answer to the casual link between these two economic variables. On one hand, it is argued that more FDI enhances more GDP and hence results economic growth through technology spill over and human capital formation. On the other hand, there are findings which state that high rate of GDP growth attracts more FDI. Thus, the paper has attempted to empirically analyze these linkages between GDP and FDI in Azerbaijan by answering the question: "Is there long run relationship between GDP and FDI and also is it GDP that causes FDI or more FDI causes more GDP". Prior to the empirical analysis, the result which

has been expected to be achieved is: FDI inflow positively affects economic growth in Azerbaijan and there is long run relationship. As the biggest share of FDI entering Azerbaijan is concentrating in oil and gas sectors which increases the competitiveness of Azerbaijani market in the global market which, in turn, increases the openness of the economy and GDP. However, according to the regression estimates which were used to test if there is a long-run relationship between GDP and FDI, the null hypothesis was not rejected and no strong evidence of was achieved. Moreover, VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Test suggests that neither GDP causes FDI, nor FDI causes GDP. Despite the expected positive effects of GDP on FDI and vice versa, our article found similar results in the study investigated by Carovic and Levine (2002) which discussed previously in literature part.

Overall, FDI inflow leads to capital account surplus and current account deficit. In the long-run, an increase in foreign direct investment may lead to an increase in exports which, in turn leads to the increase in GDP. However, as the data used in our research is over the period 1995-2018, it is possible that the positive influence of FDI on GDP is not obtained because the data does not cover sufficiently long period of time in order to obtain long-run effects of FDI. When it comes to the impact of GDP on FDI, there are also other main factors that affect FDI which are wage rates in Azerbaijan, tax rates, labor skills, natural resources and political stability. In the current article, we were very specific and described the linkages between GDP and FDI in the long run. Needless to mention, however in the short run Human Development Index (HDI) and trade openness level have influence in FDI inward in Azerbaijan which were empirically analyzed by Alikhanov (2018) in his empirical study [24,p.9]. FDI inflows depend on other factors and hence higher GDP and growth does not directly influence FDI inflows, the result that more GDP does not cause more FDI is unsurprisingly and economically justifiable. Berk and Roy (2006) also indicates that relationship between FDI and GDP inherently complex.

As further research suggestion, it would be better to make follow up research regarding FDI and GDP which will take into consideration of non-oil GDP and non-oil FDI in Azerbaijan. Moreover, the paper also suggests further qualitative research on the role of FDI in the economy and in primarily FDI's role in diversification of the economy.

REFERENCES:

1. Ayanwale AB. FDI and economic Growth: Evidence from Nigeria. African Economic Research Consortium Paper 165. Nairobi, pp.7-8, 2007.
2. UNCTAD, World Investment Report. FDI From Developing and Transition Economies: Implications for Development. New York and Geneva: United Nations, pp. 103-104, 2006
3. Alikhanov, A "Forms of foreign direct investments: Attracting Foreign Investments to the Economy of Azerbaijan", Scientific and Pedagogical news of OdlarYurdu University, No 50, pp.53-58., 2018.
4. World Bank, "Economic Diversification: Lessons From Practice", pp.152, 2019.
5. Lechman, E, and Kaur, H. "Economic growth and female labor force participation – verifying the U-feminization hypothesis. New evidence for 162 countries over the period 1990-2012", Economics & Sociology, Vol. 8, No. 1, pp. 246–257, 2015
6. Chakraborty, C. and Basu, P. "Foreign direct investment and growth in India: a cointegration approach", Applied Economics, Vol. 34, No. 9, pp. 1061–1073, 2002.
7. Simionescu, M., "The relation between economic growth and foreign direct investment during the economic crisis in the European union". Review Article, ZbornikradovaEkonomskogfakulteta u Rijeci Vo. 34, no1, pp.200-201, 2016.

8. Sothan, S, "Causality between foreign direct investment and economic growth for Cambodia". *Cogent Economics and Finance*, No 5, pp.4-5, 2017.
9. Qiang, F., &Mawugnon, A. K. "The relationship between foreign direct investment and economic growth in togo [1991-2009]", 8th International Conference on Innovation & Management, Kitakyushu, Japan November 30-December 2, pp. 1273, 2011.
10. Berg and Roy, FDI and Economic Growth: A time series approach, University of Nebraska-Lincoln, *Global Economy Journal*, Vol 6, Article 7. pp.11-12 (2006).
11. Sandalcilar, A. R., &Altiner, A. (2012, November). Foreign direct investment and gross domestic product: An application on eco region (1995-2011)" *International Journal of Business and Social Science*, Vol 3 No 33. Pp. 191-193, 2012.
12. Carcovic M.& Levine R., "Does foreign direct investment accelerate economic growth? Department of Business Finance, University of Minnesota, Working Paper Series, pp.9-10, 2002
13. The World Bank. "GDP (current US\$)", World Bank development Indicators, 2019. Retrieved from <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?end=2015&locations=AZ&page=4&start=1995>
14. Azərbaycan Respublikasının Milli İqtisadiyyatperspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Prezident.az, ss.75, 2016.
15. Alikhanov, A "Analysis of the role of FDI in Economy and influences on Industrial Production in Azerbaijan", *Audit Journal*, N1, Vol 23, pp.126-138, 2019.
16. The World Bank. "Foreign direct investment, net inflows (BoP, current US\$)", World Bank development Indicators, 2019.
17. Bureau of Economic and Business Affairs of United States, "Investment climate statements for 2016 Azerbaijan". Retrieved from U.S., 2016. Department of State website:
<https://2009-2017.state.gov/e/eb/rls/othr/ics/investmentclimatestatements/index.htm#wrapper>
18. Central Bank of Azerbaijan, "Balance of payments of the Azerbaijan for the first half of 2019" pp.6, 2019.
19. Klaus Schwab, World Economic Forum, *The Global Competitiveness Report*, 2019, pp. 74.
Link: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TheGlobalCompetitivenessReport2019.pdf
20. The World Bank. "GDP (current US\$)", World Bank development Indicators, 2019.
21. Brooks, C. "Introductory econometrics for finance". 2nd Edition, Cambridge University Press, UK. p.334-338, 2008
22. Walter Enders, *Applied Econometric Times series*, third edition, Wiley & Sons, inc. pp 401-405, 2010.
23. Hoffman D., and Rasche R., "Assessing Forecast Performance in a Cointegrated System" *Journal of Applied Econometrics*, vol. 11, issue 5, 495-517, 1996.
24. Alikhanov, A "Factors influencing foreign direct investments in Azerbaijan", Scientific review, Azerbaijan State university of Economics, Vol, 6, July-September, pp. 129-137, 2018.

APPENDIX 1

Null Hypothesis: FDI has a unit root		
Exogenous: Constant		
Lag Length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.836016	0.3547
Test critical values:	1% level	-3.752946
	5% level	-2.998064
	10% level	-2.638752
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.		

Null Hypothesis: GDP has a unit root		
Exogenous: Constant		
Lag Length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=5)		
	t-Statistic	Prob.*
Augmented Dickey-Fuller test statistic	-1.322862	0.6001
Test critical values:	1% level	-3.769597
	5% level	-3.004861
	10% level	-2.642242
*MacKinnon (1996) one-sided p-values.		

APPENDIX 2

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: FDI GDP						
Exogenous variables: C						
Date: 10/15/19 Time: 20:45						
Sample: 1995 2018						
Included observations: 20						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-358.2575	NA	1.52e+13	36.02575	36.12532	36.04519
1	-331.0960	46.17459*	1.50e+12	33.70960	34.00832*	33.76791
2	-326.3843	7.067530	1.42e+12*	33.63843*	34.13630	33.73562*
3	-325.7712	0.797033	2.08e+12	33.97712	34.67413	34.11318
4	-322.8050	3.262836	2.49e+12	34.08050	34.97666	34.25544
* indicates lag order selected by the criterion						
LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)						
FPE: Final prediction error						
AIC: Akaike information criterion						
SC: Schwarz information criterion						
HQ: Hannan-Quinn information criterion						

APPENDIX 3

Date: 10/15/19 Time: 22:09; Sample: 1995 2018					
Included observations: 20					
Series: DGDP FDI					
Lags interval: 1 to 2					
Selected (0.05 level*) Number of Cointegrating Relations by Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test Type	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	0	0	0	0	0
Max-Eig	0	0	0	0	0
*Critical values based on MacKinnon-Haug-Michelis (1999)					

Included observations: 17					
Series: DGDP FDI					
Lags interval: 1 to 5					
Selected (0.05 level*) Number of Cointegrating Relations by Model					
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
Test Type	No Intercept	Intercept	Intercept	Intercept	Intercept
	No Trend	No Trend	No Trend	Trend	Trend
Trace	0	1	1	2	2
Max-Eig	0	1	1	2	2
Data Trend:	None	None	Linear	Linear	Quadratic
*Critical values based on MacKinnon-Haug-Michelis (1999)					

Date: 10/15/19 Time: 21:14; Sample (adjusted): 1999 2018				
Included observations: 20 after adjustments				
Trend assumption: Linear deterministic trend				
Series: FDI DGDP				
Lags interval (in first differences): 1 to 2				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)				
Hypothesized No. of CE(s)	Eigenvalue	Trace Statistic	0.05 Critical Value	Prob.**
None	0.285040	9.017162	15.49471	0.3638
At most 1	0.108927	2.306579	3.841466	0.1288
Trace test indicates no cointegration at the 0.05 level				
* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				

Date: 10/15/19 Time: 21:19; Sample (adjusted): 1999 2018				
Included observations: 17 after adjustments				
Trend assumption: Linear deterministic trend				
Series: FDI DGDP				
Lags interval (in first differences): 1 to 5				
Unrestricted Cointegration Rank Test (Trace)				
Hypothesized No. of CE(s)	Eigenvalue	Trace Statistic	0.05 Critical Value	Prob.**
None *	0.729966	24.57334	15.49471	0.0016
At most 1	0.127404	2.316798	3.841466	0.1280
Trace test indicates 1 cointegrating eqn(s) at the 0.05 level				
* denotes rejection of the hypothesis at the 0.05 level				
**MacKinnon-Haug-Michelis (1999) p-values				

APPENDIX 4: VECTOR ERROR CORRECTION MODEL (VECM) RESULTS

Vector Error Correction Estimates		
Date: 10/15/19 Time: 22:33		
Sample (adjusted): 1999 2018		
Included observations: 20 after adjustments		
Standard errors in () & t-statistics in []		
Cointegrating Eq:	CointEq1	
FDI(-1)	1.000000	
DGDP(-1)	-0.230961 (0.12870) [-1.79453]	
C	-2837.510	
Error Correction:	D(FDI)	D(DGDP)
CointEq1	-0.335363 (0.15385) [-2.17980]	1.018131 (1.13518) [0.89689]
D(FDI(-1))	0.160428 (0.25426) [0.63096]	-1.535460 (1.87605) [-0.81845]
D(FDI(-2))	0.198441 (0.28463) [0.69719]	2.465096 (2.10014) [1.17378]
D(DGDP(-1))	-0.055747 (0.03519) [-1.58405]	-0.007305 (0.25967) [-0.02813]
D(DGDP(-2))	-0.062421 (0.03899) [-1.60102]	-0.421330 (0.28767) [-1.46461]
C	-75.16270 (272.712) [-0.27561]	-385.3839 (2012.20) [-0.19152]
R-squared	0.269683	0.385153
Adj. R-squared	0.008855	0.165565
Sum sq. resids	19072455	1.04E+09
S.E. equation	1167.184	8612.047
F-statistic	1.033951	1.753978
Log likelihood	-166.0590	-206.0304
Akaike AIC	17.20590	21.20304
Schwarz SC	17.50462	21.50176
Mean dependent	19.00155	279.5168
S.D. dependent	1172.386	9427.793
Determinant resid covariance (dof adj.)	1.01E+14	
Determinant resid covariance	4.95E+13	
Log likelihood	-372.0890	
Akaike information criterion	38.60890	
Schwarz criterion	39.30591	
Number of coefficients	14	

APPENDIX 5: TESTING OF P-VALUES OF THE VECM

MODEL REPRESENTATION:

$$D(\text{FDI}) = C(1) * (\text{FDI}(-1) - 0.2309 * \text{DGDP}(-1) - 2837.5) + C(2) * D(\text{FDI}(-1)) + C(3) * D(\text{FDI}(-2)) + C(4) * D(\text{DGDP}(-1)) + C(5) * D(\text{DGDP}(-2)) + C(6)$$

TESTING OF P VALUES IN ABOVE MODEL:

Dependent Variable: D(FDI)				
Method: Least Squares (Gauss-Newton / Marquardt steps)				
Date: 10/15/19 Time: 22:34				
Sample (adjusted): 1999 2018				
Included observations: 20 after adjustments				
D(FDI) = C(1)*(FDI(-1) - 0.2309*DGDP(-1) - 2837.5) +C(2)*D(FDI(-1)) + C(3)*D(FDI(-2)) + C(4)*D(DGDP(-1))+ C(5)*D(DGDP(-2)) + C(6)				
	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
C(1)	-0.335363	0.153850	-2.179798	0.0468
C(2)	0.160428	0.254260	0.630960	0.5382
C(3)	0.198441	0.284630	0.697190	0.4971
C(4)	-0.055747	0.035193	-1.584051	0.1355
C(5)	-0.062421	0.038988	-1.601022	0.1317
C(6)	-75.16270	272.7124	-0.275612	0.7869
R-squared	0.269683	Mean dependent var		19.00155
Adjusted R-squared	0.008855	S.D. dependent var		1172.386
S.E. of regression	1167.184	Akaike info criterion		17.20590
Sum squared resid	19072455	Schwarz criterion		17.50462
Log likelihood	-166.0590	Hannan-Quinn criter.		17.26421
F-statistic	1.033951	Durbin-Watson stat		2.284465
Prob(F-statistic)	0.435568			

APPENDIX 6 –VECTOR AUTOREGRESSIVE MODEL (VAR) RESULTS

VAR Lag Order Selection Criteria						
Endogenous variables: DLFDI DLGDP						
Exogenous variables: C						
Date: 10/15/19 Time: 22:14						
Sample: 1995 2018						
Included observations: 18						
Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-14.55837	NA*	0.021586	1.839819	1.938749*	1.853460*
1	-10.46475	6.822696	0.021492*	1.829417*	2.126207	1.870340
2	-9.361134	1.594112	0.030363	2.151237	2.645888	2.219443
3	-7.726369	1.998046	0.041781	2.414041	3.106552	2.509529
* indicates lag order selected by the criterion						
LR: sequential modified LR test statistic (each test at 5% level)						
FPE: Final prediction error						
AIC: Akaike information criterion						
SC: Schwarz information criterion						
HQ: Hannan-Quinn information criterion						

Vector Autoregression Estimates		
Date: 10/15/19 Time: 22:16; Sample (ad): 1997 2018		
Included observations: 22 after adjustments		
Standard errors in ()& t-statistics in []		
	DLGDP	DLFDI
DLGDP(-1)	0.573558 (0.18702) [3.06681]	0.152681 (0.71197) [0.21445]
DLFDI(-1)	-0.000347 (0.06081) [-0.00571]	0.105298 (0.23150) [0.45485]
C	0.054807 (0.04480) [1.22344]	0.008237 (0.17054) [0.04830]
R-squared	0.331121	0.013221
Adj. R-squared	0.260713	-0.090651
Sum sq. resids	0.621562	9.008015
S.E. equation	0.180870	0.688554
F-statistic	4.702872	0.127282
Log likelihood	8.015539	-21.39444
Akaike AIC	-0.455958	2.217677
Schwarz SC	-0.307180	2.366455
Mean dependent	0.122410	0.036590
S.D. dependent	0.210358	0.659318
Determinant resid covariance (dof adj.)		0.015508
Determinant resid covariance		0.011567
Log likelihood		-13.37750
Akaike information criterion		1.761591
Schwarz criterion		2.059148
Number of coefficients		6

VAR Granger Causality/Block Exogeneity Wald Tests			
Date: 10/15/19 Time: 22:15 ; Sample: 1995 2018			
Included observations: 21			
Dependent variable: DLFDI			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
DLGDP	0.097539	2	0.9524
All	0.097539	2	0.9524
Dependent variable: DLGDP			
Excluded	Chi-sq	df	Prob.
DLFDI	0.489729	2	0.7828
All	0.489729	2	0.7828

UOT: 339.9:330.34

QEYRİ-NEFT İXRACI ÜZRƏ ÖLKƏLƏRİN TƏCRÜBƏSİ

AYNURƏ İSMAYILOVA

İqtisadiyyat Nazirliyi İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

Bakı/Azərbaycan

a-ismayilova@hotmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə dünya "nəhəng"lərinin özlərini "təsdiq etdikləri" bir dövrlərdə karbohidrogen ixracatçılarının ixrac gəlirlərindən səmərəli istifadə etmədən, sosial-iqtisadi problemlərin həllini bir kənara qoyaraq, yeni yataqların, hazır təbii mənbələrin axtarışı ziddiyyət dolu sualların aktuallığını qorumasına şərait yaratdığı məqamda "resursların lənəti" nə yoluxmamaq üçün neft-qaz ixracatçılarının atdıqları addımlar, xüsusilə qeyri-neft ixracı və onun yükəldilməsi üzrə iqtisadi siyasət çərçivəsi müzakirə olunur.

Açar sözlər: resurs zənginliyi, qeyri-neft ixrac siyasəti, daxili iqtisadi inkişaf məsələləri, qeyri-neft ixracı üzrə ölkələrin təcrübəsi

EXPERIENCE OF COUNTRIES IN NON-OIL EXPORT

ABSTRACT

The article are discussed the steps taken by oil and gas exporters in order not to become infected with the "curse of resources" at a time when the world "giants" "established" themselves, leaving aside the solution of socio-economic problems without the effective use of export revenues, the search for new deposits, of ready-made natural resources allows us to maintain the relevance of controversial issues, especially in relation to non-oil exports and economic policies to raise them.

Key words: resource richness, non-oil export policy, domestic economic development issues, experience of countries in non-oil export

ОПЫТ СТРАН ПО НЕНЕФТЯНОМУ ЭКСПОРТУ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются шаги, предпринимаемые нефтегазовыми экспортерами для того, чтобы не заразиться "проклятием ресурсов" в то время, когда мировые "гиганты" "утвердили" себя, оставляя в стороне решение социально-экономических проблем без эффективного использования экспортных доходов, поиск новых месторождений, готовых природных ресурсов позволяет сохранять актуальность противоречивых вопросов, особенно в отношении нефтегазового экспорта и экономической политики по его подъему.

Ключевые слова: богатство ресурсов, нефтегазовая экспортная политика, проблемы внутреннего экономического развития, опыт стран в нефтегазовом экспорте

1. Giriş

Xammalın mövcudluğu inkişaf üçün əhəmiyyətli imkanlar yaradır. Lakin uzunmüddətli dövrdə resursla zəngin ölkələrdə iqtisadi artım gözləniləndən daha aşağı olma meyindədir, bu isə səbəbsiz deyildir, resurs icarəsi makroiqtisadi dəyişikliyi artırır və institusional strukturların keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq üçün təşviqləri azaldır. "Resurs lənəti"ndən qorunmaq üçün bu təsnifata daxil olan ölkələr bir-sıra iqtisadi şaxələndirmə strategiyaları hazırlamış, tətbiq etməyə başlamışlar, lakin bu strategiyaların icrası həmişə uğurlu olmamışdır.

Dünya "nəhəng"lərinin özlərini "təsdiq etdikləri" bir dövrlərdə təbii resurs ehtiyatlarından səmərəli istifadə oluna bilməməsi, hətta sosial-iqtisadi problemlərin həllini kənara qoyaraq, yeni yataqların, hazır təbii mənbələrin axtarışı ziddiyyət dolu sualların aktuallığına şərait

yaratmaqda davam edir və Holland xəstəliyinin bir bölməsi kimi qiymətləndirilən “resursların lənəti” və ya “çoxluğun paradoksu”na “yoluxmamaq” üçün resurs, xüsusilə neft və qazla zəngin ölkələrin atdıqları addımlar, apardıqları iqtisadi siyasət müzakirə olunur[1-5].

2. Ədəbiyyat xülasəsi

Yeraltı təbii sərvətlər iqtisadi cəhətdən qiymətli materiallar olmaqla yanaşı, insan əməyinin bilavasitə təbiiqi olmadan uzunmüddətli prosesdə formalaşaraq, filiz və yaxud neft yataqları şəklində mövcuddur. Yeraltı sərvətlər enerji və mineral ehtiyatlar kimi iki əsas qrupda təsnif olunurlar (şəkil 1).

Şəkil 1. Təbii sərvətlərin sxematik təsnifatı

Təbii sərvətlər			
Yerüstü sərvətlər	Yeraltı sərvətlər		
	Enerji ehtiyatları	Mineral ehtiyatlar	
		Neft	Metallar
	Təbii qaz	Dəmir	Qeyri-metallar
	Kömür		Əlvan metallar
	Geotermal		Yüngül metallar
			Qiymətli metallar
			Əsas metallar (mis, qurğuşun, sink)
			Nadir metallar

Mənbə: Müəllif tərəfindən tərtib olunmuşdur.

İqtisadi tədqiqatlarda əsasən diqqət cəlb edən ölkə iqtisadiyyatına və dövlətin maliyyə sisteminə əhəmiyyətli təsir edən və rol oynayan ixrac olunan yeraltı təbii resurslardır. Karbohidrogenlə zəngin ölkələrin dünya coğrafiyası üzrə paylanması özünəməxsus qanunauyğunluq (qeyri-bərabərlik) ilə müşayiət olunur. Regional bloklar aşağıdakı kimi verilmişdir: (i) Orta Şərqi – Avropaəsasən neft istehsal edən ölkələri təmsil edir; (ii) Afrika – neft istehsal edən və mədən istehsal edən ölkələr tərəfindən balanslaşdırılır; (iii) Cənub-Şərqi Asiya və Sakit okean həm enerji, həm də mədən mənbələri istehsal edən ölkələr təmsil olunur. Avstraliya kömür və müxtəlif növ mineral ehtiyatlar istehsal edən zəngin bir ölkədir; (iv) Hindistan Cənubi Asiyada kömür və dəmir filizi istehsal edərkən mədən ehtiyatları Əfqanıstanda cəmlənmişdir; (v) Şərqi və Orta Asiyanı neft istehsal edən ölkələr (Orta Asiya və Rusiya) və mis istehsal edən ölkə (Monqolustan) təmsil edir; (vi) Orta və Cənubi Amerika, Cənubi Amerika və Çilidəki ən böyük kooperasiyaya sahib olan neft istehsal edən ölkələrin dominantlığı ilə seçilir; (vii) Nadir metal və nadir torpaq əsasən Çində, Rusiyada və Cənubi Afrikada yayılmışdır.

Göründüyü kimi dünya ölkələri neft-qaz ehtiyatlarından başqa dağ-mədən sənayesinin digər mineral ehtiyatlarına (yenilənə bilməyən təbii resurslara) və onların ixracından əldə olunan yüksək gəlirlərə sahibdirlər. Təkcə Afrika ölkələrində mövcud olan bu, digər təbii imkanlar ümumdünya dağ-mədən sənayesinin 25%-i həcmində qiymətləndirilir. Onlardan, Çili mədən sənayesi (mis və digər metallar üzrə) dünyanın ən böyük ixracatçısıdır. Bu ölkənin digər mühüm sahələrinə metallurgiya, ağac emalı, yemək, toxuculuq da daxildir. Bostvana, Cənubi Afrika, Anqola böyük qızıl, almaz ehtiyatlarına malik ölkələrdir və adı çəkilən ehtiyatların istismarı bu ölkələrin iqtisadiyyatları üçün son dərəcə əhəmiyyətli mənbə rolunu oynayır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Standart Beynəlxalq Ticarət Klassifikasiyasına istinadən bir ölkənin ixracının 25%-dən çoxunu yanacaq təşkil edərsə, həmin ölkə resursdan asılı ölkə kimi təsnif

olunur [1]. Beynəlxalq Valyuta Fonduna (IMF) əsasən dünyada 51 ölkə zəngin resurs ölkəsi kimi təsnif olunurlar. Onların ixracının ən azı 20%-i, başqa sözlə fiskal gəlirlərin 20%-i məhz yenilənəbilməyən “təbii qüvvə”lərin sayəsində formalaşır. Bu ölkələrdən 29-u aşağı və orta-gəlirli ölkələr qrupuna daxildir və onları xarakterizə edən əsas xüsusiyyətlərə (i) *resurslardan yüksək asılılıq*; (ii) *aşağı səviyyədə yığılmı*; (iii) *zəif artım*; (iv) *gəlirlərin yüksək dəyişkənliyi* aiddir [1].

“Resursların lənəti”.Müasir iqtisadi terminalogiyanın dili ilə desək, zəngin təbii resurslar və intensiv iqtisadi inkişaf arasında mənfi əlaqə “təbii resursların lənəti” (“natural resource curse”) və ya “çoxluğun paradoksu” (“paradox of plenty”) adlandırılır. Ən mükəmməl vəziyyətdə təbii resurslarla zəngin ölkələrin iqtisadi inkişafında böyük imkan hesab edilməsi və bunun nəticəsində həmin ölkələrdə yüksək inkişaf tempinin olacağı gözlənilsə də, lakin keçən dövr bu fikrin əksinə olaraq, real faktlarda özünü doğrultmamışdır. Resursla zəngin ölkələr tükənməkdə olan təbii sərvətdən istifadənin səmərəsizliyi meydana çıxır, mövcud imkanın tükənməsi ehtimalına qarşı yeni yataqların axtarışı cəhdi ilə “təbii sığorta” kimi mövqe müşahidə olunur. “Resursların lənəti”ni xarakterizə edən amillərə gəldikdə burada “Holland xəstəliyi”, resurslardan izafi asılılıq (iqtisadi və institusional inkişaf indeksləri və resursdan asılılıq indeksi), zəif iqtisadi artım/diversifikasiya, qeyri-səmərəli idarəetmə (avtoritarizm), gəlirlərin qeyri-bərabər paylanması (insan kapitalının itirilməsi), vətəndaş müharibləri, korrupsiya iqtisadi və siyasi effektləri kimi xarakterizə olunur [6]. Nəhayət, ümumiləşdirmə aparıldıqda, burada əsas amillərin (i) *zəif iqtisadi artım*; (ii) *konfliktlərə yol açan ziddiyyətlər və represiyaların yüksək səviyyəsi*; (iii) *korrupsiyanın yüksək səviyyəsi və institusional zəiflik* olduğunu görürük.

Nobel mükafatı laureatı J.Stiglitz təbii resursla zəngin olan ölkələrdə **“resursların lənəti”** nin üç komponentini vurğulayaraq, qeyd edir ki, güclü maliyyə vəsaitinin daxil olması ilə pul ehtiyatını güclənməsi, maliyyə vəsaitlərinin təkrar istehsalə yönəldilməməsi (işsizliyin artması, məşğulluğun azalması), inkişafı məhdudlaşdıran qeyri-sabit qiymətlər (məsələn, əmtəə qiymətlərinin yüksək olduqları vaxtda gələn, qiymətlər endikdə qaçan beynəlxalq bankların rolu kimi) və nəhayət, hökumətlərin bu şəkildə formalaşan faktiki yoxsullaşma və siyasi qeyri-sabitliklə barışmamazlıqları, problemin həlli istiqamətində zəruri addımların atılmamasıdır [1]. Qısacası tədqiqatçının dili ilə desək, təbiətdən gələn bu zənginlik sadəcə var olduğu üçün deyil, onun inkişaf etmiş iqtisadiyyatla nəticələnməsi üçün əmək sərf olunmalı, gəlirlər hədəf-lənmiş, diqqətlə öyrənilmiş inkişaf siyasəti ilə idarə olunmalı və belə bir yanaşmanın nəticəsi rifaha çevrilməlidir.

Problemin həlləyollarına gəldikdə əsasən (i) *əmanət fondlar, uzun müddətli dövr üzrə planlaşdırma*; (ii) *iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi*; və (iii) *şəffaflıq* göstərilir. Sözügedən istiqamətlərdən biri də ticarətə dair strategiyanın tətbiqi, **“ixracın təşviqi”** və **“idxalın əvəzlənməsi”** kimi siyasətlərdir. Bir-çox inkişaf etməkdə, habelə, keçid iqtisadiyyatı yaşayan ölkələr bu məqsədlə birbaşa xarici investisiyaları cəlb etmək, daxili bazarda xarici texnologiyaların idxalı, lisenziyalaşdırılması və s. üçün öz iqtisadiyyatlarını liberallaşdırırlar. Heç şübhəsiz ixrac yüksək iqtisadi artım səviyyəsinə nail olunması son dərəcədə əhəmiyyətli amildir. Lakin bu zaman atılacaq addımların və həyata keçirilən tədbirlərin ixracın artırılmasına səmərəli töhvə verəcəyinin isbatı yoxdur, burada ölkələrə görə müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. ***İxracın artırılması*** strategiyası əsasən neoklassik iqtisadçılar və mühafizəkarlar tərəfindən vurğulanmaqla, azad ticarət sistemi, nəzəri olaraq, avtomatlaşdırılmış tələb və təklif mexanizmlərinə inanmaqla, iqtisadiyyata dövlətin müdaxiləsinə qarşı çıxırdılar [6-7].

3. Qeyri-neft ixracı üzrə ölkələrin təcrübəsi

Qeyd edildiyi kimi ixrac istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələrdə iqtisadi artımın mühüm determinantlarından biridir. Məsələn, xüsusilə xam mal, əsasən də neft və neft məhsulları ixrac edən inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün əlahiddə dərəcədə əhəmiyyətli yətlidir. Əvvəlki paraqrafda qeyri-neft ixracının artırılması üzrə nəzəri-konseptual əsaslar, o cümlədən, “çoxluğun paradoksu” hadisəsi və onun əlamətləri, çıxış yolları, habelə, ixrac əsaslı iqtisadi artım məsələləri şərh edilmişdir. Qeyd edildiyi kimi, ənənəvi qaydada, ixracın inkişafına dayanıqlı iqtisadi artıma nail olmaq yollarından biri kimi baxılır. Son illərdə ayrı-ayrı ölkələrin uzun müddətli dayanıqlı inkişafına dair təhlillər göstərmişdir ki, bu ölkələrin ixracının həcmi və inkişaf tempi ilə yanaşı, burada ixracın məhsuldarlığı (səmərəliliyi) son də-rəcə əhəmiyyət kəsb etmişdir [7].

“Neft” statusuna malik ölkələrin qeyri-neft ixracına dair təcrübələrini, uğurlu strategiyaları, ixracın artırılması metod və mexizmləri, habelə, dövlət dəstək mexanizmləri, dövlət proqramları, ixraca yönəlik sənayeləşməni və s. nəzərdən keçirək. İxracın artırılmasında, xüsusilə, resursla zəngin ölkələrdə dövlət dəstəyinin göstərilməsi mütləq və qaçınılmaz addımlardan birincisi hesab edilir.

ÜTT-nin məlumatına görə dünyada əsas vəzifəsi xarici ticarətə yardım etmək, ilk növbədə milli ixracın dəstəklənməsi olan 180-ə yaxın təşkilat var. Bununla belə ixrac siyasətinin dəstəklənməsində əsas rol oynayan, xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları üçün geniş xidmətlər təklif edən dövlət, yarı-dövlət yaxud özəl təşkilatlardır. İxracın dəstəklənməsi üzrə səmərəli alətlərin ümumiləşdirdikdə bura (i) *strateji əhəmiyyətli sənayenin inkişafının stimullaşdırılması* (məs., Fransada aviasiya, kosmik sənaye, turizm, kənd təsərrüfatı; Norveç və Cənubi Koreyada gəmiqayırma; Kanadada avtomobil, kənd təsərrüfatı; Avstraliyada təhsil və turizm kimi). Təşviq mexanizmlərinə imtiyazlı yaxud stimullaşdırıcı vergi, xüsusi iqtisadi zonaların inkişafı və birbaşa (subsidiya proqramları yaxud sənaye yönümlü) maliyyələşmə tədbirləri, dövlət sifarişlərinin təmin edilməsi daxildir; (ii) *maliyyənin olmamasının əvəzlənməsi məqsədilə kredit imkanlarına əlyətərliliyin yüksəldilməsi və kreditlərin verilməsində inzibati mexanizmlərin çevikliyi, kreditlərin geri ödənilməsi* (məs., Almaniya, ABŞ, Yaponiya, Cənubi Koreya, Kanada, Avstraliya, Norveçdə olduğu kimi); (iii) *ixracatçıların, xüsusilə kiçik və orta sahibkarların fəal şəkildə dəstəklənməsi* (Çin, Norveç, Kanada, Fransa, ABŞ-da olduğu kimi). Burada mexanizmlər təkə informasiya-analitik dəstək daxil olmaqla, ixracatçılar üçün əlverişli şəraitin yaradılması, əməliyyat xərcləri üçün maliyyələşmə (kredit zəmanətləri, qısamüddətli kreditlər), həmçinin, müasir informasiya sistemlərinin tətbiqi daxil olmaqla, istehsalçılar üçün dəstək sistemlərinin istifadə edilməsini; (iv) xarici ticarət əməliyyatlarının dəstəklənməsində institusional mexanizmlərin genişləndirilməsi məqsədilə *ixtisaslaşmış ixrac-kredit təşkilatlarının təsis edilməsi* (məsələn, EXIM Bank kimi).

Habelə, beynəlxalq ticarət sazişləri və tənzimləyici sistemlər çərçivəsində ölkələr sahəvi yaxud istehsalçıların maraqlarına uyğun olaraq, maraqları qorumaq üçün icazə verilmiş və gizli tədbirlərdən istifadə edirlər (məhsul yaxud xidmətləri tədarükü ilə əlaqədar müqavilələr (Çin), xarici mallar üzrə qoruyucu vəzifələr (AB, ABŞ), əhəmiyyətli vergi və kredit imtiyazları (Rusiya, AB, ABŞ), birbaşa qadağalar yaxud satınalma üzrə kotirovkalar (Çin, ABŞ, Hindistan).

Yuxarıda adları sadalanan ölkələrin mövcud iqtisadi modeli ilə yanaşı, Yaxın Şərq regionu ən böyük neft ixracatçılarından olan *Səudiyyə Ərəbistanının (1-ci)*, *İrənin (6-cı)*, Amerika regionu üzrə *Kanada (4-cü)*, Avropa və Asiya regionları üzrə *Rusiya (2-ci)* və dünya ilk onluğunda təmsil olunan *Qazaxıstan (10-cu)* təcrübələri ayrı-ayrılıqda nəzərdən keçirilmişdir.

Səudiyyə Ərəbistanı. 2005-ci ildən etibarən ÜTT-nin üzvüdür.

Qeyri-neft ixracının (HS (Harmonized System) üzrə) məhsul qrupları əsasən plastik kütlələr və kauçuk; kimyəvi məhsullar; əsas metallar; nəqliyyat vasitələri və onların hissələri; maşınqayırma üçün avadanlıq, elektrik avadanlıqları; canlı heyvanlar, heyvan mənşəli məhsullar; hazır qidalar; içkilər və sirkə, tütün; qiymətli zərgərlik məmulatları; kağız məhsulları və digərlərindən ibarətdir. Səudiyyə Ərəbistanının Mərkəzi Statistika və Məlumat Departamentinin məlumatlarına istinad etsək, qeyri-neft ixracı üzrə məhsull bölgüsündə prioritet təşkil edən kimyəvi məhsullar və plastik kütlələrdir ki, bu isə özlüyündə neftdən alınan məhsullarla xarakterizə olunur. Ümumilikdə hədəf kimi müəyyən edilmiş, qeyri-neft ixrac sektorunu əsasən istehsal sənayesi təşkil edir[9-10].

Qeyri-neft ixracının ölkə qrupları üzrə bölgüsünə gəldikcə isə buraya qeyri-islami olmaqla, Asiya ölkələri, Fars Körfəz Ölkələri Şurasına daxil olan ölkələr; qeyri-ərəb islami ölkələr, Avropa Birliyi ölkələri, digər ölkələr daxildir. Qeyri-neft ixracında prioritet beşlikdə əsasən Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri (BƏƏ), Çin, Sinqapur, Hindistan və Türkiyə təmsil olunur.

Qeyd edildiyi kimi, Səudiyyə Ərəbistanında neftin ixracına əsaslanan gəlirlərdən asılılığın azaldılması, ümumilikdə gəlir mənbələrinin, eləcə də, iqtisadiyyatın diversifikasiyası istiqamətində əsas yanaşma istehsal sənayesinə fokuslanmış, müvafiq olaraq, sənayenin dəstəklənməsi və təşviqi istiqamətində əməli addımlar atılmışdır.

A. Alsakranın elmi işində sözügedən sektorun inkişafında Səudiyyə Ərəbistanında dövlətin rolu 3 istiqamətdə təsnif edilmişdir [11]. *Birinci*, istiqamət dəstəyinin verilməsidir. Burada Ticarət və Sənaye Nazirliyi ölkənin müxtəlif regionlarında sənaye səhərciklərini təsis etməsi, sənaye səhərciklərində xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi məqsədilə, 2001-ci ildə Səudiyyə Sənaye Mülkiyyətin İdarəedilməsi Xidməti (Modon) yaradılması, Səudiyyə Sənayenin İnkişafı Fondu (SIDF) vasitəsilə qısa, orta və uzun müddətli kreditlərin verilməsini qeyd edilmişdir. *İkincisi*, istehsal prosesləri çərçivəsində dəstəyinin göstərilməsidir. Xammalın təmin edilməsidir ki, burada xüsusilə Səudiyyə Əsas Sənayelər Korporasiya (SABIC) yolu ilə hökumət xüsusilə istehsalı genişləndirmək istəyən sahibkarlara dəstək verilir. *Üçüncüsü* isə yekun məhsulun ixracı ilə bağlı dəstəkdir. Səudiyyə İnkişaf Fondunun (SFD) çətiri altında, özəl sektorda ixracın təşviqi istiqamətində 1999-cu ildən təsis edilərək, fəaliyyət göstərən Səudiyyə İxrac Proqramıdır (SEP).

Bununla belə müəllif rəsmi statistikaya əsasən son 30 ildə aparılmış işlərə baxmayaraq, hələ də qeyri-neft ixracının ümumi ixracda payının 15% kimi çox kiçik həddə olduğunu vurğulamışdır. Ümumilikdə Səudiyyə Hökuməti neft amilindən asılılığın azaldılması, iqtisadiyyatın diversifikasiyası (istehsal sahələrinin genişləndirilməsi, kənd təsərrüfatı kimi) istiqamətində işlərin aparılmasına, xüsusilə 70-ci illərdə neft bumundan sonra başlamışdır. Həmin dövrdə iqtisadi baxımdan sadə, əkinçilik, otlaq və bəzi ibtidai sənaye sahələrindən ibarət olan bu ölkədə 1970-ci ildən başlayaraq, 2014-cü ilədək 45 il müddətində hər biri 5 illik dövrü əhatə edən doqquz strateji planların həyata keçirilməsi yolu ilə inkişaf xəttini tutmuşdur. Bu istiqamətdə əsas iş ilk növbədə infrastrukturun formalaşmasına yönəldilməyə başlanılır. Lakin 1986-cı ildə neft qiymətlərində, başqa sözlə desək, neftin ixracına bağlı olan gəlirlərdə baş verən kəskin azalma ilə (həmin dövrdə dövlət gəlirlərində orta hesabla 72% itgi qeydə alınır) Səudiyyə hökuməti düşünməyə və iqtisadiyyatın diversifikasiyasını ciddi şəkildə nəzərdə keçirməyə başlayır.

Ümumən Səudiyyə iqtisadiyyatında əsaslı dəyişiklərə gətirib çıxaran, ÜDM-də qeyri-neft sektorunun əhəmiyyətli payı və özəl sektorun dirçəlməsinə gətirib çıxaran adı çəkilən inkişaf planları üzrə inkişaf xətti 3 mərhələyə ayrılmışdır: (i) *birinci mərhələ (1970-1985-ci illər)* – infrastrukturun formalaşması, ictimai dəstək və imkanların genişləndirilməsi və gücləndirilməsi (özəl sektorun dəstəklənməsi üçün kreditlər, kənd təsərrüfatında subsidiyalar kimi); (ii) *ikinci mərhələ (1985-2005-ci illər)* – dövlət xərclərinin rasionallaşdırılması və (iii) *üçüncü mərhələ (2005-2009-cu illər)* – genişləndirilmiş maliyyə siyasətinin dəstəklənməsi. Məhz bu sonuncu mərhələnin mühüm xüsusiyyəti növbəti 20 il ərzində davam etdiriləcək 4 beş-illik uzun-müddətli planlardan asılı olması idi [11]. Səkkizinci İnkişaf Planı (2005-2009-cu illər) inkişafda və davamlılıqda dəyişikliklərin birləşməsilə xarakterizə olunan ilk uzun müddətli strateji planlaşmadır. 2009-2014-cü illəri əhatə edən Doqquzuncu İnkişaf Planı üzrə artıq müəyyən edilmiş hədəflərdə həyat standartlarının yaxşılaşdırılması, insan resurslarının inkişafı, Səudiyyə vətəndaşlarının işə qəbulunun yüksəldilməsi, balanslaşdırılmış regional inkişafın təmin edilməsi məqsədilə iqtisadiyyatın diversifikasiyası, Səudiyyə məhsullarının və iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliyinin artırılması daxil edilmişdir. Bu istiqamətdə innovativ yönümlü və milli qaynaqların dayanıqlı sərvətə çevirilməsinin əsas aləti kimi qlobal rəqabətqabiliyyətli sənayeyə keçid istiqamətində Səudiyyə hökuməti Milli Sənayenin İnkişafına dair Stratejiya ilə 2020-ci ilədək sənayenin ÜDM-də payının indiki 11%-dən 20%-ə yüksəldilməsi müəyyən edilmiş ilkin hədəflərdən biridir. Bununla yanaşı, sənayedə ixracın payının 18%-dən 35%-ə, habelə, texnoloji-əsaslı istehsal məhsullarının 30%-dən 60%-dək yüksəldilməsi hədəflərə daxildir.

Habelə, “Milli Keçid Proqramı 2020” neftdən iqtisadi asılılığın azaldılması məqsədilə Səudiyyə hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş fəaliyyət planıdır. Bu beş illik planın 3 prinsipi vardır; dövlət sektoru və fiskal islahatlar; iqtisadi diversifikasiya və iş mühitinin gücləndirilməsi; sosial islahatlar kimi strateji hədəflər daxildir. Bu məqsədilə proqramın ümumilikdə 543 təşəbbüsün 23 nazirlik və dövlət təşkilatları arasında həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur.

Ümumiləşdirmə apardıqda, neft ixracından son dərəcədə yüksək asılılığın qarşısının alınması məqsədilə hökumət idxalı əvəz edən və ixracın inkişafına istiqamətlənmiş sənayenin inkişaf strategiyasını seçmiş və davam etdirir. Bu çərçivəyə özəl sektorun rolu, habelə, sənaye ixracına fokuslanmaqla, biznesin qarşılaşa biləcəyi risklərin mümkün təsirlərinin azaldılmasına çalışaraq, ixracın dəstəklənməsi üçün müvafiq institusional çərçivənin yaradılması və təşviqi edilməsi öz əksini tapmışdır.

Səudiyyə Sənayenin İnkişafı Fondu (SIDF) yaxın və uzaq xarici bazarlara çıxışın təmin edilməsi məqsədilə istehsalın ölçüsünü və keyfiyyətinin yüksəldilməsində xüsusilə yeni kiçik şirkətlər və sahibkarlar üçün mühüm rol oynayır. Hökumət tərəfindən təsis edilmiş digər bir qurum *Ümumi İnvestisiya Xidməti (SAGIA)* isə xarici bazarlarda yerli məhsulların rəqabətqabiliyyətliyini yüksəldilməsi məqsədilə məhsul istehsalında texnoloji inkişafdan bəhrələnməklə, birbaşa xarici investisiyaların cəlb edilməsinə çalışır. Qeyd etdiyimiz kimi, digər bir institusional çərçivə isə *Səudiyyə İxrac Proqramıdır* ki, bu isə qeyri-neft ixracının inkişafı və diversifikasiyasının təşviqi məqsədi çərçivəsində bir tərəfdən ixracatçılar kreditlər və zəmanətlərlə, digər tərəfdən xaricdəki alıcılar yaxud bu sahədə maliyyələşməni təmin edən qurumlar üçün rəqabətli kredit imkanları ilə təmin edir. Bu proqram dolaylı bir-sıra təsirləri ilə yanaşı, Səudiyyə məhsullarının keyfiyyətinin artmasına da gətirib çıxarmışdır.

Nəhayət, Səudiyyə təcrübəsində gəlinən qənaət ondan ibarətdir ki, bu ölkədə qeyri-neft ixracının artırılmasına, habelə, onun ÜDM-də payının artmasına, istehsalın gücləndirilməsinə,

iqtisadiyyatın diversifikasiyasına gətirib çıxaran əsas amil institusional çərçivədir. Belə ki, xüsusilə özəl sektorun ixrac qabiliyyətinin və rəqabətqabiliyyətinin yaxşılaşdırılması, qlobal bazarlarda təmsil olunma, ixrac üçün səmərəli sistemlərin qurulması, xüsusi məlumatların təhlili və s. kimi təhlillərə ehtiyacı inkar edilə bilməzdir.

Yaxın Şərqi regionu üzrə - İran İslam Respublikası. ÜTT-yə üzv deyildir.

Bu ölkənin ÜDM-nə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edə biləcək, habelə xarici ölkələrin iş adamları üçün də cəlbedici hesab edilən sahələr arasında infrastruktur, səhiyyə, pərakəndə ticarət, hava limanları və aviasiya, mədən sənayesi və su vardır. BMF tərəfindən aparılan təhlildə İranda qeyri-neft ixracının ÜDM-də cəmi 11% civarında olması hələ də zəif nəticə kimi qiymətləndirilir ki, burada təsir edən əsas amillər sırasında daxili bazarla məhdudluq, sanksiyalar, habelə, İranın əhəmiyyətli dərəcədə az ölkəyə (Çin, Hindistan, Türkiyə ilk üçlükdə təmsil olmaqla) əsasən Asiya regionu olmaqla, qeyri-neft məhsullarının ixrac edildiyi vurğulanır [12].

Həmçinin İranın xüsusilə "Altıncı İnkişaf Planı" (Sixth Five-Year Economic Cultural and Social Development Plan for 1396-1400 (2016-2021)) ilə müəyyən olunmuş hədəflərdən biri də 2020-ci ilədək ÜDM-də qeyri-neft ixracının payının 15%-ə çatdırılmasıdır. Resurs ixracından asılılığın azaldılması istiqamətində İranda, ticarətin, xüsusilə qeyri-neft ixracının rəqabətqabiliyyətliliyinin artırılması və diversifikasiya olunması (məs., zəruri struktur islahatlarının aparılması, maliyyə mənbələrinə əlyetərliliyin artırılması, bürokratik maneələrin aradan qaldırılması kimi), daha çox xarici investisiyaların cəlb edilməsi (məs., demək olar ki, bütün sahələr üzrə texnoloji imkanların genişləndirilməsi kimi), ticarət üçün məhdudsiyətlərin aradan qaldırılması (məs., Gömrük Qanunda ticarət əməliyyatlarının yaxşılaşdırılmasına xidmət edən əlavə və dəyişikliklərin edilməsi kimi) və ikitərəfli (məs., xarici bazarlara çıxış üzrə xüsusilə Avropa Birliyi ilə ikitərəfli razılaşmaların çoxaldılması kimi) və çoxtərəfli ticarət razılaşmalarının genişləndirilməsi kimi istiqamətlər üzrə işlərin aparılmasının qeyri-neft ixracının artırılması, eləcə də qoyulan hədəflərə nail olunmasına gətirib, çıxaracağı qeyd edilir.

Ticarət və biznes münasibətlərində xaricdən cəlbediciliyə (məs., Böyük Britaniya baxışı ilə) nəzərə yetirdikdə [13], ümumilikdə artım dair cəlbedici proqnozlar və xüsusilə İran hökumətinin xarici investisiyaları cəlb etmə istiqamətindəki ciddi cəhdləri ilə yanaşı, 60%-nin 30 yaşına-dək gənclər təşkil etməsi ilə ümumi 80 milyon əhalilə Orta Şərqdə ikinci ən böyük dövlət olması, yüksək təhsilli işçi qüvvəsi, zəngin sərvətlər və strateji mövqeyi güclü tərəfləri kimi qeyd edilir. Bununla yanaşı, adı çəkilən mənbə bir-çox sanksiyaların aradan qaldırılmasına baxmayaraq, İranda iş qurmaq, investisiya qoymağı düşünənlər üçün ordaki *mövcud riskləri* qiymətləndirərək, onları (i) *hələ də qalmaqda davam edən sanksiyalar (xüsusilə ticarətdə yaradılan maneələr)*, (ii) *siyasi təqiblərə məruz qalma*, (iii) *maliyyə cinayətləri (terrorun maliyyələşdirilməsi, pul yuyulması, rüşvət kimi)* və (iv) *insan hüquqlarının pozulması (müstəqil məhkəmə olmaması)* kimi təsnifatlandırılmışdır.

Sadalanın risklərə baxmayaraq, İranda fəaliyyət göstərmək istəyənlərə verilən tövsiyələr sırasında bu ölkənin milli iqtisadi məsələləri, investisiya qoyulacaq sahə yaxud əməliyyatlar üzrə xüsusi məlumatların əldə edilməsi, müvafiq sanksiyalar və mümkün siyasi risklər, buraya aid praktiki və hüquqi fikirlər, maliyyə əməliyyatlarının həyata keçirilməsinə dair ətraflı şəkildə məlumatlı olmaları ciddi tövsiyələrdir.

Mahdavi və Fatemi tərəfindən aparılan qeyri-neft ixracının iqtisadi artıma təsirlərinin təhlilinə dair digər bir tədqiqat işində təhlil edilən iqtisadi amillər (i) *iqtisadi* (inflyasiya, iqtisadi

siyasət, valyuta məzənnəsi, istehlakçıların gəlirlərinin səviyyəsi və paylanması, iqtisadi artım), (ii) *elmi-texniki* (istehsal texnologiyaları, səriştəli işçi qüvvəsi, peşəkar idarəedicilər, məhsulların daşınması üçün avadanlıqla təchizat), (iii) *sosial-mədəni* (istehlakın xarakteri, əhalini artım tempi, mədəni və dini dəyərlər, ümumi və ictimai mədəniyyət) və (iv) *hüquqi-siyasi* (hüquqi baza, milli qayda və qanunlar, ölkənin beynəlxalq öhdəlikləri) kimi qruplara və müvafiq olaraq, alt qruplara ayrılmışdır [14].

Qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-neft ixracının artırılması istiqamətində ayrı-ayrı amillərin təsirini tədqiq edən iranlı tədqiqatçılar tərəfindən ixrac bacarıqlarının ixracın artırılmasına təsirləri öyrənilmişdir. Tədqiqatçılar tərəfindən 65 ixrac əsaslı istehsal müəssisələrdə sorğu keçirilmiş, ixrac bacarıqlarının ixraca təsir dərəcələri qiymətləndirilmişdir. Tədqiqatın nəticəsində beynəlxalq maliyyə və riskin idarəedilməsi bacarıqları, beynəlxalq ticarətə dair bacarıqlar, beynəlxalq marketinq bacarıqları, beynəlxalq ticarətə dair danışıqların aparılması bacarıqlarının ixracın artırılmasında son dərəcə təsirli amillər olduğu müəyyən edilmişdir [15]. Bununla yanaşı, ixracın artırılmasına təsir edən amilləri təhlil edərkən, müəlliflər qeyri-neft ixracında problemləri daxili və xarici kimi iki əsas qrupa ayırmışlar. Nəhayət, aparılan təhlillərin analizi belə bir fikrə gəlməyə əsas vermişdir ki, qeyri-neft ixracına əsaslanan iqtisadi siyasət xəttinin tutulması İran iqtisadiyyatı üçün mütləqdir, lakin bu, xüsusilə, sanksiyaların davam edən təsirlərinin fonunda, uzun-müddətli iqtisadi artıma nail olunması üçün sahəvi fəaliyyətlərin gücləndirilməsi və səmərəli addımların atılmasını tələb edən yanaşmadır.

Keçmiş SSRİ regionu üzrə-Rusiya Federasiyası. 2012-ci ildən etibarən ÜTT-nin üzvüdür.

Aparılmış tədqiqatların nəticələrinə istinad etsək, bu ölkədə ixrac siyasətinə dair problemin əsas səbəbi kimi Rusiya iqtisadiyyatının kifayət qədər şaxələndirilməməsi göstərilir. Dünya Bankının qənaətinə görə Rusiya ixracın həcmində artırılması üçün infrastruktur islahatlarının aparılması, rəqabət mühitinin inkişafı və daxili bazarın təkmilləşdirilməsi Hökumətə təqdim olunmuş mütləq tövsiyələrdir. Lakin tədqiqatçıların fikrincə bu yanaşma kifayət qədər mübahisəlidir, çünki heç də daxildə aparılan islahatların və təkmilləşmələrin xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin artırılmasına gətirib çıxarması ilə eynilik təşkil etmir. Yeni dövrün iqtisadi tarixinin dövlətin ixracda məqsədyönlü dəstəyinin daha güclü təşviq mexanizmi kimi çıxış etməsi xüsusilə vurğulanır. Odur ki, qeyri-neft ixracının təşviqi üzrə strategiyanın tətbiqinin ölkə iqtisadiyyatında innovasiyanın səviyyəsinin yüksəldilməsi, sahibkarlıqda fəallığa gətirib çıxarması göstərilir. Həmçinin məqsədyönlü strategiyanın tətbiqində ölkənin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsində baş verən dəyişiklərin təhlili zəruri hesab edilir. Məsələn, yerli ixracatçıların ixrac zamanı beynəlxalq rəqabətdə təcrübə cəhətdən çatışmazlığın oynadığı rol kimi.

Ümumilikdə Rusiya Federasiyasında ixracın dəstəklənməsi üzrə federal və regional səviyələrdə dövlət təşkilatları, sahəvi sahibkarlıq birlikləri, sahəvi assosiasiyalar, qeyri-dövlət təşkilatları və elmi-tədqiqat institutları birgə iş aparır [20]. Rusiya Prezidenti Vladimir Putinin 2018-ci ildə imzaladığı "2024-cü ilədək Rusiya Federasiyasının inkişafının milli və strateji məqsədləri" Fərmanla müəyyən edilmiş milli prioritetlərdən biri də beynəlxalq əməkdaşlıq və ixracdır [21]. Sözügedən Fərmanda əsasən müəyyən edilmiş hədəf üzrə növbəti 6 ildə neft ixracından asılılığın əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmasıdır. Belə ki, 50 milyard ABŞ dolları maşınqayırma sənayesi, 45 milyard ABŞ dolları kənd təsərrüfatı məhsullarının, 100 milyard ABŞ dolları isə xidmətlərin ixracından, eləcə də əmtəə və xidmətlərin ixracı ölkənin ÜDM-nin 20%-dən azı təşkil etməməli, ümumilikdə isə qeyri-neft ixracından illik daxil olmaların həcmi 250 milyard ABŞ dolları təşkil etməlidir. Qoyulan hədəflərə nail olmaq üçün Rusiya Hökuməti

yeni yolların salınması və dəniz limanlarının potensialının artırılması yolu ilə infrastrukturunu yeniləməli və müasirləşdirməli, Şimal Dəniz Gəmiçiliyini inkişaf etdirərək, illik daşınmaların 80 milyon tona çatdırılmasına nail olmalıdır. Həmçinin, dəmir yollarının müasirləşdirilməsi, illik daşınmaların dövriyyəsinin 180 milyon tona çatdırılmalı, ölkənin şəhərlərinin yüksək sürətli dəmir yolları xətti ilə əlaqələndirilməsi, habelə, hazırda Moskvadan keçməklə həyata keçirilən bir-sıra uçuşların Moskva (paytaxtın yükünü azaladılması ilə) istisna olunmaqla həyata keçirilməsi də daxildir. Habelə, Avropa Birliyi ölkələri ilə ticarət dövriyyəsinin həcmının 1,5 dəfə artırılması da sözügedən strateji hədəflərə daxildir.

Bu Fərmana əsasən 2024-cü ilədək Rusiyanın təhsil cəhətdən dünyanın aparıcı onluğuna daxil olması, habelə tibbi xidmətlərin 2017-ci ilə müqayisədə 2024-cü ildə ixracının həcmının 4 dəfəyədək artırılması müəyyən edilmiş strateji hədəflərə daxildir. Sonuncu Fərmanın qəbul edilənədək Rusiya təcrübəsində "bir pəncərə" prinsipi əsasında ixracın dəstəklənməsi modeli tətbiq edilir və məsul təşkilat "Rusiya İxrac Mərkəzi" Açıq Səhmdar Cəmiyyətdir [22]. Qurum ixracatçıları maliyyə (kredit, sığorta, bank zəmanətləri) və qeyri-maliyyə (cari və potensial ixracatçılar daxil olmaqla) imkanlarının dəstəklənməsi, habelə, sanksiya və məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması istiqamətində ölkə ərazisində qurumlarla əlaqələndirmə sahəsində (həmçinin ixrac layihələrinin dəstəklənməsi üçün xarici ölkələrdəki ticarət nümayəndəliklərilə birgə) fəaliyyət göstərməklə bir növ Rusiya Federasiyasının xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişafı üzrə funksiyasını həyata keçirir. Qurumun həyata keçirdiyi dəstəklər:

- *maliyyə dəstək tədbirləri:* (a) maliyyə cəhətdən dəstəyin göstərilməsi üzrə normativ hüquqi aktların formalaşdırılmasında iştirak, (b) maliyyələşmə, (c) subsidiyalaşdırma, (d) sahəvi xarakterli maliyyələşmə, (e) maliyyələşmə və maliyyə xidmətləri və
- *qeyri-maliyyə dəstək tədbirləri:* (a) dövlət strukturları əlaqələndirmə (dövlət xidməti kimi), (b) xaricdə dövlət adından dəstək göstərən qurumlar (ticarət nümayəndəlikləri, diplomatik təmsilçiliklərin iqtisadi məsələlər üzrə müşavirləri), regionda dövlət adından dəstək göstərən qurumları (məs., dövlət qurumlarının regional nümayəndəlikləri, "Sənaye Ekspertiza Regional Mərkəzi" MMC, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin nəzdində "Xarici İqtisadi İnformasiya Portalı", "Regional İnformasiya Mərkəzi" MMC, regional fondlar, sahibkarlığın dəstəklənməsi mərkəzləri); (c) birliklər, inkişaf institutları, işgüzar ictimai birliklər (məs., Skolkovo, Patent Fondu, Rusiya Vençur Şirkəti, Sənayenin İnkişafı Fondu, Rusiya Birbaşa İnvestisiya Fondu, Rusiya Sənayeçilər və Sahibkarlar Birliyi, "Opora" kiçik və orta sahibkarlığa dəstək ümumrusiya ictimai birliyi, "Rusiya Ticarət-Sənaye Palatası" sahibkarlar birliyi); (d) sahəvi və ixrac təşkilatları (məs., Strateji Təşəbbüslər Agentliyi, Ümumrusiya Xarici Ticarət Akademiyası, elektron ticarət şirkəti və s.).

Beləliklə, Rusiya İxrac Mərkəzi (qrup kimi) öz fəaliyyəti çərçivəsində ixracatçılara göstərdiyi dəstəklər (i) qeyri-maliyyə, (ii) sığorta, (iii) kredit-sığorta dəstəyi, (iv) ixrac dəstək sahəsində dövlətin siyasətinin dəstəklənməsi, (v) "Made in Russia" brendinin inkişafı, (vi) təlim-tədris xidmətləri və (vii) digər xüsusi layihələr (məs., elektorn ticarət, əməkdaşlıq, əlaqələndirmə və s. kimi). Rusiya İxrac Mərkəzin (qrupun) tərkibində 2015-ci ildən davam idən ixrac istiqamətində ixtisaslaşmış dövlətə məxsus "Росэксимбанк" Bankı da təmsil olunur [23]. 1994-cü ildə təsis edilən bu Bankın adından görüldüyü kimi əsas funksiyası ixracatçıların kredit imkanlarına çıxışının asanlaşdırılması, müxtəlif zəmanətlərin verilməsi, habelə yerli biznes sahiblərinin xaricdə rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsinə imkan verən Hökumət nəzdində fəaliyyət göstərən infrastrukturudur.

Mərkəz tərəfindən hazırlanmış 2019-cu ilədək dövrü əhatə edən strategiya sənədində müəyyən edilmiş prioritet hədəf-nəticələrə daxildir: (a) Mərkəzin 65-dən çox ölkədə beynəlxalq səviyyədə təmsilçiliyi, (b) 90-dan çox Rusiya istehsalı məhsul növünün xaricdəki alıcılar tərəfindən tanınmasının təmin edilməsi, (c) Rusiyanın regionlarında 40-dan çox məntəqə ilə təmsil olunmaq, (e) qeyri-maliyyə dəstək üzrə 110-dan çox xidmətlər yaradılacaq ki, onlardan 25%-dən az olmayaraq, "online" rejimdə təqdim olunacaq, (f) elektron ticarət yolu ilə 5000-dən çox şirkət ixraca cəlb ediləcək, (g) 7000-dən çox şirkətə ixrac dəstək xidməti göstəriləcək, 10000-dən çoxu ixracın əsaslarına dair təlim proqramının iştirakçısı olacaq, (ğ) dəstəklənən ixracın həcmi 34 milyard ABŞ dollarını keçərək, Rusiyanın ÜDM-də qeyri-neft ixracın payının 20%-ə çatdırılmasına nail olunacaq [24].

Sadalanlarla yanaşı, xarici investor və potensial sahibkar gözü ilə baxdıqda Rusiyadakı mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsini və bu istiqamətdə tövsiyələri qısaca nəzərdən keçirək. Məsələn, Böyük Britaniya Hökumətinin yanaşmasına görə siyasi çəkili məhdudiyətlərlə yanaşı, Rusiya bazarlarında faydalı ola biləcək cəhətlər (a) şirkətlərin beynəlxalq mühasibat uçotu və hüquqi standartların tətbiqi, (b) pərakəndə və dəbdəbəli olmaqla ümumilikdə "Böyük Britaniya brendi" nə qarşı inam, (c) kiçik və orta sahibkarlığın sayında gözlənilən artım; habelə, güclü tərəflər kimi (a) yaxşı təhsilli və gənc işçi qüvvəsi, (b) güclü nəqliyyat əlaqələri və logistika, (c) MDB məkanındakı digər bazarlara apara bilən dəyər zəncirinə daxil olmaq imkanları kimi üstünlüklər qeyd edilmişdir [25].

Korrupsiya Qavrama İndeksinin (KQİ) nəticələrinə əsasən 174 ölkə arasında ən aşağı reytingə təmsil olunmasına, habelə, xüsusilə digər institusional çətinliklər kimi (a) Rusiya regionlarında qüvvədə olan müxtəlif qaydaların olması, (b) potensial bil maneələri, (c) bürokratiya və yerli icra orqanları (dövlət qurumları) ilə zəif ünsiyyət, (d) şəffaflıq və qanunun aliliyi vurğulanmışdır. Həmçinin sərbəst ticarətə dair işlərin aparılması və razılaşmalar olsa da, bu istiqamətdə tənzimləyici bazanın təkmilləşdirilməsi davam etdirilir.

Rusiya həmçinin 2012-ci ildən ÜTT-nin üzvüdür və üzvlük qaydalarının ardıcıl olaraq tətbiqi ilə dünya iqtisadi sisteminə inteqrasiya olunması gözlənilir. Hazırda bu istiqamətdə Rusiya xidmət bazarına giriş imkanı verən gömrük rüsumlarının dəyişdirilməsi, qida təhlükəsizliyi, heyvan və bitki sağlamlığı üzrə qəbul olunmuş tədbirlərin tətbiqi, idxalın lisenziyalaşdırılması prosedurlarının sadələşdirilməsi, əqli mülkiyyətin qorunması ilə bağlı dəyişikliklər göstərilir. Rusiyada iş qurmaq üçün potensial sahələrlə yanaşı, vergi, hüquqi öhdəliklərin yerinə yetirilməsi, qeydiyyatla dair tələblər və informasiyanın təhlükəsizliyinə dair prosedurların təşkilata dair seçilən hüquqi formadan asılı olması və bu istiqamətdə məlumatlı olmaları tövsiyə olunur. Hazırda tətbiq edilən Məhdud Məsuliyyətli Cəmiyyət (MMC), Qapalı Səhmdar Cəmiyyət (QSC) və Açıq Səhmdar Cəmiyyət (ASC) kimi 3 hüquqi formanın adları sadalanır. Tövsiyələr içərisində həmçinin vergi öhdəlikləri, xüsusi iqtisadi zonalar, əlavə dəyər vergisi və tətbiq edilən güzəştlər, digər vergi öhdəliklərinə dair məlumatlar öz əksini tapmaqla yanaşı, müvafiq tövsiyələr təqdim edilir.

Nəhayət, ümumilikdə aparılan təhlillərdə mütəxəssis və tədqiqatçıların qənaətinə Rusiyada ixraca dəstək yönümlü əsas dəyişikliklərin 2016-cı ildən etibarən baş verməsi qeyd edilir. Bu zaman göstərilən səbəblər iki qrupda ümumiləşdirilərək, *birinci* qrupda 2015-ci ildə "Bankların inkişafı" haqqında Federal Qanunda edilən dəyişikliklərlə banklarla ("Внешэкономбанк" və "Kiçik və Orta sahibkarlığa dəstək Rusiya Bankı") yanaşı, Rusiya İxrac Mərkəzinin taleyində yaranmış əhəmiyyətli dönüş vurğulanır. 2016-cı ilədək Rusiyada ixracın təşkili

üzrə 3 struktur mövcud olmuşdur: (i) Rusiya İxrac Mərkəzi (idarəedici və məsləhət strukturu kimi), (ii) İxrac Kreditləri və İnvestisiyaların Sığortalanması Agentliyi (“ӘКСАР”) və (iii) Dövlət nəzdində İdxal-İxrac Bankı “РОСӘКСИМБАНК” (ixraca kredit və bank dəstək strukturu kimi). Belə ki, 2016-cı ilədək ixracla məşğul olmaq istəyənlər adları göstərilən hər üç quruma ayrı-ayrılıqda müraciət etməli idilər. Lakin sonradan aparılan işlər nəticəsində bu addımlar Rusiya İxrac Mərkəzi nəzdində “bir pəncərə” prinsipi altında (qrup kimi) inteqrasiya edilmişdir. İkincisi, 2016-cı ildə Rusiya Hökuməti tərəfindən 2020-ci ilədək aktual olan “Beynəlxalq əməkdaşlıq və sənayedə ixrac” adlı layihə qəbul edilir. Ən sonuncu dəyişikliklərin 2018-ci ilin may ayında təsdiq edilən “2024-cü ilədək Rusiya Federasiyasının inkişafının milli və strateji məqsədləri” Fərmanı ilə qəbul edildiyi vurğulanır. Bu istiqamətdə görülən işlər və əldə olunan nəticələr yaxın gələcəyin aktual təhlil mövzuları hesab edilə bilər.

Keçmiş SSRİ regionu üzrə - Qazaxıstan. 2015-ci ildən etibarən ÜTT-nin üzvüdür. Mərkəzi Asiyada yerləşən bu ölkə faktiki olaraq, dünyanın doqquzuncu ən böyük ölkəsi, həmçinin ən seyrək məskunlaşmış ərazisidir. Yerli mütəxəssislərin qənaətinə Qazaxıstanda ixracın təşviqi, yerli ixracatçıların dünya bazarlarında təmsil olunması üçün sistemli dövlət dəstəyinin göstərilməsi ilkin ən zəruri şərtlərdən biridir.

Qazaxıstanın Prezidentinin “Qazaxıstanın üçüncü yenilənməsi: qlobal rəqabətqabiliyyətlik” (N.Nazarbayev, 31.01.2017-ci il) adlı məruzəsində aparılan uğurlu işlərin nəticəsi olaraq, eləcə də, “Qazaxıstan-2050” Strategiyası adlı yeni siyasi kursla 2050-ci ilədək Qazaxıstanın dünyanın 30 ən inkişaf etmiş ölkəsinin siyahısına daxil olmasını bir daha bəyan etmişdir [26]. Dünyanın 30 ən inkişaf etmiş ölkəsinin siyahısına daxil olmaq haqqında konsepsiyanın təsdiq edilməsi haqqında Qazaxıstan Prezidentinin Fərmanı ilə qəbul edilmişdir (17.01.2014-cü il, 732 nömrəli) [27].

2015-ci ildə seçki platformasının tərkib hissəsi kimi 100 addımla təyin olunan “beş institusional islahat” (dövlət qulluğunda peşəkarlaşma, sənayeləşmə və iqtisadi artımın təşviqi, gələcəyin vahid millətinin təşviqi, şaxələndirməyə əsaslanan sənayeləşmə və iqtisadi artım, qanunun aliliyinin təmin edilməsi) adlı yeni proqramın həyata keçirilməsinə başlanılmışdır. Qazaxıstanda ixracın inkişafı və cari vəziyyətin xüsusilə son 10 illik dövrünün təhlili onun dünya bazarlarında xam resurs ixracının konyukturasında ciddi şəkildə asılılığını ıqs etdirmişdir. Qeyri-neft ixracı (əmtəə və xidmətlərin) Qazaxıstanın ümumi ixrac strukturunda hələ də az olduğu qeyd edilir.

Ümumilikdə “Qazaxıstan-2050” Strategiyası çərçivəsində müəyyən edilmiş strateji məqsədlərə nail olunması istiqamətində Qazaxıstan Hökuməti tərəfindən 2017-ci ildə təsdiq edilərək, qüvvəyə minən “Milli İxrac Strategiyası” Proqramı əldə olunmalı hədəflər kimi qeyri-neft məhsullarının ixracının 2022-ci ilədək, 1,5 dəfə artırılması (2015-ci ilə müqayisədə isə orta hesabla iki dəfəyədək), habelə, bazarın diversifikasiyası, əmtəə və xidmətlərin ixracı kimi müəyyən edilmişdir. Əsasən qeyri-neft ixracının artırılması üzrə vahid və tam siyasətin dəstəklənməsinə hədəflənmiş proqram “Qazaxıstan-2050” Strategiyasına istinadən qeyri-neft ixracının 2025-ci ilədək 2, 2040-cı ilədək 3 dəfəyədək yüksəldilməsi nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, adı çəkilən Proqram ixracla bağlı xüsusilə uzun müddətli məsələlərin səmərəli həllinin sürətləndirilməsi istiqamətində zəruri institusional strukturun formalaşdırılması kimi əsas məqsəd daşıyır [28].

2018-2022-ci illərdə həyata keçirilən mərhələ üzrə qarşıya qoyulan vəzifələrə gəldikdə isə (i) ixracatçıların dəstəklənməsi məqsədilə institusional əsasların gücləndirilməsi, (ii) ixracatçıların dəstəklənməsi məqsədilə maliyyə və qeyri-maliyyə tədbirlərinin həyata keçirilməsi, (iii)

ixracın inkişafına manee olan məhdudiyətlərin aradan qaldırılması, (iv) xidmətlərin ixracının inkişafı üçün şəraitin yaxşılaşdırılması kimi müəyyən edilmişdir. Bu dövrdə əldə olunan hədəf göstəricilər (i) 2022-ci ilədək Qazaxıstan Respublikasının qeyri-neft əmtəə və xidmətlərinin ixracının həcmi 31,8 milyard ABŞ dolları həcmində olmalı; (ii) qeyri-neft ixracı prioritet hədəf ölkələr üzrə ümumi həcmi 10 milyon ABŞ dollarını ötməli (bu isə 2022-ci ilədək əvvəlki ilə müqayisədə 10,4% artaraq); (iii) qeyri-neft ixracı çox yüksək prioritet hədəf ölkələr üzrə ümumi həcmi 10 milyon ABŞ dollarını ötməli (2022-ci ilədək hər ötən ilə nisbətən 9,6% artım təşkil edərək). Proqramın inteqrasiya olunduğu digər proqram sənədlərinə “2015-2019-cu illər üzrə “Nurlu Yol” infrastrukturunun inkişafı Dövlət Proqramı”, “2015-2019-cu illər üzrə sənaye-innovasiyanın inkişafı Dövlət Proqramı”, “2020-ci ilə qədər Qazaxıstanda xidmət sektorunun İnkişafı Proqramı”, “2017-2021-ci illər üçün Qazaxıstan Respublikasının aqro-sənaye kompleksinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, “2020-ci ilədək Biznesin Yol Xəritəsi” biznesin dəstəklənməsi və inkişafının Vahid Proqramı” və “2020-ci ilədək Regional İnkişaf Proqramı” daxildir.

Preambula hissəsində “Milli İxrac Strategiyası” Proqramın qəbul olunanadək Qazaxıstan Respublikasında qeyri-neft ixracına dair vəziyyətin təhlili isə göstərir ki, ümumilikdə bu ölkənin məhsullarının dünyanın 117 ölkəsinə ixrac olunduğu, 2015-ci ildə 204 ölkə arasında 50-ci yerdə olmaqla, ümumidünya ixracının 0,28%-ni təşkil etməsi, 2016-cı ildə isə müvafiq olaraq 0,28% ilə 52-ci yerdə qərarlaşması qeyd edilmişdir. İxrac zənbilinin coğrafi strukturuna gəldikdə isə buraya İtaliya, Çin, Niderland, Rusiya, Fransa və İsveçrə olmaqla, 6 ölkənin daxil olduğu göstərilir. Qazaxıstan əmtəə və xidmətlərinin ixracının ən pik həddinin isə 2012-ci ildə 91,3 milyard ABŞ dolları ilə qeydə alındığı görünür.

Proqramın qəbul edildiyi ildə Hökumətdə iclas zamanı öz hesabatında Qazaxıstanın milli iqtisadiyyat naziri Proqramın icrası üzrə Tədbirlər Planına dair məruzəsində ixracın dəstəklənməsi üzrə institusional çərçivənin gücləndirilməsi məqsədilə bir-sıra kompleks tədbirlərin, o cümlədən, qanunvericilikdə müvafiq dəyişikliklərin edilməsi, qonşu Rusiya təcrübəsinə oxşar olaraq, “vahid pəncərə” prinsipi ilə fəaliyyətin tənzimlənməsi ilə “Qazax İxrac”a vahid operator statusunun verilməsi, ölkə daxilində və xaricində nümayəndəliklər vasitəsilə fəaliyyətin təmin olunmasının dəstəklənməsi fikrini irəli sürmüşdür. Bununla yanaşı, 7 sahə üzrə 116 məhsulun, habelə nəqliyyat, turizm, tibbi, təhsil, kosmik, o cümlədən, maliyyə və işgüzar xidmətlərin də daxil edildiyi perspektiv “ixrac zənbili”nin müəyyən olunması bildirilmişdir. Qazaxıstan üçün perspektiv və yüksək prioritet təşkil edən bazarlar qismində 27 ölkənin seçildiyi qeyd edilmişdir. Burada şərti bölgüyə əsasən yüksək prioritet təşkil edən ölkələr – Rusiya və Çin; prioritet təşkil edənlər – Belarusiya, Hindistan, İran, Qırğızıstan, Türkiyə, Özbəkistan və Ukrayna; orta prioritet qrupuna – Azərbaycan, Ermənistan, Əfqanıstan, Gürcüstan, Latviya, Monqolustan, Niderland, Polşa, Tajikistan və Türkmənistan daxil edilmişdir. Nisbətən daha uzun müddətli perspektivdə ixrac qrupuna daxil edilən ölkələr isə Böyük Britaniya, Almaniya, İtaliya, Finlandiya, Fransa, İsveçrə, Cənubi Koreya və Yaponiya daxil edilmişdir [29].

Qazaxıstanla ticarət münasibətlərinə dair xarici mənbələrə istinad etdikdə üstünlük kimi qiymətləndirilən xüsusiyyətlərə Avrasiya İqtisadi Birliyinin bazarlarına potensial çıxış qapısı, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi kimi geniş imkanlar, Mərkəzi Asiya bazarlarına çıxış; güclü tərəflər kimi sabit iqtisadiyyat, biznesə başlamağın asanlıqı, şirkətlər üçün güclü tənzimləyici mühit, şəffaf və səmərəli şəkildə inkişaf edən sahibkarlıq mühiti, investorlar üçün vergi və digər üstünlüklər göstərilir [30]. Mümkün çətinliklərə hasilat sənayesinə əsaslanan iqtisadiyyat

yat, Korrupsiya Qavrama İndeksinə görə ən aşağı sıralarda qərarlaşma, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə qəbul edilən qanunverçilik aktlarının yerlərdə qeyri-adekvat icrası, 2017-ci ildə Əlavə Dəyər Vergisinin (ƏDV) Satış (dövriyyə) Vergisi ilə əvəz edilməsi, ver-gilərin ödənilməsi, kredit alınması və əmlakın qeydiyyatdan keçirilməsilə bağlı tənzimlənmədə çətinliklər daxil edilmişdir.

Dünya Bankının Avropa və Mərkəzi Asiya regionu üzrə baş iqtisadçısı Hans Timmer öz müsahibəsində DB ilə Qazaxıstan arasında əsas müzakirə mövzusunun qeyri-neft kəsinin azaldılması istiqamətində işlərin aparıldığını bildirməklə yanaşı, Qazaxıstanın xüsusilə özünün qeyri-neft potensialının üzə çıxarılması mütləq tövsiyyə olunduğunu bildirmişdir [31]. Çin iqtisadiyyatının Qazaxıstan iqtisadiyyatına təsirinə, gözlənilən meyllərə dair suala cavabında H.Timmer bildirmişdir ki: “Çin iqtisadiyyatında (i) istehsalın artımında və məhsulun artımında yavaşlama, (ii) iqtisadiyyatın ağır sənayedən xidmətlərə, istehsaldan innovasiyalara doğru uzaqlaşması və (iii) Çinli şirkətlərin beynəlxalqlaşdırılmasıdır, yəni xaricdə daxili birbaşa xarici investisiyaların (inward FDI) xaricdə xarici birbaşa investisiyalarla (outward FDI) əvəzlənməsi kimi üç böyük meylləri vurğulamışdır”. Bu meyllərin Qazaxıstan iqtisadiyyatı üçün yaratdığı təsirlərə gəldikdə isə H.Timmer (i) Çin iqtisadiyyatında yavaşlamayı (burada tələb tərəfindən deyil, məhz təklif tərəfdən şokun yaşanmasını) göstərir. Belə ki, hətta Bankın optimistik hesablamalarına əsasən bu barədə daha əvvəldən proqnozların verilməsini vurğulamaqla yanaşı, Çinin ucuz istehsaldan uzaqlaşması və bununla da digər ölkələrin rəqabətdə pəyinin daha çox artmasını Qazaxıstanda qeyri-neft sektoru üçün müsbət amil kimi qiymətləndirmişdir. Digər amillərə gəldikdə (ii) iqtisadiyyatın xidmət sektorlarına hərəkəti, yaşıl iqtisadiyyata keçid kimi yenidən balanslaşdırılmasıdır. Buradan isə aydındır ki, bu meyl ilə xam neftə, metallara və digər məhsullara olan tələbatı, daha doğrusu qiymətləri azaldır ki, bu isə Qazaxıstan üçün heç də yaxşı hal sayıla bilməz. Sonuncu – üçüncüsü təsir amili Çinin daxilində birbaşa xarici kapital qoyuluşundan ziyadə xaricdə investisiya qoyuluşundan asılılığın yüksəldilməsidir. Burada Qazaxıstan Çinin bu yanaşmasından istifadə edə bilər. Bu yaxınlardan yeni bir indeksin hesablanması meydana çıxmışdır. Bu indeks Qlobal Çin İnvestisiyaları (China Going Global Investment Index) adlanır və Qazaxıstan sözügedən reytingdə 12-ci yerdə qərarlaşmışdır ki, bu isə Qazaxıstan üçün münbit faydalanmaq imkanı deməkdir. Ümumilikdə H.Timmer fikrini ümumiləşdirsək, Çin iqtisadiyyatında baş verən meyllərin Asiya regionunda yaratdığı imkanlardan Qazaxıstan inteqrasiya olunmaq üçün faydalana bilmə siyasəti yürütməlidir.

4. Nəticə

Ölkələrin iqtisadiyyatlarına yön verən “təbii güc”lərin tükənmə və əvəzlənmə potensialı, onların dünya əmtəə bazarlarından uzaqlaşması yaxın zamanlarda baş verməsi gözlənilən hal deyildir. Lakin qeyri-neft ixrac siyasətinin prioritetlərinin müəyyən edilməsi və səmərəli siyasət yürüdülməsi xarici bazarlara çıxışa hədəflənən ixracın artırılması strategiyası bazar yönümlü strategiya olmaqla, keyfiyyətə nəzarətdən ziyadə qiymət təşviqini, beynəlxalq müqayisəli üstünlüklərdən istifadə edilməklə resursların səmərəli istifadəsinə nail olunur.

Aparılan təhlillər göstərir ki, yalnız uğurlu makroiqtisadi göstəricilər hesabına qeyri-neft ixracının yüksəldilməsi mümkün deyildir. Bu isə ilk növbədə qeyri-neft sahələri üzrə rəqabətqabiliyyətliliyin müəyyən olunması, potensialın gücləndirilməsi, ixracın artırılmasına təsir edən amillərin təhlili, onların tarazlı və əlaqələndirilmiş şəkildə yaxşılaşdırılmasını təmin edən ixraca dəstək siyasətləri, kompleks tədbir və mexanizmlərin və s. həyata keçirilməsini tələb edir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI

1. J.E.Stiglitz. *The Price of Inequality How Today's Divided Society Endangers our Future*, Sustainable Humanity, Sustainable Nature: Our Responsibility, 2012,
<http://www.pas.va/content/dam/accademia/pdf/es41/es41-stiglitz.pdf>.
2. D.Haglund. *Blessing or curse? The rise of mineral dependence among low- and middle-income countries (web-version)*, Oxford Policy Management, December, 2011, <https://eiti.org/files/documents/2011-12-19-OPM-Blessing-or-curse.pdf>.
3. A.Wiig, I.Kolstad. *If diversification is good, why don't countries diversify more? The political economy of diversification in resource-rich countries*, Energy Policy, Vol. 40, No. 1, pp. 196-203, 2012.
4. S.Chatterjee, B.Wernerfelt, *The Link between Resources and Type of Diversification: Theory and Evidence*, Strategic Management Journal, Vol. 12, No. 1., pp. 33-48.,
<http://links.jstor.org/sici?sici=0143-2095%28199101%2912%3A1%3C33%3ATLBRAT%3E2.0.CO%3B2-B>.
5. N.S.Amadou, R.Arezki, T.Gylfason, *Beyond the curse. Policies to harness the power of natural resources*, International Monetary Fund, ISBN/ISSN: 9781616351458, 288 p., 2012.
6. KETİ meqale
7. П.Казначеев, *Природная рента и экономический рост: Экономическое и институциональное развитие в странах с высокой долей доходов от экспорта сырьевых ресурсов. Анализ и рекомендации на основе международного опыта*, Доклад, подготовленный для Российской академии международного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ (РАНХиГС), Декабрь 2013 г,
<http://cre.ranepa.ru/wp-content/uploads/2015/03/Resource-rents-and-economic-growth-report-russ.pdf>.
8. R.Hausmann, J.Hwang, D.Rodrik (2005). *What your export matters*, NBER Working Paper 11905, Journal Economic Growth, Vol. 12:1, No. 25, 2007, DOI 10.1007/s10887-006-9009-4,
https://ucu.edu.uy/sites/default/files/facultad/fce/economia/articulos/HausmannRodrikwhatyouexportmatters_2007.pdf.
9. *Merchandise Exports and Imports of The Kingdom of Saudi Arabia*, General Authority for Statistics, 2017 Third Quarter, https://www.stats.gov.sa/sites/default/files/ft-report-q3_2017-en.pdf.
10. *Saudi Arabia makes efforts to encourage growth of non-oil sales abroad*,
<https://oxfordbusinessgroup.com/analysis/export-potential-work-encourage-growth-non-oil-sales-abroad-ongoing>.
11. A.Alsakran. *Non-Oil Exports, Finance And Economic Development In Saudi Arabia*, A thesis submitted for the degree of Doctor of Philosophy, School of Social Sciences, Brunel University, March, 2014,
<https://bura.brunel.ac.uk/bitstream/2438/9491/1/FulltextThesis.pdf>.
12. *Islamic Republic of Iran: Selected Issues; IMF Country Report No. 18/94*, March 2018,
<https://www.imf.org/~media/Files/Publications/CR/2018/cr1894.ashx>.
13. <https://www.gov.uk/government/publications/doing-business-with-iran/frequently-asked-questions-on-doing-business-with-iran>
14. A.Mahdavi, M.Fatemi. *An Investigation of the Impact of Non- Oil Exports on Economic Growth– Case of Iran*, Iranian Economic Review, Vol.12, No.19, Spring, 2007, pp. 37-59,
https://ier.ut.ac.ir/article_32640_8c2657778e66736198ab6f0f1f6aa3ee.pdf.
15. H.Ebrahimpour, R.Majlesara, R.Afshari, Z.Ghadimi, F.Mohammadi, *The influence of export skills on export performance: A case study of export companies in East Azerbaijan*, International Journal of Organizational Leadership 3(2014), pp. 80-91.
16. http://www.international.gc.ca/protocol-protocole/policies-politiques/circular-note_note-circulaire_ftrn-001.aspx?lang=eng
17. http://www.tradecommissioner.gc.ca/trade_commissioners-delegates_commerciaux/index.aspx?lang=eng
18. <https://www.edc.ca/EN/About-Us/Pages/default.aspx>
19. <http://www.international.gc.ca/trade-commerce/funding-financement/canexport/index.aspx?lang=eng>
20. С.В.Приходько, Н.П.Воловик, Р.М.Энгов, Золотарева А.Б., Кадочников П.А., *Стимулирование экспортной деятельности в зарубежных странах и практика поддержки экспорта в России*, Институт Экономики Переходного Периода, Москва, 2007, 159стр., ссылка: <https://ier.ru/files/text/usaid/Eksp-dejat.pdf>

21. «О национальных целях и стратегических задачах развития Российской Федерации на период до 2024 года», <http://kremlin.ru/events/president/news/57425>
22. АО «Российский экспортный центр» (РЭЦ), <http://www.exportcenter.ru/>
23. “Росэксимбанк” Bankın rəsmi internet səhifəsi: <http://www.eximbank.ru/>
24. Стратегия развития АО «Российский Экспортный Центр» до 2019 года, Москва, 2017, <https://www.exportcenter.ru/company/documents/%D0%A1%D1%82%D1%80%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%8F%20%D0%A0%D0%AD%D0%A6.pdf>.
25. Guidance Doing Business in Russia Russian Trade and Export Guide, Department for International Trade, UK Government, 4 August 2015, <https://www.gov.uk/government/publications/exporting-to-russia/doing-business-in-russia-russia-trade-and-export-guide>
26. <https://strategy2050.kz/ru/news/323/>
27. <https://www.zakon.kz/4599207-n.nazarbaev-utverdil-koncepciju-po.html>
28. <https://strategy2050.kz/ru/news/49262/>
29. <https://primeminister.kz/ru/news/all/ulttik-eksporttik-strategiyani-iske-asiru-2020-zhilga-karai-shikizattik-emes-eksportti-15-esege-arttiruga-mumkindik-beredi-15132>
30. <https://www.gov.uk/government/publications/exporting-to-kazakhstan/exporting-to-kazakhstan>
31. https://www.inform.kz/en/kazakhstan-needs-to-unleash-potential-of-non-oil-sectors-world-bank-chief-economist_a3105641

UOT: 338.24.01JEL TƏSNİFATI: C00, I39, Z13

KƏND TƏSƏRRÜFATINDA ƏMƏK HAQQININ PROQNOZUNUN QEYRİ-SƏLİS MODELƏRİ

A.Z. ƏLİYEV

msc.aaliyev@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə əsas məqsəd kimisosial qruplar arasında ən çox xüsusi çəkiyə malik kənd təsərrüfatı sahəsində əmək haqqının əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsindən asılılığı araşdırılmış və proqnozu verilmişdir. Təhlil və proqnoz üçün qeyri-səlis xətti reqressiya və qeyri-səlis zaman sırasının proqnozlaşdırılması üsulları tətbiq edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq müəyyən edilmişdir ki, əməkhaqlarının artımına əmək məhsuldarlığının artımı müsbət, işsizlik səviyyəsi isə mənfi təsir göstərir. Qurulmuş modellər əməkhaqların artırılması yolu ilə həyat təminatının yüksəldilməsi, yoxsulluğun aradan qaldırılması, və istehsal sahələrinin davamlı inkişaf səviyyəsini təmin etmək üçün faydalı ola bilər.

Açar sözlər: Zaman sırasının qeyri-səlisləşdirilməsi, qeyri-səlis reqressiya, qeyri-səlis proqnozlaşdırma.

НЕЧЕТКИЕ МОДЕЛИ ПРОГНОЗИРОВАНИИ ЗАРПЛАТЫ ВСЕЛЬСКОЙ ХОЗЯЙСТВЕ РЕЗЬЮМЕ

Основной целью статьи является изучение и прогнозирование зависимости заработной платы от производительности труда и безработицы в сельской хозяйстве, который имеет наибольший вес среди социальных групп. С целью анализа и прогнозирования использовались нечеткая линейная регрессия и прогнозирования нечетких временных рядов. В результате исследования было установлено что на рост заработной платы благоприятно влияет производительность труда, а уровень безработицы отрицательно сказывается. Встроенные модели могут быть полезны для проведения политики с целью уменьшения бедности, повышение уровня жизни за счет повышения заработной платы и обеспечение устойчивой развитию производственных секторов.

Ключевые слова: Фаззификация временных рядов, нечеткая регрессия, нечеткое Прогнозирование.

FUZZY MODELS FOR FORECASTING WAGES IN AGRICULTURE ABSTRACT

The main purpose of the article is to analyse and forecast of wage earnings on labor productivity and unemployment in agriculture which has the highest weight among the social groups. We applied fuzzy linear regression and forecasting of fuzzy time series for analysis and forecasting purposes. As a result of the study, analysis has shown that the increase in labor productivity increases the wages, while the unemployment rate has a negative impact. The models can be helpful in policies on improving living standards by increasing wages, elaborating poverty reduction, and ensuring sustainable development of manufacturing fields.

Key words: fuzzification of time series, fuzzy regression, fuzzy forecasting.

I. Giriş

Əhalinin həyat səviyyəsi anlayışı bir qayda olaraq üç əsas aspekti əhatə edir:

- əhalinin rifahı;
- insan kapitalının formalaşması;
- insan inkişafının səviyyəsi;

Cəmiyyətdə insanların maddi və mənəvi nemətlərlə tələbatlarının ödənilməsi səviyyəsi əhalinin rifahını müəyyən edir. İnsan kapitalının formalaşması əhalinin sağlamlığının, təhsil, professional və mədəni səviyyəsinin artırılmasına yönələn fəaliyyəti nəzərdə tutur. İnsan in-

kişafının səviyyəsi deyildikdə insanın şəxsiyyət və mövcud cəmiyyətin bir üzvü kimi inkişafı imkanları nəzərdə tutulur. Əhali gəlirləri səviyyəsi cəmiyyətin rifahını və əhalinin sosial imkanlarını (istirahətini, təhsil almasını, sağlamlığını) müəyyən edən əsas göstəricilərdən biridir. Əhali gəlirlərinin artması istehlak gəlirlərinin strukturunun dəyişməsinə səbəb olur. Bu özünü onda göstərir ki, ailələrin gəlirləri artdıqca ərzağa olan xərclərin xüsusi çəkisi azalır və bu pay nə qədər azdırsa, rifah səviyyəsi bir o qədər yüksəkdir. Ən prioritet sahələr kimi əmək tutumlu sahələrin artımı son nəticədə əhali gəlirlərinin ayrı-ayrı mənbələrini tənzimləyir [1].

Əhali gəlirlərini əsasını sahibkarlıq və əmək gəlirləri təşkil edir. Sahibkarlıq gəlirlərinin daha çox olması rifah səviyyəsinin artması deməkdir. 2017-ci ildə Azərbaycanda əhali gəlirlərinin 33.3% - ni əmək gəlirləri, 25.6% - ni sahibkarlıq gəlirləri təşkil etmişdir.

Əməkhaqqı əhalinin rifahının yüksəldilməsinin əsas mənbələrindən olub, əmək prosesində stimullar və ictimai səviyyədə bölgü münasibətlərini tənzimləyir.

Rifahın yüksəldilməsi və iqtisadi artım üçün kənd təsərrüfatı potensialı sosial yük və sosial effekt baxımından xeyli faydalı sahə olmaqla perspektiv inkişafın əsas istiqamətini təşkil edir. O cümlədən, kənd təsərrüfatında iş yerlərinin açılması və ərzaq bazarının tutumunun genişlənməsi, həmçinin ixracat yönü tədbirlərin və əmtəələrin artması üçün mühüm istiqamət olaraq inkişaf edir. Kənd təsərrüfatının iqtisadi yükü onun sosial mahiyyəti ilə müəyyənləşir. Kənd əhalisinin həyat səviyyəsi, iqtisadi siyasətin region problemlərini, ərzi tarazlığı və resursların kompleks istifadəsi üçün prioritetlər sisteminin tərkib hissəsidir. Ona görə də sosial-iqtisadi inkişafın proqnozlaşdırılmasında respublikanın mövcud iqtisadi inkişaf dinamikasında və tarazlı inkişaf siyasətində regionların kompleks resurslarının səmərəli istifadəsi amillər və nəticə olaraq əsas rol oynayır [2].

Məqalədə məqsəd rifahın yüksəldilməsi yollarından biri kimi sosial qruplar arasında ən yüksək xüsusi çəkiyə malik kənd təsərrüfatında əmək haqqının əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsindən asılılığının qeyri-səlis reqressiya modelləri ilə araşdırmaqdır.

Klassik reqressiya tənliyi məlum kriteriyalara görə yararlı sayılsa da muasir qeyri-səlis həll metoduna nəzərən dəqiqlik dərəcəsi aşağı hesab olunur. Buna səbəb olaraq ilk növbədə illər üzrə götürülən rəqəmləri göstərmək olar. Belə ki, statistikanın köməyi ilə əldə etdiyimiz illik rəqəmlər orta ədədlərdir və dəqiq ədəd hesab oluna bilməz. Qeyri-səlis məsələlərdə isə götürülən ədədlər qeyri-səlis ədəd olub hər bir α səviyyəsində xətalara da nəzərə almaqla dolğun şəkildə qiymətləndirilən intervallardan ibarət olur. İkinci bir tərəfdən isə klassik reqressiyada real ədədlər üzərində əməllər aparıldığı üçün son nəticədə də real ədədlər alınır. Bu isə o deməkdir ki, ilkin göstərici kimi, götürülən ədədlər ortalama olduğundan nəticələr də reallığı tam əks etdirməyə bilər. Qeyri-səlis hesablamalarında isə ədədlər konkret olmayıb və hesablama qaydası qeyri-səlis əməllər olduğundan son nəticə də qeyri-səlis ədədlər olmuş olur. Bu da nəticələrin də xətalara nəzərə almaqla α səviyyələri üzrə inamlı intervallarda olmasını təmin edir [3].

Klassik reqressiyanın adekvat model olması üçün ən əhəmiyyətli məhdudiyəti Gauss-Markov şərtlərinin yerinə yetirilməsidir:

- 1) reqressiya parametrləri üzrə xətti olmalıdır, dəqiq asılılığa və təsadüfi dəyişənə malik olmalıdır;
- 2) təsadüfi dəyişənin riyazi gözləməsi sıfır olmalıdır;
- 3) bütün sərbəst dəyişənlərin təsadüfi dəyişənlə korelyasiyası olmamalı və təsadüfi dəyişənin müşahidə olunan qiymətləri asılı olmamalıdır;

- 4) giriş dəyişənlər xətti olaraq asılı olmamalıdır;
- 5) təsadüfi dəyişən sabit dispersiyaya malik olmalıdır;
- 6) təsadüfi dəyişən normal paylanmaya malik olmalıdır.

Adətən klassik reqressiya modelləri aşağıdakı çatışmamazlıqlara malikdir:

- giriş dəyişənlərin dəyişikliklərinə həssas olması;
- multikollinearlıq, yəni dəyişənlərin öz aralarında asılılığı problemi. Klassik reqressiya təhlilində ehtimal edildiyi kimi dəyişənlərin bir-birindən müstəqil olmasına baxmayaraq, hər hansı real tətbiqdə bir qayda olaraq onların arasında korelyasiyanın və hətta yüksək korelyasiyanın olduğu ortaya çıxır ;
- heteroskedastiklik, yəni Gauss-Markov şərtlərindən birinin – təsadüfi kəmiyyətin sabit dispersiyası tələbinin pozulması;
- müşahidələrin sayının az olması (kiçik məlumatlar dəsti);
- strukturun dinamik dəyişdiyi qeyri-stasionar sistem proseslərinin təsvirində klassik reqressiya modellərinin qeyri-effektivliyi [4];
- riyazi asılılığın xəttiasılığa salınmasının gerçək asılılığı böyük ölçüdə təhrif etməsi;
- kəmiyyət xətlərinin paylanmasını tədqiq etməkdə çətinliklər, əksər hallarda paylanmanın normal olmaması;
- hesablama nəticələrində hər zaman səhvin olması, yəni əslində dəqiq rəqəmlər deyil, intervallar və ya qeyri-səlis çoxluqların olması [5,6].

Hal-hazırda, klassik reqressiya modellərinə alternativ kimi qeyri-səlis reqressiya modelləri çıxış edir. Hansı ki, reqressiya modellərinin tətbiqi imkan və sərhədlərini genişləndiribdir. Bu ona bənzəyir ki, qeyri-səlis çoxluqlar anlayışı adi çoxluqlar anlayışının genişlənməsidir və ya onu əhatə edir [7]. Bundan əlavə, qeyri-səlis reqressiya modelini istifadə edərkən, Gauss-Markov şərtlərinin ödənilməsinə ehtiyac yoxdur.

Sosial qrupların gəlirlərinə təsir edən amillərin tədqiqində [8,9] qurulan klassik modellər statistik əhəmiyyətli olsa da bir sıra çatışmamazlıqlara malikdirlər.

A.V.Shapiroya görə [10] klassik reqressiya tənliklərinin aşağıda qeyd olunan çatışmamazlıqları qurulmuş modellərin qeyri-müəyyənliyini və funksional asılılığın zəifliyini qabarıq biruzə verir:

- Müşahidələrin sayı zəruri ölçüdə olmadıqda
- Statistik paylanma şərtlərinin yoxlanmasında yaranan çətinliklər
- Giriş və çıxış dəyişənləri arasında qurulmuş əlaqənin zəifliyi
- Hadisənin və ya onun baş vermə dərəcəsinin qeyri-müəyyənliyi
- Xətti funksiyanın qurulması ilə yaranan qeyri-dəqiqlik və təhrif

Bu problemlərin mövcud olduğu hallarda qeyri-səlis reqressiyaya müraciət olunur ki, bu da öz növbəsində mümkünlük və ya ən kiçik kvadratlar üsulu ilə həll edilən qeyri-səlis reqressiya tənliklərinə ayrılır. Yalnız əmsalların və çıxış dəyişənlərin qeyri-səlis ədədlərə çevrilmə mümkünlük reqressiya tənlikləri Tanaka [11], İshibuchi [12] və digər alimlərin təklif etdikləri kimi maksimum, minimum və ya birləşmə üsullarından biri ilə həll edilir. Analoji məsələlərin həllinə aid işlərdə [13,14] isə modelin əmsallar ilə yanaşı giriş və çıxış dəyişənlər də qeyri-səlis ədədlərə çevrilir. Məqalədə qeyri-səlis xətti reqressiya tənliyi minimum üsulu ilə yalnız əmsalların qeyri-səlisləşdirilməsi üsulu ilə xətti proqramlaşdırma məsələsi kimi həll edilir.

Sonrakı mərhələdə giriş dəyişənlər Poulsen metodu [15] ilə qeyri-səlisləşdirilərək növbəti il üçün proqnoz qiymətlər tapılır. Proqnoz giriş dəyişənlərdən istifadə edərək qeyri-səlis model əsasında çıxış dəyişənin orta, optimistik, pessimistik proqnozları verilir.

Məqalənin II bölümündə ən yüksək çəkili sosial qrupa aid edilən kənd təsərrüfatında muddla çalışanların əməkhaqlarına əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsinin qeyri-səlis reqressiya ilə təsirinin müəyyən edilməsi, III bölümüdə giriş dəyişənlər olan kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsinin proqnozu, IV bölümüdə təmsil etdiyi sosial qrupun gəliri kimi kənd təsərrüfatında muddla çalışanların əmək haqqının proqnozu və tətbiq edilmiş modellərinqısa təhlili, V bölümüdə nəticə verilmişdir.

II.Kənd təsərrüfatında muddla çalışanların əmək haqqı modelləri.

İlkin olaraq kənd təsərrüfatında əmək haqqı ilə əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsi arasında qeyri-səlis asılılıqşağıdakı kimi ifadə edilə bilər:

$$\bar{\partial}H = \tilde{f}(\partial M, IS) \quad (1)$$

Burada asılılıq xətti və ya qeyri-xətti formada ola bilər. Mümkünlük reqressiya kimi qurulan formuladan görüldüyü kimi giriş dəyişənlər yəni əmək məhsuldarlığı (∂M) və işsizlik səviyyəsi(IS) real ədədlər, çıxış dəyişən olan əmək haqqı və əmsallar qeyri-səlis ədədlər olaraq götürülür.

Mümkünlük qeyri-səlis reqressiya məsələsinin həlli klassik reqressiyada olduğu kimi sərbəst hədd və əmsalların tapılmasından ibarətdir:

$$\bar{\partial}H = \bar{A}_1 \cdot \partial M + \bar{A}_2 \cdot IS \quad (2)$$

Bu ifadədə funksiya olan $\bar{\partial}H$ - əmək haqqı və A_1, A_2 - əmsalları qeyri-səlis ədədlərdir. A_1, A_2 əmsallarını bərabəryanlı üçbucaq qaydasına uyğun olaraq aşağıdakı kimi təyin edilir:

$$A_1 = (a_{1c}, a_{1w}), A_2 = (a_{2c}, a_{2w}) \quad (3)$$

Əmsalların interval qiymətlərini yerinə yazıldıqdamümkünlük qeyri-səlis reqressiya tənliyi aşağıdakı kimi olar:

$$\bar{\partial}H = (a_{1c}, a_{1w})\partial M + (a_{2c}, a_{2w})IS \quad (4)$$

Hər bir α – səviyyəsi üzrə qeyri – səlis reqressiya tənliyinin xətti interval forması aşağıdakı kimi olar:

$$\partial H^\alpha = A_1^\alpha \cdot \partial M + A_2^\alpha \cdot IS \quad (5)$$

$$A_1^\alpha = (A_{1c}^\alpha, A_{1w}^\alpha), A_2^\alpha = (A_{2c}^\alpha, A_{2w}^\alpha) \quad (6)$$

Yazılan tənlikləri eyni qayda ilə bütün α – səviyyələri üzrə yazmaq olar.

Mümkünlük reqressiya adlanan Tanaka yanaşmasının əsas məqsədiqeyri-səlis əmsalların ümumi sərhədlərinin minimumlaşdırılması ilə modelin giriş verilənlərinin yaratdığı qeyri-səlisliyinin minimumlaşdırılmasıdır [11].

Qeyri-səlis reqressiya tənliyinin hər bir α – səviyyəsi üçün minimumlaşdırılması aşağıda göstərilmiş xətti xətti proqramlaşdırma məsələsinin həllini zəruri edir:

Məqsəd funksiyası:

$$\sum_{j=1}^m (a_{1w}|\partial M_j| + a_{2w}|IS_j|) \rightarrow \min \quad (7)$$

Məhdudiyət şərtləri:

$$(a_{1c}\Theta M_j + a_{2c}\dot{S}_j) - (1 - h)(a_{1w}\Theta M_j + a_{2w}\dot{S}_j) \leq \Theta H_j$$

$$(a_{1c}\Theta M_j + a_{2c}\dot{S}_j) + (1 - h)(a_{1w}\Theta M_j + a_{2w}\dot{S}_j) \geq \Theta H_j \quad (8)$$

$$a_{1w}, a_{2w} \geq 0, i \in N_n$$

Cədvəl 1. Kənd təsərrüfatı sahəsi üzrə statistik məlumatlar.

Əməkhaqqına təsir edən amillər	İllər											
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
İşsizlik, faizlə	7.3	6.8	6.5	6.1	6	5.6	5.4	5.2	5	4.9	5	5
Kənd təsərrüfatında əmək haqqı, man	41.6	52.5	86.8	114.7	130	160.3	196.4	201.1	217.9	241.3	245.8	253.8
Kənd təsərrüfatında ümumi istehsal, mln man	1891.6	2151.4	3060.4	3652.9	3875.5	4117.0	4945.7	5281.5	5836.7	5814.9	6270.6	6220.7
Kənd təsərrüfatında çalışanların sayı, min nəfər	1573.6	1547.2	1550.7	1553.1	1562.4	1655.0	1657.4	1673.8	1677.4	1691.7	1698.4	1729.6
Kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığı, man	1202.1	1390.5	1973.6	2352.0	2480.5	2487.6	2984.0	3155.4	3479.6	3437.3	3692.1	3596.6

Əmsalların həm qeyri-simmetrik, həm də simmetrik üçbucaq qeyri-səlis ədədlər kimi təpilməsi K.K.Yen və b. tərəfindən də təklif edilmişdir [16]. Bu məsələnin həllində isə əmsalların simmetrik və yabərabəryanlı üçbucaq qaydasında qeyri-səlis ədədlərə çevrilməsindən istifadə edilir.

Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları [17] əsasında tərtib olunmuş Cədvəl 1 məlumatlarını (7) və (8) düsturlarında istifadə edərək $\alpha = 0.5$ səviyyəsi üçün məqsəd funksiyası və məhdudiyət şərtlərini yazmaq olar:

Məqsəd funksiyası:

$$Z = (32231.3 a_{1w} + 68.8 a_{2w}) \rightarrow \min$$

Məhdudiyət şərtləri:

$$(1) 1202.1 a_{1c} - 601.05 a_{1w} + 7.3 a_{2c} - 3.65 a_{2w} \geq 41.6$$

$$(2) 1390.5 a_{1c} - 695.25 a_{1w} + 6.8 a_{2c} - 3.4 a_{2w} \geq 52.5$$

$$(3) 1973.6 a_{1c} - 986.8 a_{1w} + 6.5 a_{2c} - 3.25 a_{2w} \geq 86.8$$

$$(4) 2352 a_{1c} - 1176 a_{1w} + 6.1 a_{2c} - 3.05 a_{2w} \geq 114.7$$

$$(5) 2480.5 a_{1c} - 1240.25 a_{1w} + 6 a_{2c} - 3 a_{2w} \geq 130.0$$

$$(6) 2487.6 a_{1c} - 1243.8 a_{1w} + 5.6 a_{2c} - 2.8 a_{2w} \geq 160.3$$

$$(7) 2984 a_{1c} - 1492 a_{1w} + 5.4 a_{2c} - 2.7 a_{2w} \geq 196.4$$

$$(8) 3155.4 a_{1c} - 1577.7 a_{1w} + 5.2 a_{2c} - 2.6 a_{2w} \geq 201.1$$

$$(9) 3479.6 a_{1c} - 1739.8 a_{1w} + 5 a_{2c} - 2.5 a_{2w} \geq 217.9$$

$$(10) 3437.3 a_{1c} - 1718.65 a_{1w} + 4.9 a_{2c} - 2.45 a_{2w} \geq 241.3$$

$$(11) 3692.1 a_{1c} - 1846.05 a_{1w} + 5 a_{2c} - 2.5 a_{2w} \geq 245.8$$

$$(12) 3596.6 a_{1c} - 1798.3 a_{1w} + 5 a_{2c} - 2.5 a_{2w} \geq 253.8$$

- (13) $-1202.1a_{1c} - 601.05a_{1w} - 7.3a_{2c} - 3.65a_{2w} \geq -41.6$
 (14) $-1390.5a_{1c} - 695.25a_{1w} - 6.8a_{2c} - 3.4a_{2w} \geq -52.5$
 (15) $-1973.6a_{1c} - 986.8a_{1w} - 6.5a_{2c} - 3.25a_{2w} \geq -86.8$
 (16) $-2352a_{1c} - 1176a_{1w} - 6.1a_{2c} - 3.05a_{2w} \geq -114.7$
 (17) $-2480.5a_{1c} - 1240.25a_{1w} - 6a_{2c} - 3a_{2w} \geq -130.0$
 (18) $-2487.6a_{1c} - 1243.8a_{1w} - 5.6a_{2c} - 2.8a_{2w} \geq -160.3$
 (19) $-2984a_{1c} - 1492a_{1w} - 5.4a_{2c} - 2.7a_{2w} \geq -196.4$
 (20) $-3155.4a_{1c} - 1577.7a_{1w} - 5.2a_{2c} - 2.6a_{2w} \geq -201.1$
 (21) $-3479.6a_{1c} - 1739.8a_{1w} - 5a_{2c} - 2.5a_{2w} \geq -217.9$
 (22) $-3437.3a_{1c} - 1718.65a_{1w} - 4.9a_{2c} - 2.45a_{2w} \geq -241.3$
 (23) $-3692.1a_{1c} - 1846.05a_{1w} - 5a_{2c} - 2.5a_{2w} \geq -245.8$
 (24) $-3596.6a_{1c} - 1798.3a_{1w} - 5a_{2c} - 2.5a_{2w} \geq -253.8$

MATLAB 7 tətbiqi proqram paketində xətti proqramlaşdırma məsələlərinin həlli üçün nəzərdə tutulmuş $linprog(f,A,b,Aeq,beq,lb,ub)$ operatoru vasitəsilə mümkünlükqeyri-səlis reqressiya məsələsini həll etməklə hər bir α səviyyələri üzrə axtarılan A_1, A_2 əmsallarını tapmış oluruq ki, bunlar da cədvəl 2-də göstərilmişdir:

Cədvəl 2. α - səviyyələri üzrə əmsalların qiymətləri

Əmsallar		α - səviyyələri			
		0.0	0.3	0.5	0.7
A_1	a_{1c}	0.0801	0.0801	0.0801	0.0801
	a_{1w}	0.0003	0.0004	0.0006	0.0010
A_2	a_{2c}	-9.5479	-9.5479	-9.5479	-9.5479
	a_{2w}	2.4314	3.4734	4.8628	8.1047

Qeyri-səlis reqressiya məsələsinin həlli ilə α səviyyələri üzrə alınan mərkəz və genişlənmələri üçbucaq qaydasına uyğun olaraq bərabəryanlı üçbucağın oturacağıın mərkəzi, solu və sağı olaraq ifadə edək. Aldığımız nəticələr əsasında əmsalları bərabəryanlı üçbucaq qeyri-səlis ədədlər kimi göstərə bilərik ki, bu da cədvəl 3-də əks etdirilmişdir:

Cədvəl 3. Əmsalların üçbucaq ədəd kimi aldıkları qiymətlər

Əmsallar		α - səviyyələri			
		0.0	0.3	0.5	0.7
A_1	a_{1L}	0.0798	0.0797	0.0795	0.0791
	a_{1C}	0.0801	0.0801	0.0801	0.0801
	a_{1R}	0.0804	0.0805	0.0807	0.0811
A_2	a_{2L}	-11.9793	-13.0213	-14.4107	-17.6526
	a_{2C}	-9.5479	-9.5479	-9.5479	-9.5479
	a_{2R}	-7.1165	-6.0745	-4.6851	-1.4432

III. Giriş dəyişənlərin proqnozu.

Zaman sıralarının qeyri-səlis modelləşdirilməsində Poulsen yanaşması [15] istifadə olunur ki, bu da aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

1-ci mərhələ: zaman sırası üçün universal çoxluğun müəyyən edilməsi. Bir qayda olaraq zaman sırası universal çoxluğunun (U) enini müəyyən etmək üçün aşağıdakı dəyişənlərdən istifadə olunur: zaman sırasının ardıcıl iki ədədi arasındakı orta məsafə (AD) və standart kənarlaşma (σ). Bu dəyişənlər uyğun olaraq aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$AD = \frac{1}{t-1} \sum_{k=1}^{t-1} |x_k - x_{k+1}| \quad (9)$$

$$\sigma_{AD} = \sqrt{\frac{1}{t} \sum_{k=1}^{t-1} (\bar{x}_k - AD)^2} \quad (10)$$

Burada, $\bar{x}_k = |x_k - x_{k+1}|$.

U universal çoxluğu isə interval kimi müəyyən edilir:

$$[x_{min} - AD_R, x_{max} + AD_R] \quad (11)$$

Burada, AD_R AD -nin dəqiqləşdirilmiş qiymətidir; x_{min} və x_{max} zaman sırasının uyğun olaraq minimum və maksimum qiymətləridir.

Universal çoxluq U – nun aşağı (LB) və yuxarı sərhədlərini (UB) tapmaq üçün uyğun olaraq ədədlər arasındakı orta məsafənin (AD) və standart kənarlaşmanın (σ) qiymətlərini tapmaq lazımdır. Daha sonra standart kənarlaşmanın aşağıdakı şərti ödəyən ən kiçik qiyməti tapılır:

$$AD - \sigma_{AD} \leq \bar{x}_k \leq AD + \sigma_{AD}, \quad (k = 1 \div t - 1) \quad (12)$$

Bundan sonra U – nun aşağı və yuxarı sərhədləri aşağıdakı kimi müəyyən edilir:

$$LB = x_{min} - \bar{x}_{kmin} \quad (13)$$

$$UB = x_{max} + \bar{x}_{kmin} \quad (14)$$

Sərhədlər arasındakı məsafə isə maksimum və minimum qiymət arasındakı fərq kimi hesablanır:

$$R = UB - LB \quad (15)$$

Sonda, universal çoxluğun bölünəcəyi intervalların sayı aşağıdakı kimi tapılır:

$$n = \frac{R - \bar{x}}{2 \cdot \bar{x}} \quad (16)$$

2-ci mərhələ: universal çoxluğun qeyri-səlis altçoxluqlara bölünməsi. Qeyri-səlis altçoxluqlara bölünmə üçün bərabəryanlı üçbucaq şəkilli aidıyyat funksiyasından istifadə edilir.

Həll edilən qeyri-səlis reqressiya məsələsində giriş dəyişənlərin yəni əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsinin növbəti dövr üçün proqnoz qiymətlərini tapmaq üçün Chen üsulundan [18] istifadə edilir. İlkin olaraq zaman sırası qeyri-səlisləşdirilərək Poulsen metodu ilə qeyri-səlis altçoxluqlara bölünür. Əmək məhsuldarlığının aldığı qiymətlər üçün müəyyən edilən universal çoxluq $U = [1106.6, 3787.6]$ aşağıdakı qeyri-səlis altçoxluqlarabölünə bilər:

$$u_1 = [1106.6, 1298.1],$$

$$u_2 = [1298.1, 1489.6],$$

$$u_3 = [1489.6, 1681.1],$$

$$u_4 = [1681.1, 1872.6],$$

$$u_5 = [1872.6, 2064.1],$$

$$u_6 = [2064.1, 2255.6],$$

$$u_7 = [2255.6, 2447.1],$$

$$u_8 = [2447.1, 2638.6],$$

$$u_9 = [2638.6, 2830.1],$$

$$u_{10} = [2830.1, 3021.6],$$

$$u_{11} = [3021.6, 3213.1],$$

$$u_{12} = [3213.1, 3404.6],$$

$$u_{13} = [3404.6, 3596.1],$$

$$u_{14} = [3596.1, 3787.6].$$

İşsizlik səviyyəsinin aldığı qiymətlər üçün universal çoxluq $U = [4.8, 7.4]$ isə aşağıdakı kimi qeyri-səlis altçoxluqlara bölünür:

$$u_1 = [4.8, 5],$$

$$u_6 = [5.8, 6],$$

$$u_{11} = [6.8, 7],$$

$$u_2 = [5, 5.2],$$

$$u_7 = [6, 6.2],$$

$$u_{12} = [7, 7.2],$$

$$u_3 = [5.2, 5.4],$$

$$u_8 = [6.2, 6.4],$$

$$u_{13} = [7.2, 7.4].$$

$$u_4 = [5.4, 5.6],$$

$$u_9 = [6.4, 6.6],$$

$$u_5 = [5.6, 5.8],$$

$$u_{10} = [6.6, 6.8],$$

Daha sonra ilkin verilənlərin hansı qeyri-səlis altçoxluğa aid olduğu eyni sətirdə göstəril-məklə cədvəl 4-də verilmişdir.

Cədvəl 4. Kənd təsərrüfatında əmək haqqı və işsizlik səviyyəsinin həqiqi qiymətləri və aid olduqları qeyri-səlis altçoxluqlar

No	İllər	Əmək məhsuldarlığı	Uyğun qeyri-səlis altçoxluq	İşsizlik səviyyəsi	Uyğun qeyri-səlis altçoxluq
1	2005	1202.1	A_1	7.3	A_{13}
2	2006	1390.5	A_2	6.8	A_{10}
3	2007	1973.6	A_5	6.5	A_9
4	2008	2352	A_7	6.1	A_7
5	2009	2480.5	A_8	6	A_6
6	2010	2487.6	A_8	5.6	A_4
7	2011	2984	A_{10}	5.4	A_3
8	2012	3155.4	A_{11}	5.2	A_2
9	2013	3479.6	A_{13}	5	A_1
10	2014	3437.3	A_{13}	4.9	A_1
11	2015	3692.1	A_{14}	5	A_1
12	2016	3596.6	A_{14}	5	A_1

Əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsinə uyğun qeyri-səlis altçoxluqlar arasındakı qeyri-səlis münasibətlər uyğun olaraq cədvəl 5 və cədvəl 6-da verilmişdir.

Cədvəl 5. Qeyri-səlisləşdirilmiş əmək məhsuldarlığı çoxluğu üçün qeyri-səlis münasibətlər

$$A_1 \rightarrow A_2 A_2 \rightarrow A_5 A_5 \rightarrow A_7 A_7 \rightarrow A_8 A_8 \rightarrow A_8 A_8 \rightarrow A_{10} A_{10} \rightarrow A_{11}$$

$$A_{11} \rightarrow A_{13} A_{13} \rightarrow A_{13} A_{13} \rightarrow A_{14} A_{14} \rightarrow A_{14}$$

Cədvəl 6. Qeyri-səlisləşdirilmiş işsizlik səviyyəsi çoxluğu üçün qeyri-səlis münasibətlər

$$A_{13} \rightarrow A_{10}A_{10} \rightarrow A_9A_9 \rightarrow A_7A_7 \rightarrow A_6A_6 \rightarrow A_5A_5 \rightarrow A_3A_3 \rightarrow A_2$$

$$A_2 \rightarrow A_1A_1 \rightarrow A_1$$

Növbəti mərhələdə qeyri-səlis münasibətlərin qruplaşması dəyişənlərin son vəziyyətinə asılı olaraq yerinə yetirilir. Hər iki dəyişən üçün 9 qrup alınır ki, bu da cədvəl 7-də verilmişdir.

Cədvəl 7. Qeyri-səlis münasibətlərin qruplaşması

No	Əmək məhsuldarlığı üzrə	İşsizlik səviyyəsi üzrə
1	$A_1 \rightarrow A_2$	$A_{13} \rightarrow A_{10}$
2	$A_2 \rightarrow A_5$	$A_{10} \rightarrow A_9$
3	$A_5 \rightarrow A_7$	$A_9 \rightarrow A_7$
4	$A_7 \rightarrow A_8$	$A_7 \rightarrow A_6$
5	$A_8 \rightarrow A_8A_8 \rightarrow A_{10}$	$A_6 \rightarrow A_5$
6	$A_{10} \rightarrow A_{11}$	$A_5 \rightarrow A_3$
7	$A_{11} \rightarrow A_{13}$	$A_3 \rightarrow A_2$
8	$A_{13} \rightarrow A_{13}A_{13} \rightarrow A_{14}$	$A_2 \rightarrow A_1$
9	$A_{14} \rightarrow A_{14}$	$A_1 \rightarrow A_1$

Növbəti il üçün göstəricilərin proqnozu əvvəlki ilin aid olduğu qruplaşmada qeyri-səlis altçoxluqların orta qiymətlərinin ədədi ortası kimi tapılır. Həll olunan məsələdə 2017-ci il üçün əmək haqqı və işsizlik səviyyəsinin proqnoz göstəriciləri aşağıdakı qiymətlərini alacaqlar:

$$M_{2017}=m_{14} = 3691.85 \text{ İS}_{2017}= m_1= 4.9$$

IV. Kənd təsərrüfatında muzzla çalışanların əmək haqqının proqnozu

Kənd təsərrüfatında əmək haqqı göstəricisinin 2017 il üçün proqnozunu vermək məqsədilə orta, optimistik və pessimistik variantlardan istifadə edilir. Orta variant ən çox istifadə olunan proqnoz üsulu olub stabil inkişaf dövrü üçün düzgün nəticələr əldə etmək imkanı verir. Optimistik proqnoz üsulu, artım tempi dinamik inkişaf zamanı, pessimistik proqnoz üsulu isə iqtisadiyyatda davamlı eniş müşahidə olunan zaman düzgün nəticələr əldə etmək imkanı verir.

1. Orta – Əmsalların orta qiymətləri ilə giriş dəyişənlərin 2017-ci il üçün proqnoz göstəricilərinin nəzərə alınması ilə (5) düsturu əsasında hesablanır;
2. Optimistik – Əmsalların sol (minimum) qiymətləri ilə giriş dəyişənlərin 2017-ci il üçün proqnoz göstəricilərinin nəzərə alınması ilə (5) düsturu əsasında hesablanır;
3. Pessimistik – Əmsalların sağ (maksimum) qiymətləri ilə giriş dəyişənlərin 2017-ci il üçün proqnoz göstəricilərinin nəzərə alınması ilə (5) düsturu əsasında hesablanır;

İndi isə 2017-ci il üçün tapılmış giriş qiymətlərindən istifadə edərək funksiyanın proqnoz qiymətlərini tapmaq. Bunun üçün hər bir α səviyyəsi üzrə yazılmış (5) düsturu ayrılıqda, qiymətləri yerinə yazılaraq hesablamalar aparılır. Orta, optimistik və pessimistik variantlarının hər üçünə görə ayrılıqda hesablamalar yerinə yetirilir. Növbəti mərhələdə alınan qeyri-səlis nəticələri dəqiq ədədlərlə ifadə etmək mümkündür ki, bunun da adı qeyri-səlisləşdirmə (defazifikasiya) olub kifayət qədər çoxlu üsullar vasitəsilə yerinə yetirilir. Bu üsullardan biri formul (17) vasitəsilə təyin olunan, α səviyyələrinin uyğun səviyyələrdə tapılan qeyri-səlis funksiyanın

qiymətinə hasilləri cəminin həmin α səviyyələrinin cəminə olan nisbəti kimi hesablanan düsturdur [19].

Defazifikasiya:

$$A^* = \frac{\sum_{r=1}^R A_r \alpha_r}{\sum_{r=1}^R \alpha_r} \quad (17)$$

Nəticədə əmək haqqının 2017-ci il üzrə α səviyyələr və həqiqi proqnoz qiymətlərini tapmış oluruq ki, bu da cədvəl 8-də əks etdirilmişdir:

Cədvəl 8. Kənd təsərrüfatında əmək haqqının proqnoz qiymətləri.

Variantlar	α - səviyyələr üzrə əmək haqqılar				Qeyri-səlisləşdirilib həqiqi ədədlərə çevrilmiş nəticələr
	0	0.3	0.5	0.7	
Pessimistik	235.9111	230.4361	222.8896	205.5276	216.2966
Orta	248.9325	248.9325	248.9325	248.9325	248.9325
Optimistik	261.9539	267.4289	274.9753	292.3374	281.5683

Hazırkı dövrə qədər klassik reqresiya tənliklərinin köməyi ilə alınan proqnozlar konkret rəqəmlərdir və dəqiqlik baxımından qeyri-səlis reqressiya tənlikləri vasitəsilə həll qaydasının nəticələri ilə müqayisə etdikdə məlum olur ki, sonuncu bir sıra üstünlüklərə malikdir. Çünki ilk başda da qeyd etdiyimiz kimi əmsalların orta qiymətlərlə ifadə edilməsi proqnoz üçün dəqiqliyi azaldır. Qeyri-səlis reqresiyada isə bu fərqlər α səviyyələri üzrə tapılmış inamlı intervallar ilə nizamlanmış olur. Müasir həll üsulu olan qeyri-səlis reqresiya tənliyi ilə alınan nəticələrin digər bir üstünlüyü isə axtarılan ədədin aşağı və yuxarı sərhədi ilə birlikdə dəqiq ifadə edilə bilməsindədir. Bu deyilənləri əsas götürərək proqnoz vermək üçün qeyri-səlis reqresiya məsələsinin həll nəticələrinin klassik reqresiya məsələsinin nəticələrinə nisbətən daha məqsədə uyğun olduğunu hesab etmək olar.

V. Nəticə

Məqalədə Azərbaycanda sosial qruplar arasında ən böyük xüsusi çəkiyə malik olan kənd təsərrüfatı sahəsində muzzla çalışanların əmək haqqılarının əmək məhsuldarlığı və işsizlik səviyyəsiindən asılılığını və onların təsir dərəcəsini qeyri-səlis modellərlə araşdırdıq. Bu məqsədlə Tanaka yanaşması və ya mümkünlük qeyri-səlis reqressiya üsulundan istifadə etdik. Yəni ki, giriş və çıxış dəyişənlər həqiqi ədədlər, əmsallar qeyri-səlis ədədlər kimi ifadə olunur. Alınan nəticələrin intervallarla olması bu modellərin statistik modellərdən üstünlüyünü göstərir ki, bu da orta, optimistik və pessimistik proqnoz vermək üçün daha məqsədə uyğundur. Nəticə olaraq demək olar ki, ölkədə həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün əsas diqqət tələb edən məsələ əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsinin vacibliyidir ki, bu da kompleks tədbirlər, o cümlədən elmi-texniki yenilik, şəxələndirilmiş investisiya qoyuluşları və ixtisaslı əməyin tətbiqini tələb edir.

İSTİFADƏ EDİLMİŞ ƏDƏBİYYAT

1. T.Ə.Əlirzayeva., Ə.Q.Əlirzayev. Əhalinin gəlirləri və istehlakının maliyyə mexanizmləri. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2007,248 s.
2. Ə.Q.Əlirzayev., E.Ə.Əlirzayev. Azərbaycanın sosial-iqtisadi problemləri, konseptual yanaşma, maliyyə-büdcə və sahələrarası proqnozlaşma mexanizmləri. Bakı: İqtisad universiteti, 2012, 584 s.
3. İmanov Q.C., Tağıyev N.F., Məmmədov F.C. Müasir iqtisadiyyat, Neyron şəbəkələri, Qeyri-səlis məntiq: Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2003, 198 s.
4. Крыштановский А.О. Ограничения метода регрессионного анализа // Социология: методология, методы, математические модели, №12, 2000, с. 96–112.
5. Орлов А.И. Организационно-экономическое моделирование: Учебник в 3 ч. Часть 1: Нечисловая статистика. М.: Изд-во МГТУ им. Баумана, 2009, 541 с.
6. Орлов А.И. Эконометрика. М.: «Экзамен», 2002.
7. Домрачев В.Г., Полещук О.М. О построении регрессионной модели при нечетких исходных данных // Автоматика и телемеханика, №11, 2003, с. 74–83.
8. Əliyev A.Z. Azərbaycanca sosial qrupların gəlirə görə təbəqələşməsinin reqressiya təhlili // Əmək və Sosial Problemlər üzrə ETTM, № 1(19) 2017, s.160-165
9. Əliyev A.Z. Sosial qrupların həyat təminatı modelləri // ADİU-nun Elmi Xəbərləri, Cild 6, 2018, s.92-107
10. Shapiro A.F. Fuzzy Regression Models // Penn State University, 2005
11. H. Tanaka. Fuzzy data analysis by possibilistic linear models // Fuzzy Sets and Systems, 1987, v. 24, 363-375 pp.
12. Ishibuchi H. Fuzzy regression analysis // Japanese Journal of Fuzzy Theory and Systems, 1992, v. 4, No. 1.p.52-60
13. Yusifzadə R.Ə. Şəkər satışının proqnozu məsələsinin fuzzy-regressiya modeli // AMEA Beynəlxalq konfrans, Kibernetika və İnformatika problemləri, Bakı: Cild III, 2006, s. 135-138.
14. Абдуллаева Н.А. Нечеткая регрессионная модель прогнозирования уровня бедности (на материале Азербайджана) // Вестник Санкт-Петербургского Государственного Университета, серия 5 «Экономика», выпуск 4, СПбГУ, Санкт-Петербург, Россия, 2010, с. 136-143.
15. Poulsen J.R. Fuzzy time series Forecasting // AAUE, November2009, 67 pp.
16. Yen K.K., Ghoshray S., Roig G.A. Linear regression model using triangular fuzzy number coefficients // Fuzzy Sets and Systems, 1999, 167-177 pp.
17. www.stat.gov.az
18. Chen S.M. Forecasting enrollments based on fuzzy time series // Fuzzy Sets and Systems 81(1996), 311-319 pp.
19. Klir G.J., Yuan B. Fuzzy sets and fuzzy logic: theory and applications, Prentice-Hall, Inc. Upper Saddle River, NJ, USA, 1994, 574 p

UOT:338.4

UNESCO ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ İRS MARKASININ YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Elmira HACIYEVA

ATMU Marketing Kafedrası

*e.haciyeva@atmu.edu.az***Elçin SÜLEYMANOV**

Bakı Mühendislik Universiteti

elsuleymanov@beu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə UNESCO ümumdünya mədəni irs markasının yaradılmasının vacibliyi və əhəmiyyəti tədqiq olunmuşdur. Bu məqsədlə dünya irsi nümunəsi olaraq tanınmağın üstünlükləri təhlil olunmuşdur. Eyni zamanda, ölkə ərazisində yerləşən tarixi, mədəni abidələrin UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilməsinin üstünlükləri də qeyd edilmişdir. Turizm sferası və UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısı arasındakı əlaqələrə baxılmışdır. UNESCO ümumdünya mədəni irs markasının turizm sektoruna, bununla paralel olaraq, iqtisadiyyata verəcəyi fayda araşdırılmışdır. Dünya irsi markasının tanıtılmasında marketing və kommunikasiyanın vacibliyi bildirilmiş, UNESCO ümumdünya mədəni irs marka məlumatlılığın artırılması yolları barədə tövsiyələr verilmişdir. Beynəlxalq əhəmiyyətli markanın idarə edilməsinin problemlərinə toxunulmuşdur. Məqalədə, həmçinin, UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş abidələri üç kateqoriya üzrə təsnifləşdirilmişdir. UNESCO ümumdünya mədəni irs təyinatını marka kimi əhəmiyyətini vurğulanmışdır.

Açar sözlər: turizm, UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısı, dünya irsi nümunəsi statusu, UNESCO ümumdünya mədəni irs markası, mədəni turizm, turizm destinasiyaları, marka məlumatlılığı, marketing.

THE IMPORTANCE OF CREATING A UNESCO WORLD CULTURAL HERITAGE BRAND

ABSTRACT

The article explores the importance and significance of creating a UNESCO World Heritage brand. Considering the benefits of being recognized as a world heritage site have been analyzed. At the same time, the advantages of including historical and cultural monuments located in the country in the UNESCO World Heritage List were noted. The relationship between tourism and the UNESCO World Heritage List was discussed. The benefits of the UNESCO World Heritage Mark for the tourism sector and, in parallel, for the economy have been explored. The importance of marketing and communication in the promotion of the world heritage brand was noted, and recommendations were given on ways to increase awareness of the UNESCO world cultural heritage brand. The problems of brand management of international importance were touched upon. The article also classifies the monuments included in the UNESCO World Heritage List into three categories. UNESCO stressed the importance of the designation of the world cultural heritage as a brand.

Keywords: tourism, UNESCO world cultural heritage list, World Heritage sample status, UNESCO world cultural heritage brand, cultural tourism, tourism destinations, brand awareness, marketing.

ВАЖНОСТЬ СОЗДАНИЯ БРЕНДА ВСЕМИРНОГО КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЮНЕСКО

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется важность и значение создания бренда всемирного наследия ЮНЕСКО. Были проанализированы преимущества признания объекта всемирным наследием.

При этом отмечена преимущества включения памятников истории и культуры, находящихся на территории страны, в Список всемирного наследия ЮНЕСКО. Обсуждалась взаимосвязь между туризмом и Списком всемирного наследия ЮНЕСКО. Были изучены преимущества всемирного наследия ЮНЕСКО для туристического сектора и, параллельно, для экономики. Была отмечена важность маркетинга и коммуникаций в продвижении бренда всемирного наследия, и были даны рекомендации о путях повышения осведомленности о бренде всемирного культурного наследия ЮНЕСКО. Были затронуты проблемы бренд-менеджмента

международного значения. В статье также классифицируются памятники, включенные в Список всемирного наследия ЮНЕСКО, на три категории. ЮНЕСКО подчеркнула важность обозначения всемирного культурного наследия как бренда.

Ключевые слова: туризм, список всемирного культурного наследия ЮНЕСКО, статус образца всемирного наследия, бренд всемирного культурного наследия ЮНЕСКО, культурный туризм, туристические направления, узнаваемость бренда, маркетинг.

GİRİŞ

Beynəlxalq turizm sürətlə inkişaf edən bir sənayedir. BMT-nin Dünya Turizm Təşkilatı dünya üzrə turist sayını 2020-ci ilə qədər 1.5 milyarda çatacağını proqnozlaşdırır.

Səyahət və turizm bazarı geniş ticarət və dövlət sektoru təşkilatları tərəfindən turistlərin tələbatını və xidmət təklifini əks etdirir. Qlobal səyahət və turizm potensialı olan ölkələrin tapılmasına olan maraq artdı. Beynəlxalq turizm sənayesi investisiya, məşğulluq və tədiyyə balansını baxımından ölçülən iqtisadi inkişafın mühüm töhfəsidir.

Gəzinti və səyahət rahatlığı artmağadavam edərəkən turizm destinasiyaları miqyas cəhətdən daha da qloballaşır. Bundan əlavə, qlobal turistlərin sayı eksponensial olaraq artdıqca aparılan tədqiqatların çoxu ziyarətlərin artmasının destinasiyalara və onların dünya əhəmiyyətli miras obyektlərinə olan təsirlərinə yönəlmişdir. Rodgers və Van Oersin qeyd etdiyi kimi, son otuz ildə və turizmin sürətli artımı ilə birlikdə ümumdünya irsi məkanları ziyarət edilən yerlərin simvolu olmuşdur. Miras bir yerin tarixini vurğulayır və beləliklə də yerin unikallığını təsdiqləyir. Beləliklə, ölkəyə turist axınının artmasına səbəb olan bir neçə amil var və onlardan biri də ölkə ərazisində yerləşən tarixi, mədəni və təbii abidələrin UNESCO-nun ümumdünya irsi siyahısına daxil edilməsidir.

Ümumdünya mirası statusu Misir piramidaları, Böyük Çin səddi, ABŞ-da Böyük Kanyon, Avstraliyada Böyük Sədd Rifi kimi dünyanın ən əhəmiyyətli mədəni və təbii miras yerlərinin müəyyən edilməsi və qorunması üçün beynəlxalq səylərin kulminasiya nöqtəsini əks etdirir. Dünya irsi nümunələri Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Elm, Təhsil və Mədəniyyət üzrə ixtisaslaşmış qurumu olan UNESCO-nun "Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" Konvensiyasına əsasən, müəyyənləşdirilən siyahı ilə tanınır. Ümumdünya irsi siyahısı bəşəriyyət üçün dəyərli sayılan dünyada mədəni və təbii irsin müəyyənləşdirilməsi, qorunması və mühafizəsini təşviq etmək və bu istiqamətdə beynəlxalq əməkdaşlığı həyata keçirmək məqsədilə yaradılmışdır. Ümumdünya irsi statusunu alma üçün həmin irsi nümunəsi görkəmli universal dəyərə sahib olmalıdır və Ümumdünya mədəni və təbii irsin qorunması haqqında" Konvensiyasının tətbiqi üçün Əməliyyat Təlimatlarında izah edilən on seçim meyarından ən azı birinə cavab verməlidir. Baxmayaraq ki, UNESCO-nun ümumdünya irsi siyahısı tarixi, mədəni və təbii irsi qorumaq məqsədilə yaradılmışdır, amma bu status marketing tədbirlərini həyata keçirmək üçün bir vasitə kimi geniş istifadə olunur. Hazırkı zamanda bir irsi nümunəsi UNESCO-nun ümumdünya mədəni irsi siyahısında olarsa, həmin ölkəyə, o irsi nümunəsinin yerləşdiyi əraziyə daha çox turist cəlb edəcəklərinə dair ümumi bir inanc var. Buna baxmayaraq, turizm cəhətdən ümumdünya irsi siyahısının səyahət etmək üçün seçilmiş turizm destinasiyası olaraq əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək aparılan tədqiqatların sayı olduqca azdır. Bu tədqiqatçıların mübahisələri UNESCO-nun ümumdünya mədəni irsi siyahısının turizm tələbinə hansı dərəcədə təsir göstərməsinə yönəldilmişdir.

Ümumdünya irs ilə turizm sektoru arasındakı əlaqə ikitərəflidir:

- Dünya irsi turistlərə və ya ziyarətçilərə və turizm sektoruna destinasiyalar təklif edir;
- Turizm dünya irsinə Konvensiyada göstərilən Ümumdünya irsxüsusiyyətlərinin infiki tələbini ödəmək imkanı verir və həm də davamlı istifadə ilə cəmiyyət və iqtisadi mənfəətləri həyata keçirmək üçün bir vasitədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısı turizm sektoru üçün əsas mənbədir:

- ✓ Demək olar ki, bütün fərdi dünya irsi obyektləri əhəmiyyətli turizm yerləridir. Belə ki, ümumdünya irs markasının turizm üzərində məşhur məkanlardan daha az məlum olan destinasiyalara daha çox təsir edir.
- ✓ Dünya irsi markası turistləri və ya ziyarətçilərə cəlb edə bilər.

UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil olmaqda çətinliklərin olmasına baxmayaraq, bu siyahıya daxil olmanın bir sıra üstünlükləri var. Ümumdünya mirası markası, xüsusilə, turizm sferasında bir çox imkanlar açır. Ümumdünya irsi və brendinq barəsində eyni başlıqda bəhs etmək bəziləri üçün qəribə səslənsə də, lakin turizm və irsin mühafizəsi baxımından dünya irsi ümumdünya irs nümunələrinin görkəmli dəyərlərinə, həmçinin, ziyarətçiləri cəlb etmək potensialına əsaslanan çox güclü markadır. Belə ki, UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil olmuş mədəni irs nümunəsi daha çox turisti cəlb edəcək və tanınma turistlərin qavrayışını formalaşdıracaq və yerin qiymətləndirilməsini təşkil edəcəkdir.

UNESCO ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ İRS MARKASININ YARADILMASI

Ümumdünya mədəni irs statusu destinasiya marketinqi və əlavə bazarlara giriş üçün imkan açır. Bu status qlobal səviyyədə tanınma gətirir. Turizm məqsədlərinə nail olmaqdan başqa, dünya irsi sayılan ərazi, həmçinin, yerli əhalinin sosial-iqtisadi inkişafını təmin etməlidir. Belə məqsədlərə nail olmaq üçün ehtiyatlı planlaşdırma tələb olunur.

UNESCO ümumdünya irs statusu vaxtı keçdikcə təkcə qorunmağa yönəlmiş texniki tədbirdən inkişaf edərək ölkələrin irs turizmi ilə maraqlanan turistlərin cəlb etməsi məqsədilə istifadə etdikləri və turistlərin də, öz növbəsində, ziyarət edəcəkləri turizm destinasiyalarını güvənərək seçəcəkləri məşhur və hörmətli markaya çevrildi. UNESCO ümumdünya mədəni irs statusu irs nümunələri ilə maraqlanan turistlərin məzuniyyət planlarını və istehlak qərarlarını qəbul etməsində əsas motiv olaraq istifadə etdikləri, dəyər verdikləri qiymətli marka halına gəldi. Bu markanın etibarını və nüfuzunu qorumaq və ona güvənənlərin etimadını doğrultmaq üçün Ümumdünya İrs Əraziləri Müəssisəsi – UNESCO və Ümumdünya İrs Komitəsinin daxil olduğu paydaşlar markanı müştərilərin və irs turizmi ilə maraqlanan turistlərin maraqlarına hörmətlə yanaşacaq şəkildə idarə etməli və dünya irsi hesab edilən məkanların və onların ətraf mühitinin mühafizəsini və keyfiyyətini təmin etməlidirlər.

Qeyd etdiyimiz kimi, dünya irsi obyektini olaraq tanınmağın bir çox üstünlükləri var. Birincisi, ümumdünya irsi obyektini bu statusu almayan yerlərlə müqayisədə dünya səviyyəsində tanınan akkreditasiyaya sahibdir. Bu, ərazini markaya çevirir. İkincisi, sözsüz ki, ümumdünya irs markası qorunması lazım olan daxili dəyəri göstərir və bununla da, xüsusi dəyərləri, eksklüzivliyi və fərqliliyi təklif edir. Üçüncüsü, ümumdünya irsi adı UNESCO tərəfindən qiymətləndirildiyindən və verildiyindən marketinq mütəxəssisləri tərəfindən yaradıla və inkişaf etdirilə

bilməz və bu, o deməkdir ki, dünya irsi obyektini orijinaldır və yalnız kommersiya və marketing hiyləsi deyildir. Bununla yanaşı, bu o demək deyil ki, irs obyektini və yerlərin markalanması ilə məşğul olan təşkilatlarının obyektin inkişaf etdirilməsində və tanıtılmasında iştirak etmirlər. Dördüncüsü, ümumdünya irs məkanlarını ziyarət edənlərin mədəni və simvolik məhsullar haqqında daha yaxşı məlumatla malik olduqları və eyni zamanda, daha yüksək gəlirə malik olan turistlər olduğu məlum olmuşdur.

Turizm mədəni və təbii irsin kəşf edilməsindən başladı. XVII əsrin ikinci yarısında avropalıların vasitə və təhsil keçidi olan "Böyük Tur" başladı. Qloballaşmanın təsiri və XX əsrin ikinci yarısında gəlir və asudə vaxtın artması ilə irs turizminin miqyası da genişləndi. İrs marketingi də, həmçinin, sürətlə inkişaf edərək ağızdan-ağıza adlanan "ev sənayesi"ndən məşhur kitabçaların dövriyyəsinə, seçilən turizm destinasiyalarını satmaq üçün müasir kütləvi marketing söylərinə əsaslanan fəaliyyətə çevrilmişdir. Dünyadakı ölkələr, regionlar və şəhərlər irs turizmi ilə maraqlanan turistlərin diqqətini cəlb etmək üçün bir-biri ilə amansız rəqabət mübarizəsi aparırlar. Xüsusilə, inkişaf etməkdə olan bazarlarda turizmin inkişaf meyli UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilməsi üçün təqdim edilən təbii və mədəni məkanların sayının artmasına gətirib çıxartdı. Miras turizmin sürətlə artması bəzilərinin təxminən iki ilə ya da on üç il bundan əvvəl görünməmiş və kasıb mədəni və təbii sahələrə təsir göstərməsinə səbəb olmuş və həmin ərazilərin daha effektiv və hərtərəfli idarəçiliyinə ehtiyac duyulduğunu vurğulamışdır. Əvvəlcə qiymətli təbii və mədəni mirasın qorunması üçün qorunma təşəbbüsü kimi qəbul edilən Ümumdünya Mədəni İrs Siyahısı arzuolunan marka və təsdiq möhürü halına gəldi. Hazırda UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına 167 ölkəyə aid 845 mədəni, 209 təbii, 38 həm mədəni həm də təbii olmaqla, ümumilikdə, 1092 abidə daxildir. Ümumdünya Mədəni İrs statusu, həqiqətən, turizmin təşviqi sahəsində müxtəlif maraqlı tərəflər tərəfindən geniş istifadə olunan nüfuzlu bir marka olmuşdur. Hər markada olduğu kimi bu markanın idarə edilməsinə məsul olan şəxslərin markanın etibarını və nüfuzunu qorunmaq və inkişaf etdirilməsi kimi öhdəlikləri var. Miras turizmində bu, həm də saytların orijinallığını, bütövlüyünü və qorunmasını təmin etmək, həm də onları miras turistləri ziyarət etmək və qiymətləndirmək üçün əlçatan etmək deməkdir. Miras nümunələri də daxil olmaqla turizm destinasiyaları markaları, adətən, bir çox maraqlı tərəflərə (UNESCO, milli hökumət, turizm təbliğat büroları və s.) sahib olduqları üçün və məhdud, bölünmüş idarəetmə nəzarəti ilə əlaqədar olaraq xüsusimarkalaşma problemləri ilə üzləşirlər. UNESCO-nun və mədəniyyət və təbii irs sahəsində fəaliyyət göstərən Ümumdünya İrs Komitəsi özünün ən yüksək prioritetini qoruyub saxlamağa borcludur. Bununla yanaşı, xüsusilə, dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələrin hökumətləri, bəzən irs məkanlarından kommersiya məqsədli istifadəsini təşviq etmək üçün, bəzən daonların etibarlılığına və bütövlüyünün qorunmasına zərər vurmaq üçün təzyiq altında olurlar. Müəyyən tarixi-mədəni miras məkanlarının inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlara böyük faydalar verməsi ölkələri, xüsusilə də, yoxsul ölkələrin qədim irs sahələrinə gələcək gəlirlərin mümkün mənbələri kimi baxmağa təşviq edir. Bu, davamlılığı və mühafizəni əhəmiyyət kəsb edən qayğı halına gətirdi. Beləliklə, Ümumdünya mədəni irs ərazisi markanı idarə etmək üçün çoxsaylı maraqlı tərəflərin maraqları və həmin bu ərazilərin son məqsəd kimi qorunması ilə əlaqədar özünəməxsus və təkrarlanan problemlər mövcuddur.

Dünya İrsi Məkanı markasının yaradılması. Dünya mədəni irs sahəsi təyinatı, əslində, bir marka, təsdiq və keyfiyyət sertifikatına çevrilmişdir. Çünki turistlərin əksəriyyəti uzaq mədəni və ya təbii sahələrin bədii, mədəni və tarixi ənənələrini dərindən bilmirlər və ya minlərlə rəqabət aparən əraziləri müqayisə etmək və sıralamaq kimi bacarıqlarına malik olmadıqları

üçün dünya mədəni irs sahəsi təyinatı kimi etiket istehlak qərarlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Keyfiyyəti təklif edən və ya eyham edən etiketlər və ya tövsiyələr daha çox tanınan mənbələrin az, çətin və ya təfsir etməyin çətin olduğu hallarda xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Əlbəttə ki, Dünya mədəni irs sahəsi təyinatına “marka” olaraq müraciət etmək məsələsində diqqətli olmaq lazımdır. Ənənəvi olaraq markalaşma ilə əlaqəli olan bütün testlərə mütləq şəkildə uyğun gəlmir. Bununla yanaşı, bir markanın əsas məqsədi olan dəyər və fərqliliyi təklif edir.

UNESCO-nun ümumdünya irs markasının istifadəsi və qorunması digər məkan marka layihələrində olduğu kimi, koordinasiya və idarəetməyə ehtiyac duyar. Bu, siyasət, strategiya, texnika və proqramları qəbul etmək, uyğunlaşdırmaq, dəyişdirmək, nəzərdən keçirmək və düzəltmək üçün çevik bir yanaşma tələb edir. Nəticədə, bu, strateji obyektiv qərar qəbul etmə vasitəsidir. Ümumdünya irs markasının yaradılması şəraitində mürəkkəb və çətin məsələ bir neçə sahədən irəli gəlir. Birincisi, bir çox hallar göstərdi ki, ümumdünya irs statusunun təyin edilməsi irs nümunəsi üçün əlaqəli marka və marka mesajına tamamilə çevrilmir. Sakinlər, ziyarətçilər və dünya ictimaiyyəti mütləq şəkildə dünya irsi statusunun əsasını bilmirlər və başa düşümlər. Bir çox mədəni turizm məhsulları kimi bilik və məlumatlar da “qablaşdırılmalı”, sakinlərə və qlobal auditoriyaya çatdırılmalıdır. İkincisi, dünya irs nümunələrinin tanınmasına nail olmaq prosesi sakinlərin təcrübələrindən çox vaxt uzaqdır. Dünya irsi statusunun tanınması üçün müraciət prosesləri rəsmi institusional dəstəyə və böyük planlaşdırma tələb edir, lakin potensial mənfəət təsirlərə dair yerli insanlarla geniş ünsiyyətə ehtiyac duymur. Dünya irsi statusunun tanınması üçün yerli dəstək vacibdir və konsultasiya prosesi çox vaxt açıq və pozitivdir, lakin açıq və tənqidi deyil. Bu, sakinlərin gözləntilərinin uyğunsuzluğu və mümkün nəticələrə gətirib çıxara bilər. Üçüncüsü, müxtəlif insan qruplarının fərqli gündəmi və baxışları mövcuddur. Məsələn, dünya irsi nümunəsi kimi tanınmaq diqqət cəlb edə bilər, lakin həmin irs nümunəsi diqqət cəlb etməsi üçün qorunmalı, inkişaf və təbliğ olunmalıdır. Ərazinin cəlbediciliyi artan əlçatanlıq, daha yaxşı şərait, ərazinin tarixi və mədəni əhəmiyyəti haqqında daha yaxşı təsəvvür yaradan hekayələr ilə müşayiət olunmalıdır. Məsələn, Hindistanın UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş Agra Qalası və Fatehpur Sikri Luang Prabang şəhərimüqayisədə bu məsələlərdə nisbətən zəif çıxış etdilər. Ümumdünya irs statusu kommunikasiya və marketinq fəaliyyəti olmadan görünməz hala gəlir. Sonra kommersiya əsas məsələyə çevrilir. Məsələn, yerli sakinlər inkişaf etmiş emosional əlaqələr qurduğu, lakin brendinq fəaliyyəti ilə məşğul olan təşkilatların, xarici turistlərin və şirkətlərin qiymətləndirmədikləri irs nümunələri və hekayələrə sahib ola bilərlər. Turistlərin baxışları və təcrübələri yerli insanlar tərəfindən tez-tez dəyər hesab olunur və buna görə də laqeyd reaksiyalar verilir. Bütün ərazi markaları kimi ümumdünya irs statusunun təsdiq möhürü də müxtəlif auditoriyalar tərəfindən fərqli şəkildə şərh edilə bilər. Təbliğ olunan və qeyd olunanlar həmişə fərqli tərəflər tərəfindən tənqid edilir və ediləcəkdir.

UNESCO ÜMUMDÜNYA MƏDƏNİ İRS MARKASININ YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Yer markaları, əlbəttə ki, xüsusi xüsusiyyətlərə malikdir və xüsusi çətinliklərlə qarşılaşır. Dünya mədəni irs sahəsi statusu daha effektiv marka arxitekturasını ifadə etmək üçün destinasiyalara kömək edəcək və müştərilər ilə marka münaqişələri və ya müştərilərlə yanlış kommunikasiyadan yayınmaq üçün birləşdirici mövzu kimi xidmət edə bilər. Turizm markalaşmanın istehlakçılara olan seçimlərini asanlaşdırmaq üçün xidmət edə biləcəyi “yüksək iştiraklı

satılma qərarı" dır. İrs turizmi fərdləri qərar vermə prosesinə aktiv olaraq cəlb edir. İrs turizmi ilə maraqlanan təcrübəli turist təkcə vizual olaraq maraqlı və möhtəşəm olan yerləri deyil, eyni zamanda, orijinal və bəşər tarixinin, incəsənətin və mədəniyyətin inkişafında intellektual cəhətdən əhəmiyyət kəsb edən dövrləri təmsil edən məkanları axtarırlar. Dünya mədəni irs sahəsi statusunun özündə bütünlüklə bəşəriyyətin turistləri cəlb edən bilən markanın qorunmasında maraqlı olduğu qiymətli mədəni və ya təbii mirası ehtiva edən ərazinin texniki təyinatından inkişafı təbii və bəlkə də qaçılmaz bir proses idi. Əslində, miras və təbii ərazilərin qorunmasının əsl səbəbi insanların mühafizə və davamlılığını artıran yollarla onları görmək və onlardan faydalanmalarını təmin etməkdir. Bununla əlaqədar olaraq dünya irsi ərazilərinin tez-tez turistləri cəlb edən maqnit kimi təsvir edilməsi təəccüblü deyil. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, dünya mədəni irs təyinatının turistlərin cəlb edilməsində rolu və əhəmiyyəti baxımından çoxsaylı informasiyaların olmasına baxmayaraq, bəzi mütəxəssislər bu təyinatın təsirinin şişirdildiyini bildiriblər. Ölçüsünə, təbiətinə, yerləşməsinə görə bir-birindən kəskin surətdə fərqlənən məkanların müxtəlifliyini nəzərə alaraq, dünya irsi statusunun turistlərin cəlb edilməsində ümumi təsirini ümumiləşdirmək asan deyil. Həqiqətən də, yeni miras ərazilərinin bir çoxu ziyarətçilərin yerləşdirməyin məhdud imkanları və ya qeyri-kafi səyahət imkanları və bəzi hallarda təhlükəsizlik məsələləri səbəbi ilə əlaqədar olaraq çətin və ya təhlükəli vəziyyət-dədirlər. Məsələn, Uqanda Mgahinga Gorilla Milli Parkını rəsmi turizm veb sahifəsində turizm destinasiyası, dünya irsi ərazisi kimi təbliğat-təşviqatını aparmır. Ümumiyyətlə, dünya irsi məkanlarına turistlərin cəlb edilməsində ən böyük amil hər hansı şüurlu səbəblərlə deyil, "birləşmə təsiri" ilə əlaqədardır. Dünyanın ən əhəmiyyətli turizm destinasiyaları dünya irsi məkanları kimi təyin edilmişdir. Bunlardan Afinadakı Akropol, Parisdəki Notre-Dame Kafedralı, Romadakı Kolizey, Misir piramidaları, Hindistandakı Tac Mahal və ABŞ-dakı Böyük Kanyon misal göstərmək olar. Dünya səviyyəsində tanınmış bu cür məkanlarda olmaq turistlər üçün mühüm şərəf və həmin yerlərə səyahət etməyə sövq edən əsas motivdir. Baxmayaraq ki, bir çox insanlar Kambocadakı Angkorun möhtəşəm əsərləri və ya İrandakı Persepolis tarixi haqqında çox az məlumatla malik olsalar da, dünya irsi təyinatı bu və ya digər ərazilərin tarixi və mədəni əhəmiyyətinə əminlik kimi qəbul edilir. Həqiqətən də, nə qədər tarixi, mədəni və təbii ərazi haqqında birbaşa olaraq məlumat azdırsa, dünya irsi təyinatı bir o qədər vacibdir. Müxtəlif ölkələr üçün təbliğat-təşviqat kampaniyaları aydınlaşdıqca ölkələr və turoperatorlar dünya irsi təyinatının əhəmiyyətini tam başa düşürlər və bunu öz reklamlarında diqqətə alırlar. Dünya irsi məkanları markasının müraciəti açıq və aydındır. Turist üçün məkanın şöhrəti həmin yerə səyahət etmək üçün əsas səbəbdir. İrs nümunələri ilə maraqlanan daha təcrübəli turist üçün ərazinin daha dərin "mənası" (sivilizasiyanın yaranmasında və ya Yer kürəsinin təkamülündə təmsil etdiyi) onun şöhrətindən və tanınmasından daha vacibdir. Mədəniyyət obyektləri özündə təkcə birbaşa olaraq müşahidə edilə və qiymətləndirilə bilən tikili və mənzərələri deyil, eyni zamanda, dərhal nəzərə çarpmayan gözlə görünməyən ideyalar, inanclar, dəyərlər, tarixi və intellektual inkişafı da təcəssüm etdirir. Ümumdünya mədəni irs təyinatı təkcə maddi və görünənlərə deyil, həmçinin, mədəni ifadələrə səbəb olan bəşəri motivləri və şərtləri də nəzərə alır. Mədəni irs məkanlarının seçilməsi zamanı əsas götürülmüş araşdırma da ziyarətçilər və ya potensial ziyarətçilər tərəfindən də asanlıqla əldə edilə bilər. Əslində, ümumdünya mədəni irs təyinatı keyfiyyət və unikallığın geniş qəbul edilmiş möhürü olmuşdur. Bu, mədəni irs məkanının bədii, mədəni və tarixi əhəmiyyətini təsdiq edir və turist və ya turoperatorların potensial əraziləri daxili bədii, mədəni dəyərlərinə və tarixi mənalara əsaslanaraq qiymətləndirmək və sıralamaq kimi çətin məsələdən azad edir.

Miras yerlərinin marketinqi əhəmiyyətli dərəcədə ərazidən əraziyə və ölkədən ölkəyə qədər fərqlənir. Bir ölkənin imicini yaxşılaşdırmaq üçün ən yaxşı yolu yeni əlaqələrin yaradılmasıdır. Ümumdünya irs təyinatı mühüm əhəmiyyətli təbii və ya mədəni zənginliyə diqqət etməklə bu prosesdə kömək edə bilər. Məsələn, Kambocanın UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş abidəsi olan Angkor əzəmətli məbədlər və digər mədəni abidələrin yerləşdiyi möhtəşəm məkandır. Bu geniş tarixi məkanın yerləşdiyi ölkə olan Kamboca son dövrdə XX əsrin ən dəhşətli cinayətlərindən birinin törədildiyi "ölüm sahəsi" kimi tanındı. Buna görə də Kambocanın ilkin marketinq fəaliyyətini, ümumilikdə, ölkəyə deyil, Angkor abidəsi üzərində cəmləşdirib.

İnkişaf etmiş ölkədə dünya irsi ərazilərinin marketinqi daha çox fərqli yanaşma tələb edir. Məsələn, Fransanın UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş 33 abidələrə malikdir, lakin bu abidələr milli hökumət və ya əsas turizm agentlikləri və turoperatorlar tərəfindən beynəlxalq marketinq səylərinin mərkəzində deyildir. Belə marketinq fəaliyyətinin mərkəz nöqtəsini "Fransanın şöhrəti"ni satmaq kimi ümumiləşdirilə bilər. Bu yanaşma deduktivdir: Fransa, Paris və siyahıdan olduqca uzaqdan olan müxtəlif dünya irsi əraziləri ölkənin şöhrətinin nümunələri kimi xidmət edir. Dünya irsi əraziləri haqqında dolğun məlumatları yüzlərlə nəşr olunmuş bələdçilik kitablarından asanlıqla əldə edilməsinə baxmayaraq, bir qayda olaraq, əgər dünya irsi statusu almış hər hansı bir ərazinin minilliyi və ya digər əhəmiyyətli hadisəsini qeyd edilmədiyi halda onlar turizmin təşviq edilməsi üçün böyük səylər göstərmirlər. Digər tərəfdən Fransanın əraziləri çərçivəsində yerləşən dünya irsi əraziləri vurğulanır. Məsələn, sakit mühitdə yerləşən XII əsrin əvvəllərində tikilən, əsrlər keçməsinə baxmayaraq, görkəmi çox dəyişilməyən və 1981-ci ildə UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilən Fontenay Sistersiyan Monastırı yaxınlığında olduğu Monbar şəhəri və yerləşdiyi Cote-d'Or Departamenti verilən turizm və təbliğat-təşviqat məlumatlarında əks olunur.

"Mişelin bələdçiləri" bələdçilik kitabçası (Michelin Guides) tövsiyə edilmiş restoranları üç kateqoriya üzrə təsnifləşdirir:

1. Səfər etməyə dəyər;
2. Marşrutu dəyişib bura gəlməyə dəyər;
3. Burada dayanmağa dəyər.

Yuxarıda göstərdiyimiz qaydada UNESCO ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş abidələrində təsnifləşdirmək olarsa, onda inkişaf etməkdə olan ölkələri əgər turistləri cəlb etmək istəyirlərsə, "səfər etməyə dəyər" kimi müəyyənləşdirilməlidir, halbuki inkişaf etməkdə olan ölkələr çox saylı yerli və xarici turistlərə görə "marşrutu dəyişib bura gəlməyə dəyər" və "burada dayanmağa dəyər" kimi ifadə edilə bilər. Digər tərəfdən, yoxsul inkişaf etməkdə olan ölkələrdəki turizmin iqtisadi gəlirləri, xüsusilə digər mövcud gəlir mənbələri ilə müqayisədə nisbətən daha çoxdur. Beynəlxalq Valyuta Fondunun 2007-ci ildə verdiyi məlumatına görə, turizm sektoru Kambocanın ÜDM-nin 13,1 faizini təşkil edib. Qeyd etmək lazımdır ki, Angkor Kambocanın ən əhəmiyyətli turizm destinasiyasıdır. Əksinə, tipik turist üçün Fontenay Sistersiyan Monastırına səfər, ehtimal ki, turizm, istirahət və yeməklərlə dolu bir gündə 3 və ya 4 saatlıq bir hadisə olacaqdır. Fransada turizm gəlirləri ÜDM-in yalnız 2 faizini təşkil edir. İqtisadiyyat da çox fərqlidir. Bununla yanaşı, Fransa dövləti üçün isə Fontenay Sistersiyan Monastırı bəzi illər istisna olmaqla, çox güman ki, pul vəsaiti itirir və saxlanması üçün milli subsidiya tələb edir. Bu da milli irsdə qürur qazanmaq və ondan irəli gələn ümumi məqsəd ruhunu saxlayır. Mirasın faydaları pul vəsaiti ilə ölçülmür.

Beləliklə, biz yuxarıda UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs təyinatını marka kimi əhəmiyyətini vurğuladıq. Son illiklər ərzində turizm sferasının artımını və bunun nəticəsində ziyarətçilər üçün əhəmiyyətli yerlərin müəyyənləşdirilməsinə olan ehtiyacı nəzərə alaraq dünya irsi məkanlarının əhəmiyyətli cazibə əhəmiyyətli nöqtələrə çevrilməsi təəccüblü deyil. Turizmin “yüksək dərəcəli istehlak qərarı” olması ekspert qrupu tərəfindən diqqətlə araşdırılan və əks olunan, etibarlılığı və əhəmiyyətliliyi dəstəklənən beynəlxalq sertifikatlara malik olan dünya irsi ərazilərinə əlavə üstünlük təmin edir.

Beynəlxalq əhəmiyyətli markanın idarə edilməsinin problemləri. Beynəlxalq səviyyə. Destinasiya brendlərinin idarə edilməsinəzərdə tutulmalı olan maraqlı tərəflərin marağının müxtəlifliyi ilə nəticələnən və tez-tez üstünlük təşkil edən məhdud və bölünmüş idarəetmə səlahiyyətləri ilə əlaqədar olaraq problemlər yaranır. Bu, miras ərazilərinin idarə olunması üçün institusional strukturların zəif inkişaf etdiyi və ya bir-biri ilə ziddiyyətli maraqlarla üzləşəninkişaf etməkdə olan ölkələrdə xüsusilə kəskin bir problemdir.

Dünya irsi statusu almış ərazilər milli hökumətlərin suverenliyində qaldığı müddətcə UNESCO, eləcə də UNESCO-nun Dünya İrsi Komitəsi dünya irsi ərazilərinə hüquqi və ya inzibati nəzarəti həyata keçirmir. Bununla belə, qanuni statusun və ya nəzarətin olmaması təsirin olmaması demək deyil. Dünya İrsi Komitəsi tərəfindən həyata keçirilən ilkin təsir nöqtəsi dünya irsi statusuna təyin etmək və ya bundan imtina etməkdən ibarətdir. Əksər hallardabu təsir bir çox ölkələrin birdən çox təyinatları axtarmağa davam etməsi ilə əlaqədar olaraq dünya irsi statusunun tək əraziyə verilməsi ilə məhdudlaşmışdır. Beləliklə, Dünya İrsi Komitəsi mövcud ərazilər üçün bağlanmış razılışmaların etibarlı şəkildə həyata keçirilənə qədər gələcək təyinatlardan imtina etmək mövqeyindədir. Bundan əlavə, UNESCO Dünya İrsi Komitəsi təbii və ya antropogen təsirlərin nəticəsində zərər çəkə və ya məhv olma təhlükəsində olan abidələrin siyahısını -Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısını yaratmışdır. Hazırda UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına 30-a yaxın abidə daxil edilmişdir. Qeyd olunan abidələrdən beşi Konqo Demokratik Respublikası ərazisində yerləşir və həm müharibə, həm də laqeydlilik səbəbləri ilə əlaqədar olaraq məhv olma təhlükəsi altındadır. Çarlz Darvin vasitəsilə məşhurlaşan Qalapaqos adaları da həmçinin, artan turist axını və onların yerləşdirilməsi kimi mövcud inkişaf əlaqədar olaraq risk altındadır. Hazırda UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş iki abidə Əfqanıstan ərazisində yerləşir. Bunlardan biri Babyan vadisində yerləşən sal qayaların içərisində oyularaq hazırlanmış iki hündür heykəl kompleksidir. Belə ki, bu tarixi-mədəni abidə 2001-ci ildə Taliban silahlıları tərəfindən büt olduqları və büt-pərəstliyi təbliğ etdikləri, həmçinin, xarici ölkələrin yanlış təsirlərinin və dəyərlərinin nümunəsi olduqları narazılıqla bildirilmiş və bu səbədənqəsdən dinamitlə partladılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dünyanın bir çox yerində problem və təhlükələrlə qarşılaşan, lakin UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməmiş digər abidələr də var. Ümumiyyətlə, milli səylər mövcud problemlərlə mübarizə üçün qənaətbəxş hesab edildiyi halda, UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmiş abidə sonra bu siyahıdan çıxarıla bilər. Məsələn, 2000-ci ildə Azərbaycanı baş vermiş zəlzələnin nəticəsində İçərişəhər ərazisində yerləşən tarixi-memarlıq abidələri zərər çəkmiş və bunun nəticəsində İçərişəhər 2003-cü il iyulun 4-ü tarixində UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Ümumilli lider Heydər Əliyevin imzaladığı 17 fevral 2003-cü il tarixli “Bakı şəhərində İçəri Şəhər Tarix-Memarlıq Qoruğunun mühafizəsi və bərpası ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” sərəncamı, eləcə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin imzaladığı sərəncam və

fərmanlarda göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində çərişəhər UNESCO "Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısı"ndan çıxarılmışdır. Buna başqa misal kimi Fransa dövləti tərəfindən bağlanılan paleolit dövrünə aid mağara rəsmlərinə malik olan Lascaux mağara kompleksi ziyarətçilərin nəfəs almasında çətinlik törədən rütubət həssas rəsmlərdə göbələyin böyüməsinə səbəb oldu və bu da həmin rəsmlərin məhv olmasına təhdid törətdi. Lascaux mağara kompleksinin təhlükə altında olmasına baxmayaraq, UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilməmişdir, çünki hər hansı bir faydalı məqsədin siyahıya alınaraq yerinə yetirilməsi mümkün deyil. Fransa dövlətinin mağaraların ziyarət üçün bağlanması istiqamətində həyata keçirdiyi tədbir UNESCO Dünya İrs Komitəsi tərəfindən atılacaq addımla müqayisədə daha sərt idi. UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısı, əsasən, milli orqanların lazımi profilaktik tədbirləri görməməsi və ya istəmədiyi hallarda və ya milli orqanların beynəlxalq xəbərdarlıqların milli fəaliyyətə əlavə təcili tədbirlər verəcəyini hesab etdiyi hallarda istifadə olunur. ABŞ-dakı Yellouston Milli Parkını qeyd etdiyimiz ikinci hala misal göstərmək olar. Belə ki, Yellouston Milli Parkı bir neçə il UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına daxil edilmişdir, çünki ziyarətçi izdihamı ilə əlaqədar aşınma və köhnəlmə kimi amillər bu təbiət qoruğuna zərər yetirirdi. Yellouston Milli Parkı UNESCO Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısından ABŞ Milli Park Xidməti ziyarətçilərin təzyiqini daha yaxşı idarə etmək üçün plan və tədbirlər işləyib hazırladıqdan sonra çıxarılmışdır. Bu halda, beynəlxalq təhlükənin xəbərdar edilməsinə baxmayaraq, qabaqlayıcı tədbirlər yalnız milli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Baxmayaraq ki, UNESCO Dünya İrsi Komitəsi obyektləri Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısına daxil etmək və onları mühafizə etmək üçün həyata keçirilməli olan qabaqlayıcı tədbirləri müəyyən etmək səlahiyyətlərinə malik olsa da, onun adi iş rejimi danışıqlar aparmaq və ümumi fikir formalaşdırmaqdan ibarətdir. İnkişaf etməkdə olan ölkələr ərazilərində yerləşən dünya irsi statusu almış obyektləri ilə əlaqəli ciddi problemlərin aradan qaldırılması üçün tez-tez beynəlxalq ictimaiyyətə pul vəsaiti və ya maddi yardım üçün müraciət edir. Prinsipcə, UNESCO Dünya İrsi Komitəsi razılaşmaları pozan ölkələrdən ərazilərində yerləşdikləri obyektləri dünya irsi statusundan məhrum edə bilər, lakin təcrübədə belə vəziyyətə nadir hallarda rast gəlinir.

UNESCO Dünya İrsi Komitəsinin - hökumətlərarası strukturun fəaliyyəti Komitə, UNESCO və bu təşkilata üzv olan ölkələr və mühafizə ilə maraqlanan çoxsaylı ixtisaslaşmış qurumlar tərəfindən müntəzəm olaraq nəzərdən keçirilir. Məsələn, UNESCO Dünya İrsi Komitəsinin Afrikadakı təbii ərazilərin mühafizəsini ilə bağlı həyata keçirdiyi fəaliyyətdə iştirak edən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının fondu UNESCO Dünya İrsi Komitəsinin iclaslarında müşahidəçi qismində iştirak edir və Komitənin fəaliyyət sahələrindəki işlərinə xüsusi diqqətlə nəzarət edir. UNESCO Dünya İrsi Komitəsinə əlavə güc və səlahiyyətlər vermək çətin ola bilər və ola bilsin ki, lazımsızdır. Mövcud tənzimləmə üzv ölkələrin suverenliyinə problem yaratmayan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Sistemi daxilində üstünlük təşkil edən vəziyyəti əks etdirir. Buna baxmayaraq, irs sahəsində üzv dövlətlər arasında həyata keçiriləcək tədbirlər barədə geniş konsensus mövcuddur. Bu konsensusdakı amillərdən biri bütün dövlətlərin, xüsusən də inkişaf etməkdə olan ölkələrin dünya irs sahəsi təyinatlarının dəyərinin və nüfuzunun qorunub saxlanması üçün maraq olduğunun mövcudluğudur.

Milli səviyyə. BMT-yə üzv olan dövlətlərsəviyyəsində, xüsusilə, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə irs obyektlərindən gələn iqtisadi gəlirlərin turizm sferasından maksimum dərəcəyədək yüksəltmək istiqamətində təzyiq mövcuddur. Bəzən laqeydlilik, bəzən də maksimum dərəcədə

gəlir əldə etmək istəyi irs obyektlərinin həddindən çox istifadəsi irs obyektləri üçün təhlükə yaradır. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə yerləşənsaxlanması və idarə olunması üçün kifayət qədər gəlir əldə edə bilməyən irs obyektləri, xüsusilə, risk altında olurlar. İnkişaf etməkdə olan bir çox ölkələr optimistcəsinə irs obyektlərinə potensial və ya real gəlir mənbəyi kimi baxsalar da, uzun illər təcrübəsi olan inkişaf etmiş ölkələr onlara daha çox qorunması tələbə olunan və "tükənən gəlirlər" kimi baxırlar, çünki onlar milli tarixi və irsi əks etdirirlər. UNESCO Dünya İrs Komitəsi beynəlxalq ictimaiyyəti və dünya ictimaiyyətinin rəyini inkişaf etməkdə olan ölkələrin ərazisində yerləşən müxtəlif dünya irsi obyektlərinin qorunması üçün göstərilən səylərə dəstək olmaq üçün səfərbər etmişdir.

Ərazi səviyyəsi. UNESCO Dünya İrs Komitəsi dünya irsi obyektləri ilə əlaqəli məsələləri birbaşa olaraq deyil, lakin həmin obyektlər üçün qanuni məsuliyyət daşıyan hökumətlər vasitəsilə həll edən hökumətlər arası strukturdur. Milli hökumətlər dünya irsi statusu almış obyektlərin idarə edilməsi üçün məsuliyyət daşıyır, o cümlədən, xidmət təminatçılarının və satıcıların dünya irsi obyektlərində işləmə qaydaları müəyyənləşdirir və onları tətbiq edir. Turopertorlar və digərləri də həmçinin, hökumətlərin tənzimləməsi gözlənilən genişlənməmiş "irs əraziləri ailəsi"nin üzvüdür. Bu fərqli aktyorların dünya irsi obyektlərinin idarə olunması və qorunmasında öz funksiyalarını necə yerinə yetirdikləri ilə bağlı məlumatları ümumiləşdirmək qeyri-mümkündür.

Milli Coğrafiya Cəmiyyəti (National Geographic Society) və bu cəmiyyətin nəşri olan "National Geographic Traveller" kimi müstəqil təşkilatlar dünya irsi obyektlərinin qorunması və idarə edilməsini qiymətləndirən anketlər nəşr etdirirlər. Ümumiyyətlə, mövcud məlumatlar ölkələrin dünya irsi obyektlərinin nə dərəcədə təhlükəsizliyini təmin etdikləri və ya bunu necə həyata keçirdiklərinə dair sistematik qərar vermir. Demək olar ki, bütün inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, dünya irsi obyektləri güclü milli inzibati strukturların tərkib hissəsi olduğu halda sübutlar ictimaiyyətə açıqlığı yaxşı idarəetmə və dünya irsi obyektini qorumaq ehtiyacları ilə balanslaşdırmağa ciddi əhəmiyyət verildiyini göstərir. Daha az resurs mövcud olduğu yoxsul ölkələrdə vəziyyətin daha az əlverişli olması ehtimal olunur. Əksəriyyəti inkişaf etməkdə olan ölkələrin ərazisində yerləşən UNESCO-nun "Ümumdünya müvəqqəti irs siyahısı"na daxil olan çoxsaylı obyektlərin inkişaf etdirilməsi UNESCO Dünya İrs Komitəsinin ölkələrin dünya irsi statusunun təsdiqi üçün təqdim etdikləri obyektlərin həmin ölkələrin istək və potensiallarından asılı olaraq, dünya irsi statusu almış obyektləri qorumaq və idarə etmək üçün lazımi tədbirlərin görülməsi barəsində ciddi narahatlıqlarını əks etdirir. Dünya irsi obyektinin diqqətlə qiymətləndirilməsi və yeni dünya irsi obyektləri təyinatının verilməsinə diqqət edilməsi, baxmayaraq ki, bu, UNESCO Dünya İrs Komitəsi üçün bu cür ifadə etməsə də, amma bu, markanın idarə edilməsinə diqqət göstərilməsinin göstəricisidir. UNESCO-nun "Təhlükədə olan Ümumdünya İrs Siyahısı"nın həyəcan signalı vermək, hökumətlər və beynəlxalq ictimaiyyəti müvafiq vəzifələri barədə xəbərdarlıq edilməsi üçün artan istifadəsi UNESCO Dünya İrs Komitəsinə verilən vəzifələrin məhdud vasitələrdən və mövcud olan resurslardan yaxşı istifadə edilməsinin digər perspektiv göstəricisidir.

NƏTİCƏ

1978-ci ildə yaradılmasından bəri mədəni və təbii irsin mühafizəsi vasitəsi olan dünya irsi təyinatı dünyada tanınmış markanın əsas aspektlərini öz üzərinə götürmüşdür. Bu inkişaf nə planlaşdırılmış, nə də nəzərdə tutulmuşdur. Bu təyinat, ilk növbədə, dünyanın bütün ölkələrin ərazisində yerləşən görkəmli mədəni və təbii abidələrin qorunması üçün texniki vasitələr

kimi nəzərdə tutulmuşdur və bunlar bəşəriyyətin ümumi irsinin vacib hissəsi hesab olunurdu. 148 ölkədə yerləşən 890 abidələrin daxil olduğu UNESCO-nun "Ümumdünya mədəni irs siyahısı"nın sabit artımı ilə miras obyektləri ilə maraqlanan turistlərin sayının artması, xüsusilə, inkişaf etmiş ölkələrdə markanın yaranması ilə nəticələndi.

UNESCO-nun ümumdünya irs siyahısına daxil olan irs nümunələri turistləri cəlb etmək üçün marketinq kampaniyalarında geniş istifadə olunur. Belə ki, turistin dünya irsi nümunəsi haqqında məlumatlılığı sayəsində onu həmin nümunənin yerləşdiyi ölkə və ya əraziyə səyahət etmək cəlb etmək daha rahat olacaqdır. Turist dünya irs nümunəsi haqqında məlumatları marketinq kampaniyaları, təcrübə, turpaket barədə informasiyalar və ağızdan-ağıza marketinq.

UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş abidələr, məkanlar barədə turistlərin məlumatsızlığı onların inkişafına və turizm cəhətdən tanıtılmasına maneə törədir. İstehsalçıların marka məhsullarını almaq üçün (bu halda UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş obyektlər) onlar əvvəlcə marka və təklif olunan məhsulun faydası barədə məlumata malik olmalıdır. Ümumdünya mədəni irs təyinatı kimi etiketlər istehlak qərarlarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Hər hansı bir turizm destinasiyasının səyahət etmək üçün seçilməsində əsas motivi mədəni aspekt olan turistlər dünya mirası markasına daha həssas olacaqdır. UNESCO-nun ümumdünya mədəni irs siyahısına daxil edilmiş obyektlər barədə marka məlumatlılığını artırmaq üçün aşağıdakı taktikalardan istifadə edilməsi tövsiyə olunur:

- ✓ İctimaiyyətə çatmaq;
- ✓ Veb saytı yenidən dizayn etmək;
- ✓ Sosial media strategiyası yaratmaq;
- ✓ Lokal informasiya sistemlərini həyata keçirmək;
- ✓ Sponsorluq proqramlarını inkişaf etdirmək;
- ✓ Xüsusi media plan hazırlamaq;
- ✓ Getmə marketinqindən (outbound marketing) istifadə etmək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cabbarov Ə.X. Turizmin iqtisadi əsasları. Bakı: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, 2015, 267 s.
2. Əhədova S.A. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqələrində YUNESKO-nun rolu. Bakı: Beynəlxalqkitab, 2014, 80 s.
3. Биржаков М.Б. Специальные виды туризма. Санкт-Петербург: СПбГИЭУ, 2011, 70 стр.
4. Братенкова Т.М. Маркетинг в туристической индустрии. Минск: Белорусский государственный технологический университет (БГТУ), 2014, 87 стр.
5. Бутко И.И., Ситников В.А., Ситников Е.А. Маркетинг в туризме. Москва: Дашков и Ко, 2013, 412 стр.
6. Дайнеко Д. Управление и маркетинг объектов недвижимости культурного наследия. Иркутск: LAP Lambert Academic Publishing, 2014, 120 стр.
7. Кирьянова Л.Г. Маркетинг и брендинг туристских дестинаций. Москва: Издательство Юрайт, 2018, 264 стр.
8. Лисевич А.В., Лунтова Е.В. Маркетинг в туристской индустрии. Москва: Дашков и Ко, 2015, 176 стр.
9. İslamoğlu A.H. Hizmet pazarlaması. İstanbul: Beta Basım Yayın, 2016, 393 s.
10. Karagöz D., Hale Ç. Turizm pazarlaması. Eskişehir: Anadolu universitesi, 2013, 212 s.
11. Prof. Dr. Rızaoğlu B. Turizmde tanıtma. Ankara: Detay yayıncılık, 2013, 320 s.
12. Bayraktar A., Uslay C. Strategic Place Branding Methodologies and Theory for Tourist Attraction. Pennsylvania: IGI Global, 2016, 394 p.
13. Bourdeau L., Gravari-Barbas M., Robinson M. World Heritage Sites and Tourism: Global and Local Relations. London: Taylor & Francis, 2016, 206 p.
14. Camillery M.A. The branding of tourist destinations: theoretical and empirical insights. London: Emerald Publishing Limited, 2018, 264 p.
15. Camillery M.A. Tourism planning and destination marketing. London: Emerald Publishing Limited, 2018, 296 p.

UOT: 658:005

KOMMERSİYA TƏŞKİLATLARINDA QEYRİ-MADDİ AKTİVLƏRİN QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİNİN NƏZƏRİ METODOLOJİ ƏSASLARI

Abdullah Adilli Nazim oğlu

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC)
“Mühasibat uçotu və audit” kafedrası, doktorant
Az1111, Azərbaycan res., Bakı şəh., Cavadxan 34

XÜLASƏ

Tədqiqatın məqsədi - Bu məqalənin məqsədi kommersiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərin ən mühüm metodikasını təqdim etmək, Qeyri-maddi aktivlərin nəzəri və metodoloji əsaslarını müəyyən etmək və uçotunu əks etdirməkdir.

Tədqiqatın metodologiyası – Araşdırılan problemin sistemli və kompleks yanaşması, habelə müasir dövrdə qeyri-maddi aktivlərin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi ilə bağlı metodlardan ibarətdir.

Tədqiqatın tətbiqi əhəmiyyəti - Kommersiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərə sistemli yanaşaraq uçotda düzgün əks etdirməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın nəticələri –Kommersiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərin uçotda düzgün əks etdirilməsi və qiymətləndirilməsi və amortizasiya edilməsi.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi–İqtisadi böyümənin tempi, insanların sosial rifahı və iqtisadiyyatın davamlı inkişafı yeni biliklərin yaradılmasına və onun praktik tətbiqinə getdikcə daha çox bağlıdır. Təşkilatın fəaliyyəti müxtəlif növ mənbələrlə əlaqədardır, bunların arasında qeyri-maddi aktivlər təşkilatın fəaliyyət göstərməsi üçün getdikcə daha vacib bir təşviq halına gəlir. İyirminci əsrin sonunda qeyri-maddi aktivlərə marağın artması və şirkətlərin bazar dəyərində təsiri şirkətləri insan resurslarına, tədqiqat və inkişafa, yeni texnologiyalara və s. investisiyalarını artırmağa təşviq etdi. Rəqabət üstünlüyünü qorumaq və bazaradakı səhmlərin dəyərini artırmaq üçün balansdakı qeyri-maddi aktivlərin həqiqi dəyəri vacibdir, çünki təşkilatların bazaradakı dəyərini də müəyyənləşdirir.

Təşkilatların dəyər yaradılması prosesində qeyri-maddi aktivlərin artan əhəmiyyətinə baxmayaraq, əksəriyyəti uçota alınmur və ənənəvi maliyyə uçotunda əks olunmur. Bu isə bəzən qeyri-maddi aktivləri ya doğru anlamamalardan yada uçotu zamanı doğru qiymətləndirə bilməmələrindən irəli gəlir. Buna görə bu məqalə zəruri ehtiyacdən irəli gələrək yazılmışdır.

Açar sözlər — Kommersiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlər, qeyri-maddi aktivlər, daxildə formalaşan qeyri-maddi aktivlər, xaricdən əldə edilən qeyri-maddi aktivlər, yenidənqiymətləndirmə, amortizasiya, tədqiqat xərcləri, təcrübə-konstruktor məsrəfləri, Beynəlxalq Mühasibat Uçotu Standartları (BMUS), Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS), insan resursları (İR), informasiya texnologiyası (İT), Kommersiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərin qiymətləndirilməsi.

THEORETICAL AND METHODOLOGICAL BASIS OF ASSESSMENT OF INTANGIBLE ASSETS IN COMMERCIAL ORGANIZATIONS

ABSTRACT

Purpose of the research - The purpose of this article is to present the most important methodology of intangible assets in commercial organizations, to determine the theoretical and methodological basis of intangible assets and to reflect accounting.

Research methodology - consists of a systematic and comprehensive approach to the problem under study, as well as methods for identifying and valuing intangible assets in modern times.

Significance of the application of the research- is a systematic approach to intangible assets in commercial organizations and their accurate recording in accounting.

The results of the study - the correct recording and valuation and depreciation of intangible assets in commercial organizations.

Originality and scientific novelty of the research - The pace of economic growth, people's social welfare and sustainable economic development are increasingly dependent on the creation of new knowledge and its practical

application. The organization's activities depend on a variety of sources, including intangible assets, which are becoming an increasingly important incentive for the organization to operate. At the end of the twentieth century, the growing interest in intangible assets and the impact of companies on market value led companies to focus on human resources, research and development, new technologies, and so on. encouraged to increase investment. In order to maintain a competitive advantage and increase the value of shares in the market, the true value of intangible assets on the balance sheet is important because it also determines the market value of organizations.

Despite the growing importance of intangible assets in the value creation process of organizations, most are not accounted for and are not reflected in traditional financial accounting. This is sometimes due to misunderstandings or inaccuracies in accounting for intangible assets. Therefore, this article was written out of necessity.

Keywords - Intangible assets in commercial organizations, 1 Intangible assets, intangible assets generated domestically, intangible assets acquired from abroad, revaluation, depreciation, research costs, development costs, International Accounting Standards (IAS), International Financial Reporting Standards (IFRS), Human Resources (HR), Information Technology (IT), Valuation of Intangible Assets in Commercial Organizations.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОЦЕНКИ НЕМАТЕРИАЛЬНЫХ АКТИВОВ В КОММЕРЧЕСКИХ ОРГАНИЗАЦИЯХ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования - Цель данной статьи - представить важнейшую методологию использования нематериальных активов в коммерческих организациях, определить теоретические и методологические основы нематериальных активов и отразить бухгалтерский учет.

Методология исследования - состоит из системного и комплексного подхода к изучаемой проблеме, а также методов выявления и оценки нематериальных активов в наше время.

Важность применения исследования заключается - системный подход к нематериальным активам в коммерческих организациях и их точный учет в бухгалтерском учете.

Результаты исследования - правильный учет и оценка стоимости нематериальных активов в коммерческих организациях.

Оригинальность и научная новизна исследования - Темпы экономического роста, социальное благосостояние людей и устойчивое экономическое развитие все больше зависят от создания новых знаний и их практического применения. Деятельность организации зависит от множества источников, включая нематериальные активы, которые становятся все более важным стимулом для деятельности организации. В конце двадцатого века растущий интерес к нематериальным активам и влияние компаний на рыночную стоимость заставили компании сосредоточиться на человеческих ресурсах, исследованиях и разработках, новых технологиях и т. д. поощряется к увеличению инвестиций. Для сохранения конкурентного преимущества и увеличения стоимости акций на рынке важна истинная стоимость нематериальных активов в балансе, поскольку она также определяет рыночную стоимость организаций.

Несмотря на растущее значение нематериальных активов в процессе создания стоимости организаций, большинство из них не учитываются и не отражаются в традиционном финансовом учете. Иногда это происходит из-за недопонимания или неточностей в учете нематериальных активов. Поэтому статья написана по необходимости.

Ключевые слова: Нематериальные активы в коммерческих организациях, Нематериальные активы, нематериальные активы, созданные внутри страны, нематериальные активы, приобретенные за границей, переоценка, амортизация, затраты на исследования, затраты на разработку, Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), Международные стандарты финансовой отчетности (МСФО), Человеческие ресурсы (HR), Информационные технологии (IT), Оценка нематериальных активов в коммерческих организациях.

Giriş

Mühasibat alimləri, tənzimləyicilər və digər əsas maraqlı tərəflər xarici maliyyə hesabatlarının aktuallığı ilə verilən məlumatların etibarlılığı və doğruluğunu qorumaq arasında mübahisə edirlər. Kommersiya təşkilatlarında qeyri-maddi aktivlərin hesabatını genişləndirmək üçün təzyiq, bəzi qeyri-maddi aktivlərin şerti xarakteri nəzərə alınmaqla, əksər mühasibat hesabatı çərçivələrini dəstəkləyən etibarlılığı və doğrulama prinsiplərini təhdid edir. Tənzimləyicilər ifşa ilə qarşılaşırlar. Maliyyə hesabatlarının yoxlanıla bilən məlumatlara əsaslanmasını təmin edərək ictimai maraqları və investorların inamını artırmaq istəyirlər. Digər tərəfdən, maraqlı tərəflər üçün məlumat verən və səmərəli resurs bölgüsünü təşviq edən maliyyə hesabatlarını təşviq etmək istəyirlər. Bu günə qədər tənzimləyicilər qeyri-maddi aktivlərin ölçülməsi və hesabatlandırılmasına mühafizəkar bir yanaşma təmin etdilər.

Daha spesifik olaraq, tənzimləyicilər ənənəvi olaraq əldə edilmiş və daxildə istehsal olunan qeyri-maddi aktivlər üçün asimmetrik aktivlərin tanınması qaydalarını təyin etmişlər. Əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər ümumiyyətlə tanınır. Bunun əksinə olaraq, daxili formalaşan qeyri-maddi aktivlər bəzi istisnalar xaric adətən balans hesabatından kənar qalır. Bu, mübadilə əməliyyatından yoxlanıla bilən bir tədbirin olmaması ilə əlaqədardır - baxmayaraq ki, aktiv üzərində nəzarətin olmaması və ya gələcəkdə gözlənilən faydaların olmaması lazımdır. Qeyri-maddi aktivlərin hesabatlarının tənzimlənməsinə bu asimmetrik yanaşma qeyri-maddi aktivlərin mühafizəkar hesabatına səbəb olur. Qeyri-maddi aktivlərlə əlaqəli problemləri araşdıran xeyli miqdarda tədqiqatlar var. Problemlərdən biri, qeyri-maddi xərclərin ümumi investisiya və əməliyyat xərclərinin böyük və artan bir hissəsini təşkil etməsidir, lakin bunun maliyyə uçotu qaydalarında və xarici maliyyə hesabatı təcrübələrində əks olunmamasıdır. Əlavə bir narahatlıq, maliyyə uçotu tənzimləməsinin daxili idarəetmə qərar qəbul etməsini dəstəkləmək üçün hazırlanmış məlumat sistemlərinin dizaynına təsiridir. Makroiqtisadi və mikroiqtisadi dəlillər qeyri-maddi məsrəflərin səviyyəsinin və nisbi xərclərinin artdığını təsdiq edir. Bundan əlavə, həm mühasibat, həm də iqtisadiyyat ədəbiyyatı qeyri-maddi aktivlərin təşkilat səviyyəsində mühüm informasiya rolunu nümayiş etdirir. Məsələn, çox sayda tədqiqat, qeyri-maddi xərclərin və aktivlərintəşkilat tərəfindən qiymətləndirməsi ilə əlaqəli olduğunu göstərir; araşdırma və inkişaf xərcləri (bax: Lev 1999), patentlər, marka və ticarət markası, müştəri məmnuniyyəti və insan resursları (bax Lev, 2001 daha əhatəli nəzərdən keçirmək üçün). Bu, firmanın qiymətləndirməsi üçün effektiv təsir göstərir. Məsələn, qeyri-maddi aktivlər barədə ictimaiyyətə açıqlanan məlumatların olmamasının (Aboody & Lev 2000), qeyri-maddi aktivin firmalar tərəfindən səhv qiymətləndirməsinə səbəb olduğuna dair dəlillər var (bax: Lev 2001; Chambers, Jennings və Thompson 2002) və tez-tez istifadə olunan qiymətləndirmə modellərinin səhv spesifikasiya edilir (Kohlbeck and Warfield 2002; Sougiannis and Yaekura 2001). Daxili baxımdan mövcud araşdırmalar mövcud tənzimləmə bazasının firmanın daxili məlumat toplama və məlumat sistemlərinə təsir etdiyini göstərir. Firmalar ənənəvi olaraq xarici maliyyə hesabatlarının hazırlanmasını dəstəkləmək üçün daxili hesabat sistemlərini hazırlamışlar (Scapens et al 1996; Croes 1999). Bu sistemlər daha sonra büdcə sistemini, performans ölçməsinə və kompensasiya sistemini inkişaf etdirmək üçün istifadə olunur. Yüksək rəhbərlik ənənəvi olaraq strateji, idarəetmə və əməliyyat qərarları üçün bu sistemlərin verdiyi məlumatlara istinad edir.

Bu məqalə, sağlam iqtisadi prinsiplərə əsaslanan qeyri-maddi aktivlərin təsnifatı, tanınması və hesabatı üçün tutarlı bir çərçivə hazırlayaraq bu suala cavab verir. Çərçivə,

mövcud qeyri-maddi aktvinin tərifi və tanınma prinsipləri ilə istehsaldakı qeyri-maddi investisiyanın müşahidə olunan rolu arasındakı bəzi uyğunsuzluqları həll edir. Bu sənəddəki təkliflər, şirkətlərin qeyri-maddi xərcləri və aktivləri haqqında hesabatların daha çox şəffaflığı və müqayisə oluna bilməsi məqsədi ilə motivasiya olunur. Bunlar faktiki olaraq işlədilən aktivlərin və əldə edilən gəlirlərin və xərclərin daha dolğun bir ölçüsünü təmin edir və dolayısı ilə daha çox idarəetmə hesabatlılığını təmin edir. Təklif olunan dəyişikliklər mövcud mühasibat modelini dəyişdirmir - əksinə müəyyənləşdirmə və tanınma üçün əsas meyar kimi qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi xüsusiyyətlərinə diqqəti artırmağa xidmət edir. Qeyri-maddi aktivlər investisiya qoyuluşu nəticəsində yaranan dəyəri qiymətləndirmək üçün rəhbərliyə verilən məlumatların keyfiyyətinin artırılmasına da əsas verir.

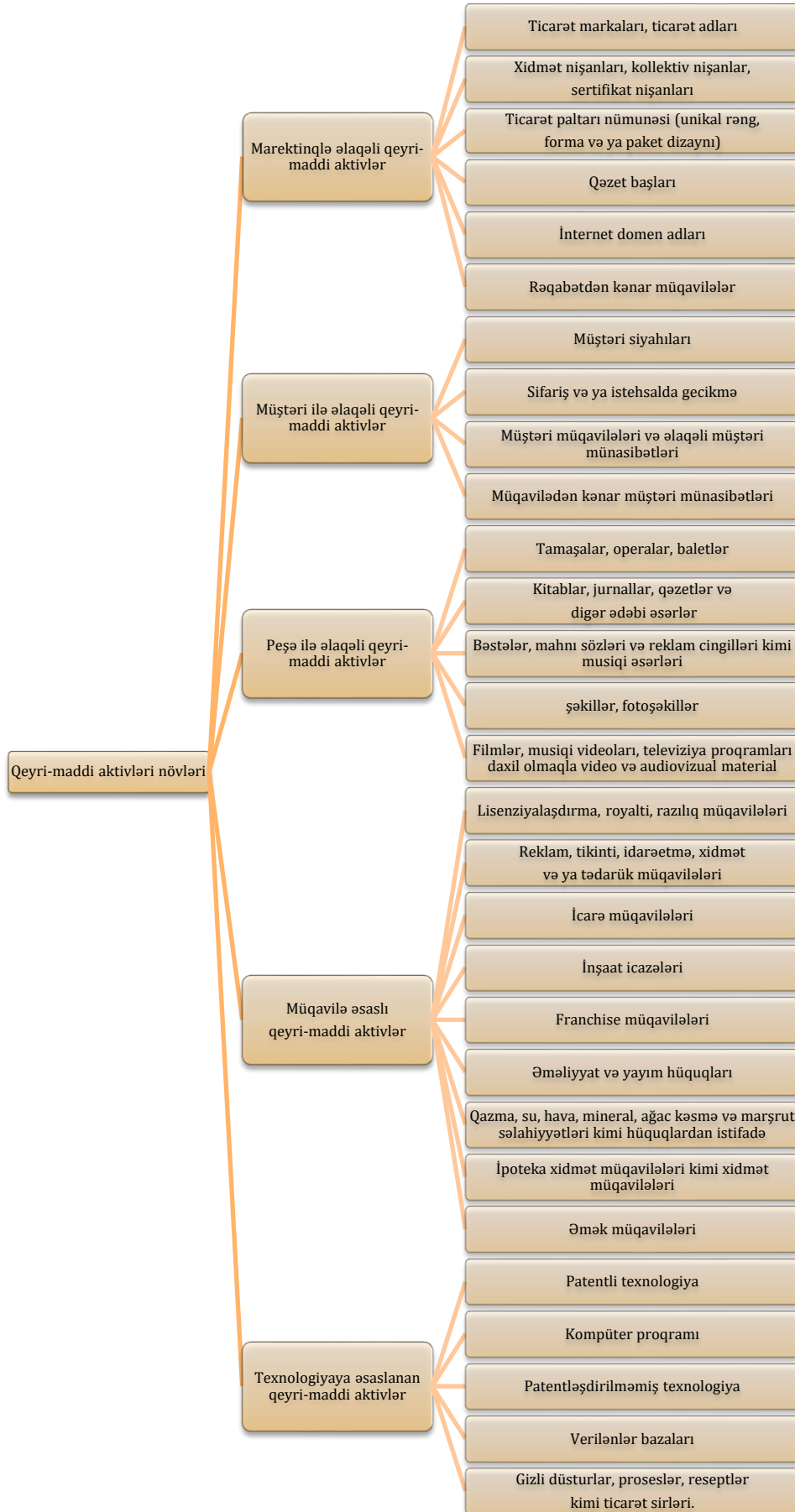
1. Qeyri-maddi aktivlərin mahiyyəti.

Qeyri-maddi sözünün ümumi mənası fiziki forması olmayan deməkdir. Elə aktivlər var ki, onların fiziki forması olmasa da, bu aktivlər təşkilat üçün dəyərlidir. Bu aktivlərin maddi aktivlər kimi biznes fəaliyyətinin davam etdirilməsində və mənfəət əldə edilməsində rolu böyükdür. Qeyri-maddi aktivlər fiziki formaya malik olmayan, müəyyən edilə bilən qeyri-monetar aktivlərdir. Eyni zamanda bu aktivlərin müxtəlif növləri mövcuddur və onların bəziləri amortizasiya olunur, bəziləri isə yox.

Təşkilatda qeyri-maddi aktivlərin dəyəri kifayət qədər yüksək ola bilər. Ancaq unudulmamalıdır ki, satış üçün saxlanılan qeyri-maddi aktivlər balansda qeyri-maddi aktiv hesab edilmir. Yalnız həmin qeyri-maddi aktivdən gəlir əldə edilərsə, bu balans hesabatında qeyri-maddi aktiv kimi uçota alınır. Qeyri Maddi aktivlər qeyri-monetar yeni satıla bilən deyil yəni, ayrılır amma satılmır misal üçün bir kompyuterdə aktivləşdirilən lisenziyalı antivirus programını götürsək, bu ayrılır amma başqa kompyuterdə aktivləşdirmək mümkün deyil

2. Qeyri-maddi aktivlərin növləri.

BMUS 38-ci standartına və digər buna bənzər standartlara əsasən qeyri-maddi aktivləri aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (Archana Dinesh Mehta & Pankaj M Madhani, 2008):

3. Qeyri-maddi aktivlərin müəyyən edilməsi.

Qeyri-maddi aktivin tərfi MUBS tərəfindən verilir və “fiziki formasının olmaması” xüsusilə vurğulanır. Əlavə olaraq, aktivin qeyri-maddi aktiv hesab olunması üçün aşağıdakı şərtlərin ödənməsi əsas götürülür:

1. Müəyyən edilə bilən olması
2. Aktiv üzərində nəzarətin olması
3. Gələcək iqtisadi səmərənin mövcud olması

1. Müəyyən edilə bilən olması: Bu aşağıdakılardan birinin təmin olunması ilə şərtlənir:

a) Qeyri-maddi aktiv ayrılı bilən olmalı (yəni təşkilatın digər aktivlərindən ayrılı bilməli), satıla və ya dəyişdirilə bilməlidir.

b) Əgər aktiv kənarlaşdırıla və ya köçürülə bilməsindən asılı olmayaraq, müqavilə və ya başqa hüquqi imtiyazların nəticəsində əmələ gəlsə.

2. Aktiv üzərində nəzarət: Bu əsasən aşağıdakıları əks etdirir:

(i) Gələcək iqtisadi səmərəni əldə etmə imkanı

(ii) Başqalarının bu səmərədən istifadə etməsinin qarşısının alınması imkanı

Bu imkan əsasən müəyyən qanunla tənzimlənən hüquq nəticəsində əmələ gəlir (məs., müəllif hüququ), lakin burada qanunla tənzimlənən hüququn mövcudluğu əsas şərt deyil, çünki təşkilatda gələcək iqtisadi səmərəyə başqa yollarla da nəzarət edə bilər.

Nəzarətin mövcud olub-olmadığını əks etdirən bəzi nümunələr:

(i) Təşkilatın qanunla tənzimlənən hüququ varsa, bazar bilikləri və texniki biliklərə nəzarət edə bilər, məs., patent hüququ.

(ii) İstedadlar: adətən təşkilatın öz işçilərini məcburən işlətmək hüququ yoxdur. Belə ki, işçilər üzərində nəzarət mümkün olmadığına görə onlar qeyri-maddi aktiv hesab edilə bilməz.

(iii) Məşhur futbolçu Cristiano Ronaldonu misal götürək. Yuxarıda verilən iki müddəyə baxmayaraq, Cristiano Ronaldonun qabiliyyətləri müəyyən müddətdə futbol klubu ilə müqaviləsi olduğuna görə qeyri-maddi aktiv sayıla bilər (Futbolçular bazar şəraitində alınır və satılır).

3. Gələcək iqtisadi səmərənin mövcudluğu: Gələcək iqtisadi səmərəyə aşağıdakı yollarla nail olmaq olar:

a) Mal və ya xidmət satışından əldə edilən gəlir

b) Xərclərə qənaət

c) Aktivlərin istifadəsi nəticəsində əmələ gələn digər gəlir

Beləliklə, standartın bir sıra maddələrinə uyğun olaraq, qeyri-maddi aktiv aşağıda qeyd olunan meyarlara cavab verdikdə tanınır:

1	• Bu aktiv fiziki formaya malik olmayan qeyri-monetar aktiv olmalıdır
2	• Ayrıca tanına bilməlidir
3	• Təşkilat aktiv üzərində nəzarət imkanına malik olmalıdır
4	• Gələcəkdə iqtisadi səmərələr yaratmalıdır
5	• Gələcək iqtisadi səmərələrin təşkilata daxil olacağı ehtimalı olmalıdır
6	• Aktivin dəyəri etibarlı qiymətləndirilməlidir.

Bu meyarlardan hər-hansı yerinə yetirilmədikdə, standartta uyğun olaraq, xərclər qeyri-maddi aktiv kimi deyil, onların yarandığı hesabat dövrünün xərcləri kimi tanına bilirlər.

Qeyri-maddi aktivlər formalaşmasına görə iki cür olur:

1. Kənardan əldə edilən qeyri-maddi aktivlər
2. Daxildə formalaşan qeyri-maddi aktivlər

1. Kənardan əldə edilən qeyri-maddi aktivlər. Bu aktivlərin tanınmasının aşağıdakı növləri var:

1. Ayrılıqda əldə edilmiş;
2. Bizneslərin birləşdirilməsi nəticəsində əldə edilmiş;
3. Hökumət subsidiyaları hesabına əldə edilmiş;
4. Mübadilə yolu ilə əldə edilmiş;

Bunlar, təşkilatdan kənardan satın alınmış qeyri-maddi aktivlərdir. Məsələn, 15.000AZN müqabilində əldə edilmiş idxal lisenziyası satın alınmış qeyri-maddi aktivdir.

1. Ayrıca əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər.

Qeyri-maddi aktiv fiziki aktivlərin əksəriyyəti kimi əldə oluna bilər – yəni onun birbaşa alışı vasitəsilə. Standartda təşkilat aktiv əldə edərkən bu əməliyyatın məqsədəuyğunluğunu təhlil etdiyi nəzərdə tutulur. Əslində, təşkilatın aktivlə bağlı gələcək iqtisadi səmərələrin daxil olacağından yenidən qiymətləndirilməsinə ehtiyac yoxdur. Eynilə, aktivin ilkin balans dəyərini də yenidən qiymətləndirməyə ehtiyac yoxdur, çünki bu yalnız aktivin alış dəyəri olacaq. Qeyri-maddi aktivin tanınması üçün onun yalnız ayrıca müəyyən edilməsi və ona nəzarətin olması meyarlarına cavab verməsi kifayətdir. Ayrıca əldə edilmiş qeyri-maddi aktivin dəyəri iki elementdən ibarətdir:

a) alış qiymətindən satış endirimləri çıxıldıqdan sonra idxal rüsumları və alışla bağlı bərpa edilməyən vergilər də daxil olmaqla sərf olunan məsrəflər;

(b) aktivdən məqsədyönlü istifadə edilməsi üçün onun lazımı vəziyyətə gətirilməsinə çəkilən birbaşa məsrəflər.

Bu maddəyə uyğun olaraq belə məsrəflər məsələn, aşağıda qeyd olunanlar ola bilərlər:

(a) aktivin işlək vəziyyətə gətirilməsi ilə birbaşa bağlı olan işçilərin mükafatlandırılmasına çəkilən xərclər. Məsələn, qismən bitirilmiş şəkildə əldə olunmuş kompyuter oyununun tamamlanması üçün əməyin ödənilməsi üzrə əlavə məsrəflər.

(b) aktivin işlək vəziyyətə gətirilməsi ilə birbaşa bağlı olan mütəxəssislərin mükafatlandırılmasına çəkilən xərclər. Məsələn, alınan qeyri-maddi aktivin müəllif hüquqlarının qorunması zamanı çəkilən məhkəmə məsrəfləri; və

c) aktivin müvafiq işinin yoxlanılmasına çəkilən məsrəflər.

Beləliklə, qeyri-maddi aktivin yerdəyişməsi və ya istismarı zamanı çəkilən məsrəflər aktivin balans dəyərində əlavə edilməməlidir. Məsələn, aşağıda qeyd olunmuş məsrəflər qeyri-maddi aktivin balans dəyərində əlavə edilmirlər:

(a) aktivin rəhbərlik tərəfindən nəzərdə tutulmuş istismar vəziyyətinə gətirilməsi, lakin istismara hələ başlanmadığı vaxta qədər çəkilən məsrəflər. Məsələn, aktivin saxlanmasına çəkilən məsrəflər;

(b) ilkin istismar zərərləri. Məsələn, bu aktiv vasitəsilə hazırlanan məhsula tələbatın artdığı zaman yaranan zərərlər.

Bu maddədə söhbət zəruri olan birbaşa məsrəflərdən gedir. Bütün dolaylı məsrəflər ilkin tanınmaya daxil edilməməlidir. Qeyri-maddi aktivin dəyərinin bir hissəsi olmayan məsrəflərin nümunələri aşağıda qeyd olunmuşdur:

(a) yeni məhsulun və ya xidmətin satılmasına çəkilən məsrəflər (məsələn, reklam və bu məhsulun və ya xidmətin yayılmasına çəkilən məsrəflər);

(b) yeni ərazidə və ya yeni müştərilərlə fəaliyyətin davam etdirilməsi üçün çəkilən məsrəflər (işçi heyətinin öyrədilməsi daxil olmaqla); və

(c) inzibati və sair əlavə məsrəflər.

2. Təşkilatların birləşdirilməsi nəticəsində əldə edilmiş qeyri-maddi aktivlər.

Təşkilatların birləşdiməsi və ya onlardan birinin digərini aldığı zaman qudvil əldə olunan aktivlərin alış qiyməti ədalətli dəyərindən artıq olduqda yaranır. Qudvilin bu standarta aid olmaması xüsusi olaraq qeyd edilmişdir (bax. 8 №-li Mühasibat Uçotunun Beynəlxalq Standartına). Lakin, təşkilatların birləşdirilməsi nəticəsində alıcı həmçinin qeyri-maddi aktivləri də əldə edə bilər. Belə olan təqdirdə, standartın şərtlərinə uyğun olaraq, alınan qeyri-maddi aktiv alan təşkilat tərəfindən alış tarixinə olan ədalətli dəyəri ilə qiymətləndirilməlidir.

3. Hökumət subsidiyaları hesabına əldə olunan qeyri-maddi aktivlər

Təşkilat qeyri-maddi aktivini tam və ya qismən hökumət subsidiyası hesabına əldə edə bilər. Qeyri-maddi aktiv bütövlüklə və ya qismən hökumət subsidiyası hesabına əldə olunduqda, onun ədalətli dəyəri subsidiya olduğu üçün, aktiv ədalətli nominal (aktivin istifadəsi ilə bağlı hazır vəziyyətə gətirilməsi üçün bilavasitə çəkilən məsrəflər daxil olmaqla) dəyərlə açıqlanmalı və tanınmalıdır.

4. Aktivlərin mübadiləsi və ya barter hesabına əldə edilmiş aktivlər

Təşkilat qeyri-maddi aktivləri həmçinin mübadilə və ya barter hesabına əldə edə bilər. Yuxarıda qeyd olunmuş qiymətləndirmə prinsipinə uyğun olaraq, (hökumət subsidiyaları hesabına əldə edilmiş aktivlərə dair) faktiki pul vəsaitləri və ya onların ekvivalentləri və ya

təşkilatların məsrəfləri qeyri-maddi aktivin ilkin dəyərini müəyyənləşdirmirlər. Standartın 38-ci maddəsinə uyğun olaraq, qeyri-maddi aktiv ədalətli dəyərə bərabər olan ilkin dəyərə qiyətləndiriləcək.

Mübadilə nəticəsində təhvil verilmiş aktivin ədalətli dəyəri adətən əldə olunmuş aktivin ədalətli dəyərindən bərabər olaraq götürülür və bəzən təhvil verilmiş aktivin ədalətli dəyəri ilə pul vəsaitlərinin birləşdirilməsi əldə olunan aktivin ədalətli dəyərindən bərabər olmaya bilər. Hətta bu halda əldə olunan aktiv ilkin olaraq ədalətli dəyər ilə tanınmalıdır.

Yalnız aşağıda qeyd olunan hallar bu qaydadan istisna edilir:

(a) mübadilə edilən aktivlərin ədalətli dəyərindən etibarlı əsasda müəyyənləşdirilməsi mümkün olmadıqda; və ya

(b) mübadilə əməliyyatı kommersionya məzmunlu olmadıqda.

Yuxarıda qeyd olunmuş (b) bəndində “kommersionya məzmunu” mübadilənin həyata keçirilməsinin kommersionya əsasının olması və təşkilatın iqtisadi səmərənin əldə etməsi faktının tanınmasını nəzərdə tutur. Təşkilat iqtisadi səmərə əldə etmədikdə, aktivlərin mübadiləsinin baş verdiyini söyləmək olmaz. Aktivlərin mübadiləsinin kommersionya məzmunlu olmasını aşağıda qeyd olunduğu kimi müəyyənləşdirmək olar:

(a) mübadilə edilmiş aktiv onun daxil olması nəticəsində əldə olunması ehtimal olunan nağd pul vəsaitlərinin axını modelləri ilə birlikdə saxlandıqda nağd pul vəsaitlərinin müvafiq axınları modellərinin müqayisə edilməsi vasitəsilə. Bu iki model arasında olan fərq əhəmiyyətli olduqda, kommersionya məzmununun mövcudluğunu söyləmək olar; və ya

(b) iki aktivin xüsusi dəyərləri əhəmiyyətli olduqda, qiymətləndirmə vasitəsilə (7 №-li Mühasibat uçotunun Beynəlxalq Standartlarında qeyd edildiyi kimi). Bu halda kommersionya məzmununun mövcudluğunu söyləmək olar.

Çox hallarda mübadilənin kommersionya məzmunlu olması aydın olur. Bu ona görə baş verir ki, təşkilatlar kommersionya maraqlarını əsaslanaraq mübadilə əməliyyatını həyata keçirirlər. Adətən, təşkilatlar hər bir mübadilə əməliyyatı zamanı ətraflı maliyyə təhlili aparırlar. Ətraflı təhlillərin tələb olunması onların aparılmadığı təqdirdə əldə olunacaq nəticənin əvvəlcədən aydın olmamasından irəli gəlir.

2. Təşkilat daxilində formalaşdırılmış (yaradılmış) qeyri-maddi aktivlər.

Təşkilat öz daxili resurslarından istifadə edərək müəyyən aktivlər formalaşdırma bilər. Bunlara tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərini misal göstərmə bilərik. Bununla əlaqədar aşağıda izah edilmişdir.

4. MHBS-yə uyğun olaraq “tədqiqat məsrəfləri” və “təcrübə-konstruktor məsrəfləri”nin mənası və uçotu

4.1 Tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri

İnsanlar daima yeni və daha səmərəli işlər görməyin axtarışındadırlar. Onların məqsədi işləri səmərəli şəkildə görmək və xərcləri azaltmaq və ya bunlardan hər ikisini eyni anda həyata keçirməkdir. İctimaiyyətin ehtiyacları daha səmərəli şəkildə qarşılır və bu tapşırığı həyata keçirən təşkilatların daha yaxşı biznes imkanları yaranır. Bütün bunlar, tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri tələb edir.

Təşkilat daxilində formalaşdırılmış qeyri-maddi aktivlər ya tədqiqat xərcləri yada təcrübə-konstruktor məsrəfləri kimi uçota alınır. Təşkilatlar mütəmadi olaraq bu sahəyə vəsait sərf edirlər.

Farmakologiya sahəsində fəaliyyət göstərən təşkilatlar üçün bu daha aktualdır. Bu təşkilatlar tədqiqat və təcrübə-konstruktor işlərinə böyük vəsaitlər xərcləyirlər. Tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri aparmaqda məqsəd uzunmüddətli fayda verə biləcək məhsul hazırlamaqdır.

Tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri nəticəsində əmələ gələn qeyri-maddi aktivlərin uçotu üçün müəyyən qaydalar olmasa nə baş verər? Təşkilatlar tədqiqat xərclərini kapitallaşdıraraq, maliyyə vəziyyəti haqqında hesabatda qeyri-maddi aktiv yarada bilər. Lakin bu yanaşma əsassızdır və aktivin tələblərinə cavab vermir.

4.2 38 sayılı MUBS – Qeyri-maddi aktivlər

Yuxarıdakı riskləri nəzərə alaraq tədqiqat və təcrübə-konstruktor işləri nəticəsində əmələ gələn aktivlər üzrə dəqiq şərtlərin qoyulması vacibdir.

Tədqiqat – yeni elmi və ya texniki bilik və ideyaların əldə olunması perspektivi baxımından orijinal və planlı elmi araşdırmaların tətbiq edilməsidir. Yəni Tədqiqat – ilkin araşdırmanın aparılmasıdır.

“Qeyri maddi aktivlər” adlı 38 sayılı MUBS Təcrübə-konstruktor işləri – yeni və ya daha təkmil materialların – qurğu və cihazların, məhsulların, proseslərin, sistem və xidmətlərin kommersiya yolu ilə istehsalı və ya istifadəsinin başlanmasına qədər planlaşdırılması və ya layihələşdirilməsi üçün elmi kəşflərin və digər biliklərin tətbiq olunmasıdır. Yəni Təcrübə-konstruktor işi ilkin araşdırılmış şeyin nümunəvi istehsalıdır.

Əgər təşkilat bu iki prosesin bir-birindən fərqləndirilməsində çətinlik çəkirsə, bütün məsrəflər tədqiqat xərcləri kimi uçota alınır.

4.3 Tədqiqat mərhələsində çəkilən məsrəflər

1. Tədqiqat məsrəflərinə nümunələr: yeni bilik əldə edilməsi məqsədilə həyata keçirilən fəaliyyətlər; yeni materialların, vasitələrin, məhsulların, proseslərin və s. axtarılması.

2. Tədqiqat məsrəfləri qeyri-maddi aktiv kimi yox, xərc kimi uçota alınmalıdır. Buna səbəb isə odur ki, bu mərhələdə təşkilat aktivin mövcud olduğunu və gələcəkdə iqtisadi səmərə gətirəcəyini iddia edə bilməz.

4.4 Təcrübə-konstruktor mərhələsində çəkilən məsrəflər

Təcrübə-konstruktor işlərinin nəticəsində əmələ gəlmiş aktiv, yalnız və yalnız təşkilat aşağıdakı tələbləri ödədikdə qeyri-maddi aktiv kimi qeydə alın bilər:

1. Aktivin tamamlanmasının texniki mümkünlüyü və istifadəyə və ya satışa hazır olması.
2. Təşkilatın aktivini istifadə və satış üçün tamamlamaq niyyətində olması.
3. Təşkilatın aktivini istifadə etmə və satma imkanının olması.

4. Təşkilatın qeyri-maddi aktivdən gələcəkdə ehtimal olunan iqtisadi səmərəni necə əldə edəcəyini nümayiş etdirə bilməsi. Təşkilat digər məqamlarla yanaşı aşağıdakıların nümayiş etdirə bilər:

Ø qeyri-maddi aktivin istehsalı üçün bazarın mövcudluğunu

Ø və ya qeyri-maddi aktivin özünü

Ø və ya əgər qeyri-maddi aktiv təşkilat daxilində istifadə edilirsə, onun istifadəsinədəhə səmərəli olduğunu.

5. Aktivin tamamlanması üçün müvafiq texniki, maliyyə və digər resursların mövcud olmasivə onun istifadəsi və ya satışının mümkün olması.

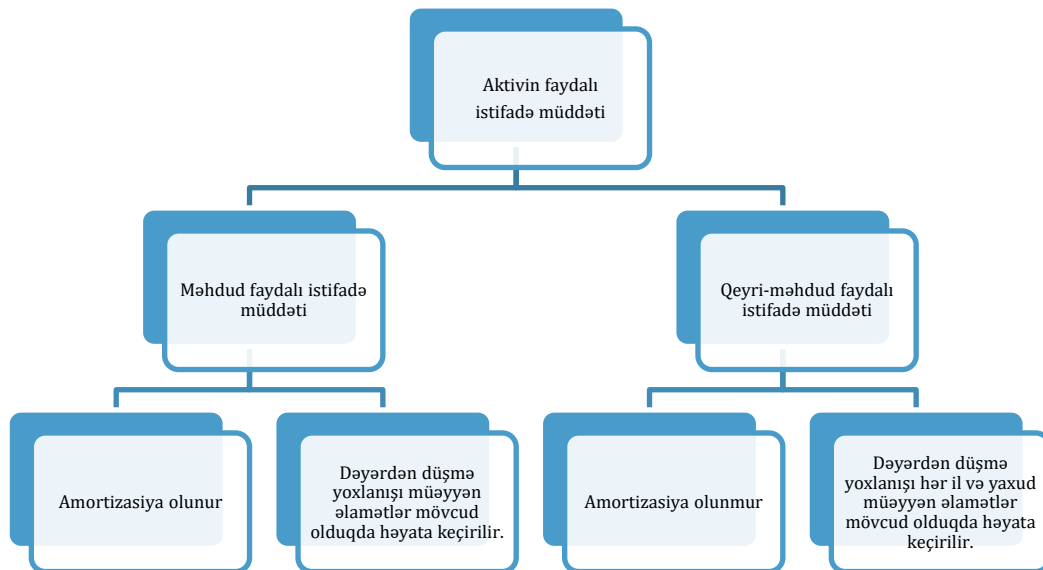
6. Təcrübə-konstruktor prosesi ərzində aktivə çəkilmiş məsrəflərin etibarlı şəkildə uçotunun aparılmış olması.

Vasitələrin, qəliblərin və rənglərin yeni texnologiyaların tətbiqi ilə dizaynı, zavodun tikinti vəməliyyat planı, yeni kəşf edilmiş (və ya ixtira edilmiş) materialların, vasitələrin, məhsulların,proseslərin, sistemlərin və xidmətlərin dizaynı, tikintisi və yoxlanılması təcrübə-konstruktorişlərinə aid nümunələrdir.

5. Amortizasiyanın məqsədi

“Amortizasiya” mənə etibarilə, “köhnəlmə” anlayışı ilə sinonimdir. Bu anlayışların hər ikisi dəaktivin faydalı istifadə müddəti ərzində onun dəyərinin düşməsi mənasını ifadə etsə də, adətənamortizasiya qeyri-maddi aktivlərə, köhnəlmə isə maddi aktivlərə şamil edilir. Bəzi ölkə qanunvericiliklərində,məsələn, Kanadada bu iki anlayış sinonim kimi qəbul olunur.

Amortizasiyanın məqsədi qeyri-maddi aktivin dəyərini onun faydalı istifadə müddəti ərzindəbölüşdürmək və beləliklə, gəlir ilə xərclərin uzlaşdırılması prinsipinə əsaslanmaqdır. Aktivin ilkindəyəri onun satın alındığı və yaformalaşdırıldığı zaman müəyyən edilir, halbuki, aktiv bir neçəil ərzində istifadə edilir. Aktivin gələcək iqtisadi səmərəsi isə getdikcə azalır. Buna görə də, onun xərcini sadəcə birinci ildə əks etdirmək düzgün deyil.Amortizasiya məbləği aktivin MVHH-də əks olunan balans dəyərindən çıxılır və xərc kimiMGHH-yə daxil edilir. Amortizasiya olunan aktivlər ilə əlaqədar məlumatlar daha detallı aşağıdakı cədvəldə verilib.

Cədvəl1: Qeyri-maddi aktivin amortizasiyası

6. Amortizasiya xərcinin hesablanması və uçotunun həyata keçirilməsi

Qeyri-maddi aktivlərin uçotu, onların faydalı istifadə müddətinin məhdud və yaxud qeyri-məhdudolmasından asılıdır.

1. Məhdud faydalı istifadə müddətinə malik aktivlər

Bu qrupa konkret faydalı istifadə müddətinə malik olan qeyri-maddi aktivlər aiddir. Müəyyən faydalı istifadə müddəti olan qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya hesablanır, yəni aktivindəyəri amortizasiya şəklində MVHH-dən MGHH-yə köçürülür.

Amortizasiya metodu, aktivdən əldə ediləcək gələcək iqtisadi səmərənin formasından asılı olaraq tətbiq olunur. Əgər bu müəyyən edilə bilmirsə, düz xətt metodundan istifadə edilməlidir. Amortizasiya dövrü və metodu hər maliyyə ilinin sonunda yenidən nəzərdən keçirilməlidir. Düzxətli metodla aşağıdakı kimi hesablanır:

$$\text{Amortizasiya məbləği} = \frac{\text{Qeyri maddi aktivin dəyəri}}{\text{Qeyri maddi aktivin istifadə müddəti}}$$

İkili yazılışı isə bu şəkildə verilir:

$$\text{Amortizasiya xərci } dt - XXX$$

$$\text{Yığılmış amortizasiya } kt - XXX$$

Eyni zamanda qeyri-maddi aktivlər balans hesabatında ilkin dəyəri ilə uçota alınır və amortizasiya hesablandıqca isə kontur-aktiv hesab olan yığılmış amortizasiyanın kreditində toplanır. İllik hesablanan amortizasiya məbləği eyni zamanda gəlir hesabatında xərc kimi silinir.

Amortizasiya oluna bilən dəyər faydalı istifadə müddəti üzrə sistemli şəkildə bölüşdürülür:

Amortizasiya oluna bilən dəyər = Aktivin ilkin dəyəri və ya hər hansı əvəzedici dəyər – sonqalıq dəyəri

Aşağıdakı hallardan başqa, bütün hallarda qeyri-maddi aktivin son qalıq dəyəri, adətən sıfırdərəcəsində götürülür:

Ø Hər hansı 3-cü tərəf aktivi faydalı istifadə müddətinin sonunda alacağını vəd edir.

Ø Aktivin faydalı istifadə müddətinin sonunda da həmin aktivin alınıb-satıldığı bazarın mövcud olacağı gözlənilir və beləliklə, son qalıq dəyəri bu bazara əsasən müəyyən olunabilir.

Amortizasiyanın hesablanması, maddi aktivlərdə olduğu kimi, aktiv istifadəyə hazır olduğuzaman başlayır. Eynilə, aktiv satıldıqda və ya satışa çıxarıldıqda, amortizasiya hesablanmasındayandırılır.

2. Qeyri-məhdud faydalı istifadə müddəti olan aktivlər

Əgər qeyri-maddi aktivin istifadə müddəti müəyyən edilə bilmirsə (yəni məhdud deyilsə), bu qeyri-məhdud faydalı istifadə müddətinə malik aktiv hesab edilir. Qeyri-məhdud faydalı istifadə müddəti olan qeyri-maddi aktivlər üzrə amortizasiya hesablanır. Dəyərdən düşmənin yoxlanması: "Aktivlərin dəyərdən düşməsi" adlı 36 saylı MUBS-yə əsasən, qeyri-məhdud faydalı istifadə müddəti olan qeyri-maddi aktivlər, onların balans dəyəri ilə bərpə

oluna bilən dəyərini müqayisə etməklə, dəyərdən düşmə üzrə yoxlanıla bilər. Bu yildə bir dəfə, ya da aktivin dəyərdən düşməsinin əlamətləri müşahidə olunduğu zaman həyata keçirilir. Ticarət nişanının faydalı istifadə müddəti qeyri-müəyyən olduğu zaman ona amortizasiyahesablanmır. Lakin onun dəyərdən düşməsi hər il yoxlanılmalıdır.

3. Dəyərdən düşmə zərəri

Dəyərdən düşmə zərəri – aktivin balans dəyəri ilə bərpa olunan dəyəri arasındakı fərqi ifadədən məbləğdir.

36 sayılı MUBS əsasən, dəyərdən düşmə məsələsi, aktivin gələcəkdə iqtisadi mənfəət gətirməyəcəyi hesab edildiyizaman ortaya çıxır. Əgər dəyərdən düşmənin əlamətləri müşahidə edilirsə, məhdud faydalı istifadəmüddəti olan qeyri-maddi aktivlər üzrə dəyərdən düşmənin hesablanması üçün onunbalans dəyəri ilə bərpa oluna bilən dəyəri müqayisə edilir. Lazım gəldikdə isə dəyərdən düşməüzrə zərər MGHH-də zərər kimi qeyd edilir.

7. Qeyri maddi aktivlərin yenidən qiymətləndirilməsi

Qeyri-maddi aktivin ilkin qiymətləndirilməsi hər zaman onun ilkin dəyəri əsasında aparılır. Milli Mühasibat Standartın 57-ci maddəsində qiymətləndirilmənin aşağıdakı modellərdən birinin əsasında aparılması tələb olunur:

(a) ilkin dəyər modeli

(b) yenidən qiymətləndirmə modeli

Təşkilat bu modellərdən hansını uçot siyasəti kimi istifadə edəcəyini müəyyənləşdirə bilər.

İlkin dəyər modeli

İlkin dəyər modelini seçmiş təşkilatlar ilkin tanınmadan sonra qeyri-maddi aktivini amortizasiya çıxılmaqla, ilkin dəyəri ilə uçota almalıdırlar. Bundan əlavə, balans dəyərini təyin edilmiş ədalətli dəyərlə müqayisə edilməlidir və ədalətli dəyər balans dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə aşağı olduqda, balans dəyərindən qiymətdən düşmə zərərləri çıxılmalıdır. Bu əməliyyat yenidənqiymətləndirmə kimi nəzərə alınmamalıdır. Aktiv qiymətdən düşmüş olduqda, ona amortizasiyanın standart qaydalarının tətbiq edilməsi davam etdirilməlidir. İlkin dəyər modelinin tətbiqini nəzərdən keçirən təşkilatlar, bu modelin sadəliyi ilə bağlı faydanı balans dəyərini aktivin ədalətli dəyərini əks etdirməyəcəyi nöqsanı ilə müqayisə etməli olacaqlar. Faktiki olaraq, ilkin dəyər modelini tətbiq edən təşkilatların modelin sadəliyinin təşkilatın iqtisadi mahiyyətinin təqdim olunmasından vacib olduğunu qəbul etmiş olacaqlar.

Yenidənqiymətləndirmə modeli

Yenidənqiymətləndirmə modelini seçmiş təşkilatlarqeyri-maddi aktivləri əvvəlcə ilkin dəyərlə tanınmalıdırlar. Sonradan isə aktiv hər hansı yenidənqiymətləndirmə tarixində ədalətli dəyərə bərabər olan yenidənqiymətləndirilmiş dəyərlə nəzərə alınmalıdır. Qeyri-maddi aktivin ədalətli dəyəri fəal bazarda təqdim olunan cari qiymətlər əsasında müəy-yənləşdirilməlidir.

Fəal bazarın açıqlanması aşağıda qeyd olunmuşdur:

Fəal bazar aşağıdakı mövcud olan şərtləri əhatə edir:

(a) bazarda təqdim edilən obyektlər eyni tiplidir

(b) hazır satıcı və alıcı tapmaq hər an mümkündür və onlar əməliyyatı istədikləri vaxt həyata keçirə bilirlər

(c) ictimaiyyət qiymətlər barədə məlumatlara malikdir

Belə şərtlərə cavab verən və ya hər-hansı ayrıca qeyri-maddi aktiv üçün “fəal bazar” mövcud olmadıqda, ədalətli dəyər müəyyən edilə bilməz. Beləliklə, yenidənqiymətləndirmə modeli belə aktivlərə tətbiq edilə bilməz və onlar mühasibat balansında ilkin dəyər modeli əsasında uçota alınmalıdırlar.

Bəzi aktivlər onlar üçün fəal bazarın mövcud olmadığına görə heç bir vaxt yenidən qiymətləndirmə modeli əsasında uçota alınə bilməzlər. Belə aktivlərin nümunələri aşağıda qeyd edilmişdir:

- ticarət markaları
- qəzet başlıqları
- musiqi və filmlər üzrə nəşr hüquqları
- patentlər və ticarət nişanları

Bunlar nadir aktivlərdirlər və onların fərdi satıcılar və alıcılar arasında alqı-satqısı baş versə də, müqavilələr çox vaxt müzakirə mövzusu olur, əməliyyatlar isə nisbətən az baş verir. bir patent üçün ödənilmiş qiymət digər patentin ədalətli dəyəri olması üçün kifayət sübüt hesab olunmur. Həmçinin, ödənilmiş məbləğlər çox vaxt ictimaiyyətə məlum olmur. Beləliklə, bütün belə aktivlər bu Standartın 59-cu maddəsinə uyğun olaraq, ilkin dəyər modeli əsasında nəzərə alınmalıdırlar.

Alternativ metodu istifadə edən aktivlər bu Standartın 59-cü maddəsinə uyğun olaraq, mütəmadi olaraq yenidənqiymətləndirməlidirlər. Bu əməliyyat balans dəyərinin hər zaman ədalətli dəyərə uyğun olması məqsədilə aparılır. Beləliklə, bəzi aktivlər onların dəyərinin hər il artıb-azalacağı ehtimal olunduqda, hər il yenidənqiymətləndirilə bilirlər. Digər aktivlər isə bu Standartın 57-cü maddəsinə uyğun olaraq, daha uzun zaman keçdikdən sonra yenidən qiymətləndirilə bilirlər.

Nadir hallarda qeyri-maddi aktiv sonradan mövcud olmayacağı fəal bazar haqqında əldə olan informasiya əsasında yenidənqiymətləndirilə bilər. Bu hal baş verdikdə, bu Standartın 62-cü maddəsinə uyğun olaraq, qeyri-maddi aktiv mühasibat balansında sonuncu yenidən qiymətləndirmənin nəticəsinə əsasən nəzərə alınacaqdır. Sonradan bu balans dəyəri yenidənqiymətləndirilmiş balans dəyərin ədalətli dəyər olduğu və bu dəyərə ilkin dəyər modelinin tətbiq edildiyi kimi amortizasiya olunmalıdır.

Fəal bazar artıq mövcud olmazsa, bunun bir aydın səbəbi olmalıdır və bu səbəb məhsulə tələbatın olmamasıdır. Bu yeganə səbəb olmamasına baxmayaraq, o mümkün səbəblərdən biridir. Bu halda, təşkilatın qeyri-maddi aktivləri üzrə fəal bazar artıq mövcud olmadıqda, həmin aktivlərin satıla bilmədiyi təqdirdə onların qalıq dəyəri (əgər mövcuddursa) müəyyən edilməlidir.

Fəal bazarın artıq mövcud olmaması qaçılmaz olaraq, fəal bazarın mövcudluğu əsasında qiymətləndirilən qeyri-maddi aktivin artıq hər hansı real dəyərə sahib olmadığı (və ya dəyərin əhəmiyyətli dərəcədə azaldığı) deməkdir. Bu maddənin tələbi (maddə 61) sadəcə olaraq təşkilatın bu ehtimaldan xəbərdar olmasından və mümkün nəticələri nəzərə almasından ibarətdir.

Qeyri-maddi aktivin yenidənqiymətləndirməsi nəticəsində onun dəyəri ya azalır, ya da artır. Yenidənqiymətləndirmə nəticəsində qeyri-maddi aktivin dəyəri artdıqda (yenidənqiymətləndirmə nəticəsində alınan dəyər ilkin dəyərdən artıqdır), bu Standartın 63-cü maddəsinə əsasən, artım mühasibat balansında yenidənqiymətləndirmə üzrə ehtiyat hesabının kreditində əks olunmalıdır.

Aşağıda qeyd olunmuş hal istisna olmaqla, artım birbaşa olaraq mənfəət və zərər haqqında hesabatda kredit üzrə yazıla bilməz:

Yenidənqiymətləndirmə nəticəsində qeyri-maddi aktivin dəyəri azaldıqda (yenidən qiymətləndirmə nəticəsində alınan dəyər ilkin balans dəyərindən azdır), azalma mənfəət və zərər haqqında hesabatda debitor üzrə əks olunmalıdır.

Yenidənqiymətləndirmə nəticəsində aktivin dəyərinin artımı bir dəfə müşahidə olunduqda, növbəti kəsirlər bu ehtiyat vasitəsilə silindiyi hal bu qaydadan istisna olunur.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yenidənqiymətləndirmə nəticəsində yaranan hər-hansı artım yenidənqiymətləndirmə üzrə ehtiyat hesabının krediti üzrə əks olunmalıdır. Yalnız əvvəlki yenidənqiymətləndirmələr nəticəsində yaranmış kəsirlər mənfəət və zərər haqqında hesabatda debitor üzrə əks olunduqda, sonrakı artımlar mənfəət və zərər haqqında hesabatda bu kəsirlərin məbləğində kredit üzrə əks oluna bilərlər.

Adətən, yenidənqiymətləndirmə nəticəsində yaranmış artım bu Standartın 67-ci maddəsində qeyd olunduğu kimi, yalnız yığılmış mənfəətdə əks oluna bilər, aktiv satıldıqda və ya xaric olduqda, istifadə olunur. Buna baxmayaraq, bəzi belə artımların aktivin istismar dövrü ərzində tanınması mümkündür. Belə hallar Standartın 67-ci maddəsində açıqlanır.

Qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddətinin qeyri-müəyyən olmasının təyin edilməsi aktivin normal iş rejiminin qorunub saxlanması üçün tələb olunan məsrəflərdən artıq olan planlaşdırılmış gələcək məsrəflərdən asılı olmamalıdır.

Qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı təşkilat aşağıda qeyd olunanlar da daxil olmaqla (lakin, onlarla kifayətlənməmək şərtinə) bir çox amilləri nəzərə almalıdır:

(a) qeyri-maddi aktivin təşkilat tərəfindən təxminən istifadə ediləcək müddət, həmçinin digər heyət vasitəsilə bu aktivin idarə edilməsinin mümkünlüyü;

(b) aktivin normal faydalı istifadə müddəti və oxşar üsulla istifadə olunan analoji aktivlərin faydalı istifadə müddətlərinin qiymətləndirilməsi haqqında informasiya;

(c) texniki, texnoloji, kommersiya və digər köhnəlmə növləri;

(d) aktivin istifadə edildiyi sahənin sabitliyi, və aktivin istifadəsi vasitəsilə istehsal olunan mal və xidmətlərinin fəal bazarının tələbatlarında dəyişikliklər;

(e) rəqiblərin ehtimal olunan addımları;

(f) aktivdən gələcək iqtisadi səmərələrin əldə edilməsi üçün onun saxlanması üzrə xərclər, həmçinin təşkilatın bu xərclərin ödənilməsi niyyəti;

(g) aktivə nəzarət dövrü, eləcə də bu aktivlərə aid icarələrin müddətlərinin sona yetməsi kimi qanuni və ya onlara oxşar faydalı istifadə müddətləri;

(h) aktivin faydalı istifadə müddətinin təşkilatındığər aktivinin faydalı istifadə müddətindən asılı olub-olmaması.

Texnologiya və proqram təminatının sürətli inkişafı nəticəsində bir çox qeyri-maddi aktivlər tez köhnəlirlər. Buna görə də onların faydalı istifadə müddəti çox qısa olur. Qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddəti çox uzun, hətta hədsiz ola bilər. Aktivin faydalı istifadə müddəti qeyri-müəyyən olduqda, qeyri-real dərəcədə qısa faydalı istifadə müddətinin seçilməsinə yol verilmir. Qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddətinə həm iqtisadi, həm də hüquqi faktorlar təsir göstərilir. Qeyri-maddi aktivin istifadəsilə hazırlanan məhsula tələbatın olması və ya texniki cəhətdən köhnəlmənin mümkünlüyü kimi iqtisadi faktorlar qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddətinin müəyyənləşdirilməsi zamanı nəzərə alınmalıdır. Müqavilə şərtləri kimi hüquqi faktorlar qeyri-maddi aktivin istifadəsi ilə əldə olunan iqtisadi səmərələrə təşkilat tərəfindən nəzarət edildiyi dövrü məhdudlaşdırıla bilər. Məsələn, müqavilə şərtlərinə əsasən, təşkilat qeyri-maddi aktivin istifadəsi hüququna malikdirsə və müqavilə müddəti 5 ildir, aktivin də faydalı istifadə müddəti 5 il olacaq. Aktivin faydalı istifadə müddəti kimi bu amillər vasitəsilə müəyyənləşdirildiyi müddətlərdən ən qısa qəbul edilməlidir.

Müqavilə və ya digər hüquqlar vasitəsilə yaranan qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddəti bu müqavilə və ya digər hüquqların müddətindən artıq olmamalıdır, lakin təşkilatın aktivini istifadə etmək niyyətində olduğu müddətdən asılı olaraq, qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddəti müqavilə və ya digər hüquqların müddətindən qısa ola bilər.

Əgər müqavilə hüquqları və ya digər qanuni hüquqlar yeni məhdud müddətə verilsə, əhəmiyyətli xərclər olmadan, təşkilat tərəfindən dövrün yenilənməsini dəstəkləyən sübutlar mövcud olduqda, qeyri-maddi aktivin faydalı istifadə müddəti yalnız yeni müddət daxilində olmalıdır.

Aşağıda qeyd olunmuş amillər təşkilat tərəfindən müqavilə və ya digər hüquqların artırılma bildiyini əks etdirir:

(a) müqavilə üzrə hüquqların artırılmasının keçmiş təcrübəyə əsaslanan sübutu. Müqavilə müddətinin artırılması üçüncü tərəfin razılığından asılı olduğu zaman, bu üçüncü tərəfin də razılığını göstərir;

(b) qanuni hüquqların müddətinin artırılması üçün tələb olunan bütün şərtlərin yerinə yetiriləcəyi üzrə sübutun mövcudluğu;

(c) müqavilə üzrə hüquqların artırılması nəticəsində əldə olunacaq səmərələr bu hüquqların artırılmasına çəkilən xərclərdən əhəmiyyətli dərəcədə artıqdır.

Müqavilə üzrə hüquqların artırılması nəticəsində əldə olunacaq səmərələr bu hüquqların artırılmasına çəkilən xərclərdən əhəmiyyətli dərəcədə az olduqda, üzadılmanın dəyəri yeni şərtlərin qəbul edildiyi tarixdə əldə olunan yeni qeyri-maddi aktivlərin dəyəri hesab olunur. Təşkilat isə bu yeni qeyri-maddi aktivlər üçün istismar müddətini müəyyənləşdirməlidir.

Aktiv yenidən qiymətləndirmə tarixinə satıldığı təqdirdə, onun qalıq dəyərinin qiymətləndirilməsi üçün əldə olunacaq vəsait istifadə olunmalıdır. Təşkilatlar amortizasiyanın hesablanması əsasının dəyişməyinə əmin olmaq üçün bu qiymətləndirməni hər hesabat dövrünün sonunda aparmalıdır. Qalıq dəyər dəyişdikdə, amortizasiya yenidən hesablanmalıdır. Aktivin tanınmasının dayandırılması nəticəsində gəlirlər və ya zərərlər (aktivin satılması nəticəsində yaranan daxilolmaların satış tarixinə mövcud olan balans dəyəri ilə müqayisə edilməsi vasitəsilə müəyyənləşdirilir) əldə oluna bilər. Belə gəlir və ya zərərlər mənfəət və zərər haqqında hesabatda əks olunmalıdır.

- gəlirlər (Əsas fəaliyyətdən gəlirlər nəzərdə tutulmur) sair əməliyyat gəlirləri – uzunmüddətli və sair qeyri- monetar aktivlərin satışından əldə olunan gəlirlər hesabında açıqlanmalıdır
- zərərlər sair əməliyyat zərərləri - uzunmüddətli və sair qeyri-monetar aktivlərin satışı üzrə zərərlər hesabında açıqlanmalıdır

7. Qeyri maddi aktivlərin maddi aktivə çerirərək qiymətləndirilməsi

İlk baxışdan, qeyri-maddi cəhətdən müəyyənləşdirilən aktivlərin- işçilərin imkanları və uyğunlaşması, informasiya texnologiyaları və təşkilati iqlim və mədəniyyətin ölçülməsi qorxulu görünür, lakin bəzi ölçü prinsipləri aydın görünür.

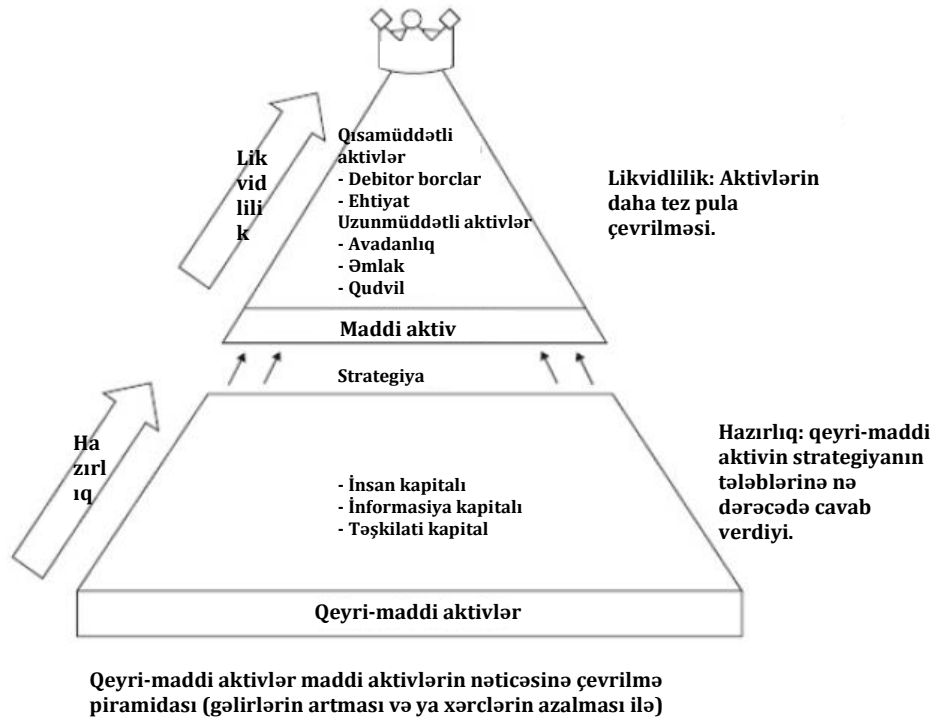
Qeyri-maddi aktivlər onların inkişafı üçün nə qədər pul xərcləndiyilə ölçülməməli və ya onların dəyəri İR və İT aktivlərinin imkanları və dəyərinin müstəqil qiymətləndirilməsi ilə müəyyən edilməməlidir. Qeyri-maddi aktivlərin dəyəri, onların yaradılması üçün nə qədər xərc çəkdiyinə və ya müstəqil olaraq nə qədər dəyər verdiyinə görə deyil, təşkilatın strateji prioritetlərinə nə dərəcədə uyğunlaşmasından irəli gəlir. Qeyri-maddi aktivlər strategiyaya yaxından uyğunlaşdırlarsa, təşkilat üçün daha çox dəyər qazandırar. Bunun əksidə doğrudur belə ki, strategiyaya uyğun olmayan qeyri-maddi aktivlərə böyük miqdarda pul xərclənsə də, çox dəyər yaratmayacaqdır.

Qeyri-maddi aktivlərin ölçülməsi üçün şirkətin balansında maddi və maliyyə aktivlərini ölçmək üçün istifadə olunan prinsiplərdən istifadə edə bilərik. Mühasiblər balansın aktiv hissəsini nağd pul, debitor borcu, ehtiyat, əsas vəsait və uzunmüddətli investisiyalar kimi kateqoriyalara görə təşkil edirlər. Aktivlər likvidlik dərəcəsinə görə aktivin nağd pula çevrilmə asanlılığına görə iyerarxik qaydada sıralanır (bax Cədvəl 2). Alınacaq borclar, mal ehtiyatlarına nisbətən daha likviddir (nağd pula daha sürətli çevrilmə) və həm alacaqlar həm də ehtiyatlar qısamüddətli aktivlər kimi təsnif edilir, çünki on iki ay ərzində nağd pula çevrilirlər.

Uzunmüddətli aktivlər, adlarından da göründüyü kimi, yatırılan məbləğin yenidən nağd pula qaytarılması üçün daha uzun vaxt tələb olunur. Məsələn, torpaq, tikili və avadanlıqlar xammalın hazır məhsul ehtiyatına çevrilməsinə imkan yaradır ki, bu da qısa müddətli aktivə çevrilmiş olur. Ancaq uzunmüddətli aktivə edilmiş investisiya özü bir neçə mühasibat dövrünə geri qaydır.

Təşkilatların bazar dəyərinin yüzdə 75-dən çoxu ənənəvi ölçmələrin ölçmədiyi qeyri-maddi aktivlərdən gəlir. Balanced Scorecard, təşkilatların insanlar, məlumat və mədəniyyət kimi kritik qeyri-maddi aktivlərin miqdarını təyin etməsinə imkan verən inqilabi bir performans ölçmə sistemidir. Artıq balanslaşdırılmış qiymətləndirmə kartını ilk dəfə ortaya çıxaran insanlar Robert S. Kaplan və David P. Norton davamlı araşdırmalarına əsaslanaraq güclü yeni bir vasitə yaratdılar. Stratejiya xəritəsi şirkətlərə qeyri-maddi aktivlər ilə dəyər yaratma arasındakı əlaqələri təsvir etməyə imkan verir, beləliklə strategiyanın bütün aspektləri davamlı dəyər yaradılmasını təmin edəcək şəkildə həyata keçirilə bilər.

Strateji xəritə insan, məlumat və təşkilat kapitalını, daha yüksək satışlar və daha az xərc-ləmə yolu ilə nəhayət likvid aktiv olan nağd pula çevrilən aktivlər kimi təmsil etməyə imkan verir. Təşkilatın strategiyasını dəstəkləmək üçün qeyri-maddi aktivlərin vəziyyətini təsvir etmək üçün strateji hazırlıq konsepsiyasını təqdim edirik. Strateji hazırlıq likvidliyə bənzəyir - hazırlıq vəziyyəti nə qədər yüksək olsa, qeyri-maddi aktivlər daha sürətli pul qazanmağa kömək edir.

Cədvəl 2

Strateji hazırlıq maddi dəyərə yalnız daxili proseslər, artan gəlir və qazanc səviyyələri yaratdıqda çevrilir. Bir təşkilat, ehtimal ki, "motivasiya edilmiş və hazırlanmış işçi qüvvəsi" kimi qeyri-maddi faktora mənəvi bir maliyyə dəyəri təyin edə bilməz, çünki maddi dəyər yalnız strategiya kontekstində əldə edilə bilər. Strategiya xəritəsinin maliyyə perspektivindən strategiyanın uğurlu icrasının gəlir artımında müəyyən bir hissəyə və səhmdar dəyərində başqa bir məbləğə sahib olduğunu bildirmək mümkündür. Strateji hazırlığın qənaətbəxş səviyyəsinə çatmış işçi qüvvəsi, bu cür gəlir artımına və ya səhmdar dəyərinin yaradılmasına imkan verən amillərdən biridir, ancaq yalnız biridir. Beləliklə, insan kapitalının qeyri-maddi aktivinin hazır olması, strateji uğur üçün zəruri, lakin kifayət olmayan şərtidir.

Qeyri-maddi aktivlərin ölçülməsi, təşkilatın maddi və maliyyə aktivlərinin ölçüldüyü modelindən istifadə edir. Üst səviyyə, balans hesabatı (səviyyə 1) likvidliyə görə sıralanmış müxtəlif aktiv siniflərini təsvir edir; məsələn, pul vəsaitləri, debitor borcları, ehtiyatlar, əsas vəsaitlər. Növbəti səviyyə (səviyyə 2) müəyyən bir sinif daxilindəki aktivlər portfelini təsvir edir. Məsələn, debitor borcu, bir neçə alt kateqoriyadan ibarətdir, məsələn:

- Cari (otuz gündən az)
- Vaxtı keçmiş (otuz-altmış gün)
- Vaxtı keçmiş (altmış doxsan gün)
- Vaxtı keçmiş (doxsan gündən çox)

Eynilə, inventar hesabı xammal, yarımfabrikat və hazır məhsul alt kateqoriyalarına bölünə bilər. Alt kateqoriyaların hər birindəki aktivlər fərqli bir dərəcəyə malikdir. Nəhayət, üçüncü səviyyə konkret aktivləri təsvir edir. Bu balans modelini qeyri-maddi aktivlərə qədər genişləndirərək, səviyyə 1, üç kateqoriyaya dair ümumi informasiya verir: insan kapitalı, məlumat kapitalı və təşkilat kapitalı. Səviyyə 2, hər bir qeyri-maddi aktivin hədəf alındığı daxili proseslərlə

əlaqəsi barədə məlumatları və səviyyə 3 fərdi qeyri-maddi aktivlərin xüsusiyyətlərini təsvir edir. Səviyyə 3 tədbirləri konkret şəxslərin bacarıqlarını - onların strateji rolları üçün keyfiyyətlərini müəyyənləşdirir. Fərdi imkanlar, kateqoriyanın tələbi ilə müqayisədə, təşkilatın insan resursları dəyərini ölçmək üçün əsas təməl daşlardır. Fərdi şəxslərin imkanları, təşkilatın bütün insan resurslarının strateji hazırlığının daha geniş bir portfel mənzərəsini yaratmaq üçün səviyyə 2 və səviyyə 1 təsvirlərinə toplanır. Və bu üsullarla biz qeyri-maddi aktivləridə qiymətləndirə bilərik.

Nəticə

Bütün investisiyalar (maddi və ya qeyri-maddi olsun) gələcək iqtisadi səmərə əldə etmək üçün bir firma tərəfindən həyata keçirilir. Bununla birlikdə, dünyadakı mühasibat tənzimləyiciləri, firmanın maliyyə hesabatlarında maddi və qeyri-maddi aktivlər üçün fərqli yanaşmaya sahibdirlər. Qeyri-maddi aktivlərin mühafizəkar yanaşması ölçmə və qiymətləndirmə problemlərinə rəşional cavabdır. Yəni mühasibat qaydaları və prinsipləri qeyri-maddi aktivlərlə əlaqəli ölçmə və qiymətləndirmə problemlərini əks etdirən maliyyə hesabatı məlumatlarını təqdim etməyə çalışır. Bununla birlikdə, çərçivənin göstərilən hədəfi, mənbələrin bölüşdürülməsi qərarları üçün müvafiq və etibarlı məlumatların istehsal edilməsidir (yəni, yalnız etibarlı məlumat deyil). Tədqiqat mövcud qaydaların bu hədəfə çatmaq üçün daha çox şey edə biləcəyini göstərir.

Qeyri-maddi aktivlərin nə vaxt tanınacağına qərar vermək üçün mülkiyyət hüquqlarına əsaslanan qaydanın istifadəsini də təklif edirik. Bu təklif, əməliyyat "nəzarəti" ölçüsünə ehtiyac duyulmasına əsaslanır. Təklif etdiyimiz möhkəmlətmələr mövcud mühasibat modelini dəyişdirmir - maliyyə hesabatlarının diqqətini qeyri-maddi aktivlərin iqtisadi xüsusiyyətlərinə yönəldir. Bunun həm dövlət idarəçiliyi, həm də "maliyyə qiymətləndirmə" tələblərini ictimai maliyyə hesabatlarını təmin edəcəyini iddia edirik. Bu məlumatlar yalnız rəhbərlik tərəfindən aktivlərin istifadəsinin daha mükəmməl bir ölçüsü deyil, eyni zamanda perspektiv xarakterlidir. Beləliklə, kapitalın qiymətləndirilməsində potensial olaraq mühüm rol oynayır. Maliyyə hesabatı tələbləri ilə əlaqəli xarici təsirlərdən biri də daxili idarəetmə məlumat sistemlərinin təsiridir (Croes, 1999). Hal-hazırda firmalarda qeyri-maddi xərclərlə əlaqəli məlumatları toplamaq üçün kifayət qədər inkişaf etmiş bir məlumat sistemi yoxdur. Bu, qeyri-maddi aktivlərin səmərəli idarə olunması və bu investisiyalardan əldə olunan gəlirlərin qiymətləndirilməsi üçün mənfi təsir göstərir. Təklif olunan inkişaf, firmalara qeyri-maddi aktivlərə investisiya qoyuluşlarını müəyyənləşdirə, ölçə və idarə edə biləcək daha inkişaf etmiş sistemlər tətbiq etməyi tələb edəcəkdir.

Digər təklifimiz isə qeyri-maddi aktivləri maddi aktivə çevirərək qiymətləndirməkdir ki, bu da müəssisənin əlavə dəyər yaratmasına səbəb olur.

Xülasə olaraq, təklif olunan məcburi təsnifat sistemi, qeyri-maddi xərclərin daha şəffaf və müqayisəli şəkildə hesabatlandırılmasına imkan verir. Keçmiş, cari və gələcək performansını qiymətləndirmək üçün investidlərə daha çox məlumat verərək korporativ idarəetməni inkişaf etdirmə qabiliyyətinə sahib olduğunu iddia edirik; müqavilə və monitorinq məqsədləri üçün məlumat tələbini daha yaxşı qarşılıyacaq; və mənbələrin yerləşdirilməsindəki hərəkətlərinə görə rəhbərliyin hesabatlılığının təmin edilməsinə kömək edəcək.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abhijeet, CH., Richa, G. (2010). Intellectual Capital Accounting. *Advances In Management*, 3 (9), 13–16.
2. Andriessen, D. (2005). Implementing the KPMG Value Explorer: Critical success factors for applying IC measurement tools. *Journal of Intellectual Capital*, 6, 474–488.

3. Blair, M., Wallman, S. (2003). The growing intangibles reporting discrepancy, *Intangibles: management, measurement and reporting*. Washington: Brooking Institution Press, John Hand and Baruch Lev (Ed), 449 – 468.
4. Crema, M., Nosella, A. (2014). Intangible assets management and evaluation: evidence from SMEs. *Engineering Management journal*, 26 (1), 8–14.
5. Dumitrescu, A. S. (2012). Intangible assets: are these resources sufficiently visible and properly controlled ?. *Accounting and Management information systems*, 11. (4), 545-563.
6. Gamayuni, R. R. (2015). The Effect of Intangible Asset, Financial Performance and Financial Policies on the Firm Value. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 4, 202–212.
7. Garanina, T., Pavlova, Y. (2011). Intangible assets and value creation of a company: Russian and UK evidence. *Proceedings of the European conference on intellectual capital*, 165-175.
8. Husnah, Subroto B. Aisjah, S., Djumahir (2013). Intangible Assets, Competitive Strategy and Financial Performance: Study on Rattan SMEs in Palu City of Central sulawesi (Indonesia). *Journal of Business and Management*, 7(4), 14-27.
9. Ifeanyi N., Caroline, O. (2016). Evaluating the Effect of Intangible Assets on Economic Value added of Selected Manufacturing Firms in Nigeria. *European Journal of Business and Management*, 8 (15).
10. Ipate, D. M., Parvu, I. (2016). The impact of intangible assets on companies in emerging markets. *Economics, Management, and Financial Markert*, 11 (1), 94-99.
11. Jaara, O. O., Elkotayni, K. A. R. (2016). The Impact of Intangible Assets Internally Developed on the Market Values of companies. A Field Study in the Pharmaceutical Companies in Jordan. *Accounting and Finance Research*, 5 (2), 154–163.
12. Janis, I. L., Fadner, R. H. (1965). The coefficient of imbalance. In H. D. Lasswell, N. Leites, & associates (Eds.), *Language of politics*, Cambridge, MA: MIT Press, 153–169.
13. Kimouche, R., Rouabhi, A. (2016). The Impact of Intangibles on the Value Relevance of Accounting Information: Evidence from French Companies. *Intangible Capital*, 12 (2).
14. Lev B. (2003) *Intangibles: Management, Measurement, and Reporting*, Cwinto-Consulting, Moscow.
15. Lev, B. (2001). *Intangibles: Management, Measurement and Reporting*. Brookings Institute Press, Washington.
16. Lin, G. T. R., Tang, J. Y. H. (2009). Appraising Intangible Assets from the Viewpoint of Value Drivers. *Journal of Business Ethics*, 88 (4), 679–689.
17. Lonqvist, A., Tech, L. (2002). Measurement of intangible assets – an analysis of key concepts. *Frontiers of E-business Research*, 275–294.
18. Mackevičius, J., Jarmalaitė, J. (2011). Nematerialieji ištekliai kaip apskaitos objektas: samprata, pripažinimas ir klasifikavimas. *Verslo ir teisės aktualijos*, 6(2), 302–318.
19. Passard C. D., cKenna, K., Krishnan, V., (2012). Accounting for Human Capital: Is the Balance Sheet Missing Something? *International Journal of Business and Social Science*, 3 (12), 61-64.
20. Rodov, I., Leliaert, P. (2002). FiMIAM: financial method of intangible assets measurement. *Journal of Intellectual Capital: Measuring intellectual capitalism*, 3(3), 323-336.
21. Sacui V., Szatmary, M. C. (2015). Intangible Assets in Business Combinations. *Review of International Comparative Management*, 16 (3), 385-397.
22. Shah, T., Khedkar, A. (2006). Measuring intangible assets – Indian experience. *Indian Institute of Planning and Management (IIPM) Ahmedabad*, 1–23.
23. Sharma, N. (2012). Intangible Assets: A Study of Valuation Methods. *BVIMR Management Edge*, 5 (1), 61–69.
24. Sofian, S. Zaleha, S., Rasid, A., Mehri, M., Umar, M.S. (2011). Effect of recognition of intellectual capital on relevance of accounting information. *Interdisciplinary journal of contemporary research in business institute of interdisciplinary business research*, 3(2), 1654–1664.
25. Volkov, D., Garanina, T. (2007). Intangible Assets: Importance in the Knowledge-Based Economy and the Role in Value Creation of a Company. *Electronic Journal of Knowledge Management*, 5 (4), 539 – 550.
26. Wight, A. M. (2009). Building Intangible Resources: The Stickiness of Reputation. *Corporate Reputation Review Volume*, 12(1).
27. Anne W. & Margaret A. A. (2008). Framework For Measurement And Reporting On Intangible Assets. Intellectual Property Research Institute of Australia, Working Paper No. 12/03.

UOT-330.341.4;338.33;658.155

AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA YÖNÜMLÜ SAHİBKARLIĞIN TƏŞKİLATI-İQTİSADI MEXANİZMLƏRİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Səbinə ƏLİYEVƏ

Azərbaycan Texniki Universiteti, Azərbaycan

sabina.aliyeva@aztu.edu.az

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri baxımından ölkə iqtisadiyyatının modernləşməsi və yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılması, innovasiya fəaliyyətinin strateji və təşkilatı cəhətdən formalaşması, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinin Azərbaycanda innovasiya fəaliyyətinin səmərəli mexanizmlərinə tətbiq olunması, inkişaf strukturuna malik olan firmalar və ya sahibkarlıq subyektlərinin qlobal bazarlarda rəqabət mübarizəsində rolu məsələləri araşdırılmışdır. Bununla yanaşı məqalədə innovasiya sistemində informasiya resurslarından səmərəli istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, biliklərin intellektual kapitala çevrilməsi, innovasiya yönümlü sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi, Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün sahələrində innovasiya yönümlü istehsal və xidmət müəssisələrinin texnoloji baxımından rəqabətqabiliyyətliliyi, ölkənin kadr hazırlığında innovativ yanaşmanın və texnologiyaların tətbiqi məsələləri geniş vüsət almışdır.

Açar sözlər: iqtisadiyyatın modernləşməsi, rəqabət, innovasiya, informasiya resursları, intellektual kapital, texnologiya və s.

DIRECTIONS OF IMPROVING THE ORGANIZATIONAL-ECONOMIC MECHANISMS OF INNOVATION-ORIENTED ENTREPRENEURSHIP IN AZERBAIJAN

SUMMARY

The article examines the issues of modernization of the country's economy and increasing the competitiveness of local products, strategic and organizational formation of innovation activities in terms of economic development in Azerbaijan. The article also examines the application of the experience of economically developed countries to effective mechanisms of innovation in Azerbaijan, the role of firms or businesses with a structure of development in the competition in global markets. In addition, the article covers the areas of improving the mechanism of efficient use of information resources in the innovation system, the transformation of knowledge into intellectual capital, improving innovative entrepreneurship, as well as the technological competitiveness of innovative production and service enterprises in all sectors of the Azerbaijani economy.

Keywords: modernization of the economy, competition, innovation, information resources, intellectual capital, technology, etc.

НАПРАВЛЕНИЯ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ОРГАНИЗАЦИОННО-ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ ИННОВАЦИОННО-ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются вопросы модернизации экономики страны и повышения конкурентоспособности местной продукции с точки зрения направлений развития экономики в Азербайджане, стратегического и организационного формирования инноваций, применения опыта экономически развитых стран к эффективным механизмам инновационной деятельности в Азербайджане, роли фирм или владельческих субъектов со структурой развития в борьбе конкуренции на глобальных рынках. Наряду с этим, в статье широко освещены вопросы направления совершенствования механизма эффективного использования информационных ресурсов в инновационной системе, трансформации знаний в интеллектуальный капитал, совершенствования инновационного предпринимательства, технологической конкурентоспособности инновационных производственных и служебных предприятий во всех областях экономики Азербайджана, применения инновационных подходов и технологий в подготовке кадров в стране.

Ключевые слова: модернизация экономики, конкуренция, инновация, информационные ресурсы, интеллектуальный капитал, технология и т.д.

Giriş

Hal-hazırda ölkə gündəmində iqtisadiyyatın modernləşməsi və yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətliliyinin artırılması ən aktual mövzulardan biri kimi çıxış edir. Belə ki, iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrdən həm elmi-texniki geriliyi, həm də qlobal innovasiya mühitinə daxil olmaq istəyi tətbiq olunan yeniliklərin keyfiyyətindən və həcmindən bir sözlə, innovasiya fəaliyyətinin strateji və təşkilatı cəhətdən formalaşması prosesindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Ümumiyyətlə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əvvəlki təcrübələri göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinin daha da səmərəli mexanizmlərinə sahib olan, yeniliklərin vacibliyini anlayan və reallaşdırılmasının inkişaf etdirilmiş strukturuna malik olan firmalar və ya sahibkarlıq subyektləri qlobal bazarlarda rəqabət mübarizəsində rəqiblərinə asanlıqla qalib gəlirlər. Bu səbəbdən də keçid iqtisadiyyatı dövrünü arxada qoyan Azərbaycan kimi ölkələrin iqtisadi tərəfdən mütərəqqiyə nail olmaq üçün innovasiyaların tətbiqi əvəzedilməz xarakter daşıyır. Bütün bunların sonunda isə dövlətin iqtisadi siyasətinin bazisini dünyaya inteqrasiya edən, dinamik inkişaf edən və tarazlı iqtisadiyyata malik olmaq yolunda struktur dəyişikliklərinin stimullaşdırılması durur. Ölkədə fundamental islahatlar çərçivəsində başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına məqsədlənən iqtisadi modelə keçidlə bağlı innovasiyaların tətbiqi arealı geniş zərurət xarakteri daşıyır. Sözsüz ki, bütün bu islahatlar dalğası milli innovasiya sisteminin rəqabətə davamlı formada yaradılması məcburiyyətindən irəli gəlir. Belə ki, ölkədə iqtisadiyyatın şaxələnməsi və innovasiya fəaliyyətinin geniş tətbiqi sürətləndirilməsi hədəfilə bütün əlaqəli sahələrdə stimullaşdırıcı mexanizmlərin qurulması prosesinə başlanılmışdır. Eyni zamanda, həmin mexanizmlərə nümunə kimi strateji yol xəritəsinin təsdiq edilməsi və burada əsas kimi iqtisadiyyatın perspektivləri nəzərdə tutulmuşdur. İnnovasiyalı iqtisadiyyata keçidlə əlaqədar olaraq hal-hazırda respublikamızda firmalarda innovasiyanın tətbiqi və firmaların fəaliyyətinin bütün funksional sferalarında səmərəliliyin yüksəldilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

1. Ədəbiyyat xülasəsi

İqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrdən həm elmi-texniki geriliyi, həm də qlobal innovasiya mühitinə daxil olmaq istəyi tətbiq olunan yeniliklərin keyfiyyətindən və həcmindən bir sözlə, innovasiya fəaliyyətinin strateji və təşkilatı cəhətdən formalaşması proseslərini reallaşdırmaq üçün xarici və yerli ekspertlərin və tədqiqatçıların müxtəlif ölkələrin tədqiqi nəticəsində əldə olunan informasiyalara əsasən yerinə yetirilmişdir. Yerli iqtisadçı alimlərdən Qasımov F.H. öz elmi əsərlərində İnnovasiya sahibkarlığının inkişafının dünya təcrübəsi və Azərbaycanda innovasiyanın vəziyyəti və onun inkişaf perspektivləri ilə bağlı tədqiqatlara geniş yer vermişdir [1].

Bundan əlavə Hüseynova A.D. İnformasiya fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti, Elmi İnnovasiyalar Mərkəzinin məlumat ehtiyatlarının toplanması üzrə fəaliyyəti, «Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyanın rolu», İnformasiya-analitik fəaliyyətin təşkilatı tədqiqatlarından istifadə edərək araşdırılmış və hazırlanmışdır. [2].

Ölkə iqtisadi cəhətdən inkişaf etdikcə dövlətin və yerli hakimiyyət orqanlarının kiçik sahibkarlığa dəstəyi mütənəşir olaraq artır. Çünki bazar mexanizminin düzgün, qanunauyğun işləməsi, ölkədə inhisarçılığın inkişaf etməməsi, orta sinfin formalaşması bazar iqtisadiyyatının dayaqlarından sayılır, ölkə iqtisadiyyatının bazara daha cəld və çevik uyğunlaşması, siyasi sabitliyin qorunub saxlanması, dinamik iqtisadi inkişaf və s. səbəblərdən kiçik biznes daim inkişaf etməlidir ki, bu da ancaq dövlətin və yerli hakimiyyət orqanlarının dəstəyi ilə mümkündür.

Ümumiyyətlə, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrin əvvəlki təcrübələri göstərir ki, innovasiya fəaliyyətinin daha da səmərəli mexanizmlərinə sahib olan, yeniliklərin vacibliyini anlayan və reallaşdırılmasının inkişaf etdirilmiş strukturuna malik olan firmalar və ya sahibkarlıq subyektləri qlobal bazarlarda rəqabət mübarizəsində rəqiblərinə asanlıqla qalib gəlirlər. Bu səbəbdən də keçid iqtisadiyyatı dövrünü arxada qoyan Azərbaycan kimi ölkələrin iqtisadi tərəfdən mütərəqqiyə nail olmaq üçün innovasiyaların tətbiqi əvəzəlməz xarakter daşıyır. Bütün bunların sonunda isə dövlətin iqtisadi siyasyyətinin bazisini dünyaya inteqrasiya edən, dinamik inkişaf edən və tarazlı iqtisadiyyata malik olmaq yolunda struktur dəyişikliklərinin stimullaşdırılması durur. Ölkədə fundamental islahatlar çərçivəsində başlıca olaraq qeyri-neft sektorunun inkişafına məqsədlənən iqtisadi modelə keçidlə bağlı innovasiyaların tətbiqi arealı geniş zərurət xarakteri daşıyır. Sözsüz ki, bütün bu islahatlar dalğası milli innovasiya sisteminin rəqabətə davamlı formada yaradılması məcburiyyətindən irəli gəlir.

2. İnnovasiya sistemində informasiya resurslarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi xüsusiyyətləri.

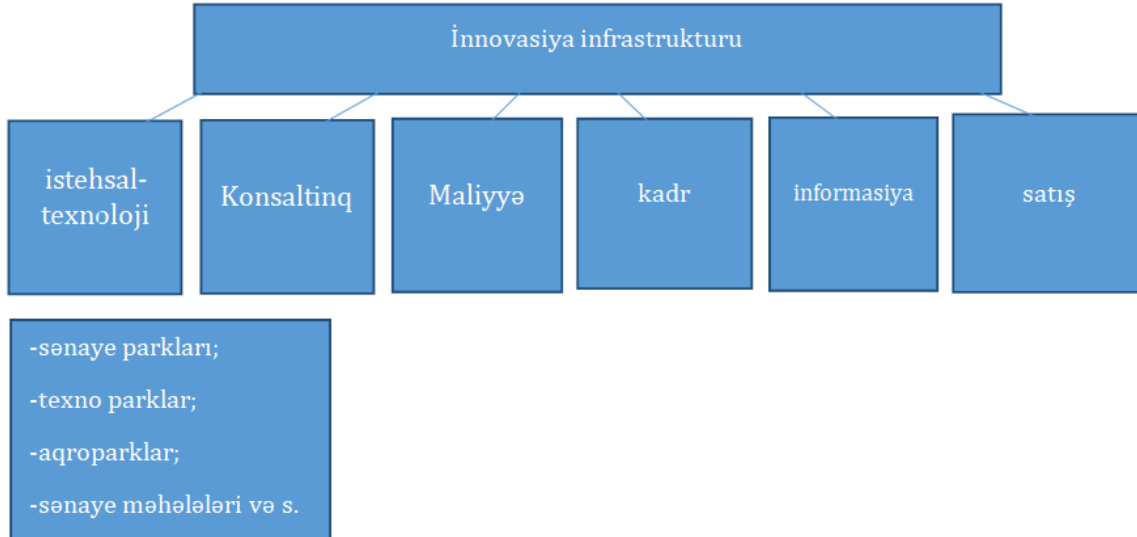
İnnovasiya sistemində informasiya resurslarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi xüsusiyyətləri innovasiya sistemində - əksər vaxtlarda yeniliklərin yaradılması prosesinin menecmentini, kollektivin yaradıcılıq imkanlarının daha da yaxşı istifadə edilməsi kimi anlayışları özündə ehtiva edir. Yeniliklərin tətbiqi ilə müəyyən uğurun əldə olunması firmaların bütün fəaliyyətinin inteqrasiyası (əlaqələndirilməsi) və informasiya resurslarından düzgün və daha dəqiq şəkildə istifadə mexanizminin yaradılmasından və yaxud da innovasiya fəaliyyəti zamanı sözügedən resursların qarşılıqlı təsirinin tənzimlənməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Ümumiyyətlə Azərbaycan iqtisadiyyatını götürsək görürük ki, rəqabət qabiliyyətli olmaq və mövcud problemləri aradan qaldırmaqla inkişaf etmək cəhdləri firmaları onun qarşısında dayanan problemlərin sürətli və ya yaxud da məhsuldar həllinə kömək edən yeni resursların, idarəetmə alətlərinin axtarışına və istifadə olunması mexanizmlərinin tapılmasına məcbur edir.

Belə ki, artıq Azərbaycanda tətbiq olunmağa başlayan yeni inkişaf strategiyasının ən önəmli istiqaməti ölkə daxilində davamlı şəkildə yüksək iqtisadi artım əldə etməyə yönəlmişdir. Sözsüz ki, bu da öz növbəsində rifah səviyyəsinin artmasına və iqtisadiyyatın diversifikasiyasına səbəb olacaqdır. Zənnimcə, təbii ehtiyatların hasili və ixracı amillindən ölkə iqtisadiyyatının asılılığının azaldılması, qeyri-neft yönümlü iqtisadi sektorların yüksək inkişaf tempinin əldə olunması kimi prioritet istiqamətlər müəyyən olunmalıdır ki, bu da iqtisadiyyatda innovasiyaların tətbiq olunma miqyasının genişləndirilməsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Bu baxımdan da yuxarıda qeyd olunan miqyasın genişləndirilməsində ən böyük potensial İKT sahəsində önə çıxmışdır ki, Azərbaycan firmalarının uzunmüddətli innovasiyalı inkişafının təmin olunmasında elm, təhsil və İKT-nin ölkənin qeyri-neft sektorunun payında gücləndirilməsinə xüsusi diqqət ayırmaq prioritet olaraq götürülməlidir. [3].

İnnovasiya infrastrukturunun alt sistemlərinin bölgüsünə dair müxtəlif tədqiqatlarda yanaşmalar bir-birindən fərqlənir. Ən geniş "İNNOVASIYA" cıb kitabçası 14 yanaşmaya görə innovasiya fəaliyyətinin inkişafını dəstəkləyən müəssisələr çoxluğu 5 alt sistemə bölünür. Q.V.Şepelyevin nəzəriyyəsinə görə təşkilatları innovasiya fəaliyyəti subyektlərinə göstərilən xidmətlərə görə 6 alt sistemə bölmək olar. Elmi tədqiqat → Bazarın marketinq tədqiqatı → ETTKİ → Texnoloji işləmələr → Nümunələrin hazırlanması → Marketinqi yoxlama → İstehsalın hazırlanması → İstehsal → Məhsulun bazara çıxarılması İstehsal-texnoloji infrastruktur Tədqiqatın eksperimental və təcrübə bazalarıdır. İstehsal-texnoloji infrastruktur müəssisələrin

istehsal ehtiyatlarına girişi üçün şərait yaradır. Bura əsasən istehsal sahələrinə girişi təmin edən texnoparklar (TP) və innovasiya texnologiya mərkəzləri (İTM), istehsal obyektlərinə girişi də təmin edən innovasiya-texnologiya kompleksləri aiddir.

Şəkil 1. İnnovasiya infrastrukturunu.

3. İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiq edilmə arealı istənilən ölkənin elmi və intellektual potensialının, ölkədə demokratiya və dövlət idarəçiliyində mühüm göstəricidir. Qlobal bazarlarda elektron ticarət dövriyyəsinin günü-gündən artdığı bir vaxtda gələcəyə aid belə bir proqnoz vermək mümkündür ki, ümumiyyətlə bazarlarda rəqabət qabiliyyəti firmaların informasiya və kommunikasiya resurslarından səmərəli istifadədən birbaşa asılı olacaqdır. Bundan əlavə, dünya ölkələrinin təcrübəsi onu deməyə imkan verir ki, informasiya resurslarından geniş və düzgün istifadə imkanları iqtisadiyyatın inkişafında ölkəyə çox böyük dəstək vermiş olur. Bir sözlə, bu cür addımlar əhalinin sosial-iqtisadi rifahının artmasına xidmət edərək mövcud iqtisadi vəziyyəti daha dərinlən təhlil etməyə şərait yaradır. Əvvəlki son 10 illiklə müqayisədə, son dövrlər ərzində ölkəmizdə innovasiya yönümlü sahibkarlığın təşkilatı-iqtisadi mexanzimlərinin təkmilləşdirilməsi sahəsində xeyli işlər görülmüş və bir sıra yüksəktexnoloji (hightech) yeniliklər tətbiq edilmişdir. Müasir dövrdə dünyanın rəqabət qabiliyyətli ölkələrində İKT yeni bazalara çıxış imkanlarının araşdırılıb öyrənilməsində, mövcud biliklərin artırılmasında və həmin biliklərin intellektual kapitalla çevrilməsində əvəzsiz rol oynayır. Onu da vurğulamaq olar ki, hər hansı bir ölkənin müəyyən bir nəticəyə nail olması üçün uzunmüddətli dövrdə cəmiyyət, istərsə də dövlət tərəfindən konkret addımlar atılmalıdır. Bu addımların əsasını isə dövlətin elmə və innovasiyalar sahəsində ayırdığı xüsusi dövlət siyasəti təşkil edir. Hal-hazırda dövlətin qarşısında əsas vacib məsələ iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətliliyini artırmaq, iqtisadiyyatın səmərəliliyini artırmaq, və iqtisadiyyatın innovasiyalı irəliləyişinə nail olmaqdan ibarətdir. [4].

Bununla yanaşı, prioritet istiqamət kimi xarici investisiyanı ölkə iqtisadiyyatına cəlb etmək (xüsusilə də qeyri-neft sektoru), rəqabət qabiliyyətli məhsulların xarici bazarlara çıxışını təmin etməkdən ibarətdir. Həmçinin dövlət qarşısında əhəmiyyətli iqtisadiyyatdan bilik iqtisadiyyatına keçidin təmin edilməsi kimi mühüm strateji amil dayanmışdır. Bu baxımdan da, bu

tip əhəmiyyətli tapşırığın icrası üçün innovativ bir iqtisadi modelin meydana çıxarılması zərurəti dayanır. Sözügedən innovasiyaların və texnologiyaların tətbiqində tərəqqiyə nail olmaq üçün bir sıra konkret addımlar atılmışdır ki, bunun da nəticəsində Azərbaycan yeni inkişaf mərhələsinə başlamışdır. Belə ki, bu səpkidən ölkə prezidenti tərəfindən verilmiş məlumat əsasən Azərbaycanda yeni texnologiyaların və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının real tətbiqi geniş miqyasda vüsət almaqdadır. Bütün bunlara baxmayaraq, dünya ölkələrinin qlobal innovasiya reytinginə nəzər salsaq görə bilərik ki, Azərbaycan 82-ci pillədə qərarlaşmışdır. Bu cədvəldəki göstəricilər bizim innovasiyalar sahəsində Cənubi Qafqaz ölkələri arasında ən sonuncu yerdə mövqə tutmağımızı özündə ehtiva edir.[5].

Cədvəl 1: Qlobal İnnovasiya İndeksi 2018-ci il üzrə

Ölkə	Xal	Sıra	Gəlir	Region	Effektivlik dərəcəsi
İsveçrə	68,4	1	yüksək	Avropa	0,96
Hollandiya	63,32	2	yüksək	Avropa	0,91
İsveç	63,08	3	yüksək	Avropa	0,82
Fillandiya	59,63	7	yüksək	Avropa	0,76
Almaniya	58,03	9	yüksək	Avropa	0,83
İsrail	56,79	11	yüksək	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,81
Korea	56,63	12	yüksək	Asiya	0,79
Yaponiya	54,95	13	yüksək	Asiya	0,68
Ukrayna	38,52	43	aşağı orta	Avropa	0,9
Rusiya	37,9	46	yuxarı orta	Avropa	0,58
Türkiyə	37,42	50	yuxarı orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,75
Gürcüstan	35,05	50	aşağı orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,58
Ermənistan	32,81	68	aşağı orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,8
Qazaxıstan	31,42	74	yuxarı orta	Mərkəzi və Cənubi Asiya	0,44
Azərbaycan	30,02	82	yuxarı orta	Şimali Afrika və Qərbi Asiya	0,49

Mənbə: https://www.wipo.int/edocs/pubdocs/en/wipo_pub_gii_2019-intro5.pdf, 2019

2017-ci il ilə müqayisədə Azərbaycan, institutların artımı üzrə uğura nail olmuşdur və bu uğurlar “İnsan kapitalı və elm”, “Biznesin inkişafı”, “Texnologiya və bilik iqtisadiyyatı” kimi kateqoriyalarda öz əksini tapmışdır. Lakin, innovasiya sıralamasında Azərbaycanın reytingi əvvəlki il müqayisədə bu il dəyişməz qalmışdır. Bu baxımdan da innovasiya yönümlü sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi üçün dövlət yüksək peşə vərdişlərinə yetişdirilməsinə çox böyük diqqət ayırmalıdır. Sözsüz ki, son illər ərzində İKT sahəsində Azərbaycan bir çox uğurlarəldə etmişdir ki, bu uğurları həm zəka, həm biznes, həm də intellekt yönümlü inkişaf ələqələndirmək düzgün olardı.

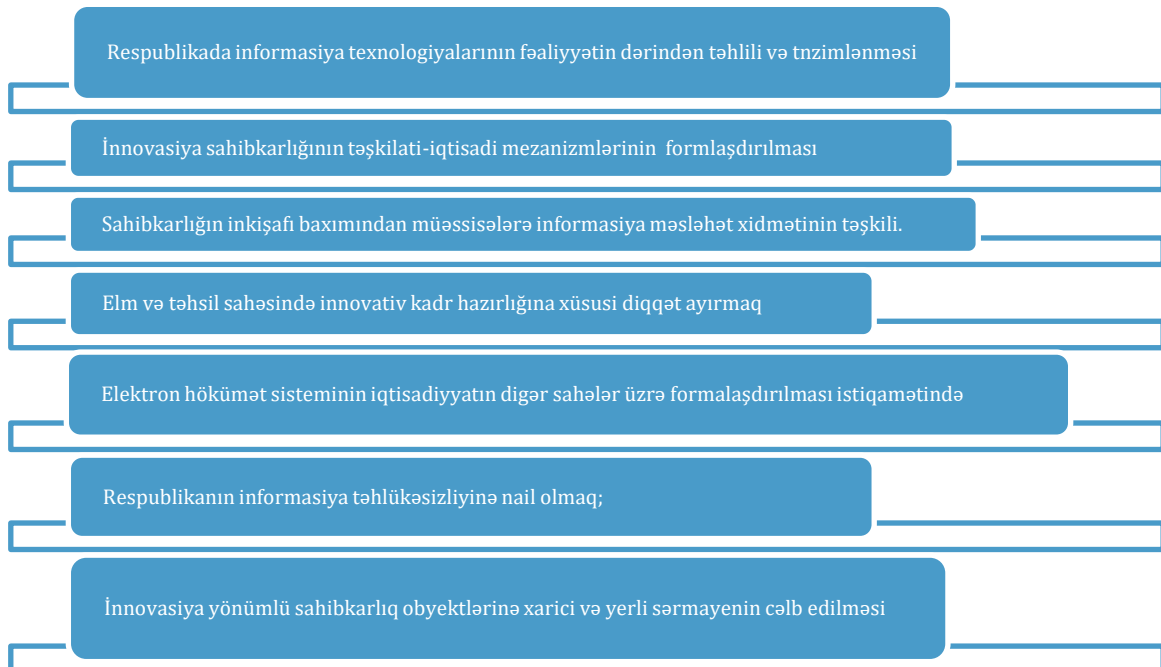
4. İnnovasiya yönümlü sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Ümumiyyətlə, innovasiya yönümlü sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi üçün informasiya resurslarından daha şəffaf şəkildə istifadə və elektron xidmətlərin sayının artması çox əlverişli bir addım olardı. Bütün bu kimi problemlə məsələlərin hamısının həlli özünü “Azərbaycan 2020 gələcəyə baxış” tapmasa da, bu konsepsiyada innovasiya yönümlü institutların yaradılmasını, müasir modelin formalaşdırılması və sosial infrastrukturun təkmilləşdirilməsi kimi məsələlərin həllinin əksini görmək mümkündür. Həmçinin təbii resurslardan ölkə iqtisadiyyatının asılılığının minimuma endirilməsi və qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi kimi həyati-vacib məsələlər ölkədə elmtutumlu istehsal sahələrinə və innovasiya sahibkarlığına olan diqqəti əhəmiyyətli dərəcədə artmasına gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan iqtisadiyyatının

demək olar ki, bütün sahələrində innovasiya yönümlü istehsal və xidmət müəssisələrinin fəaliyyəti canlanmağa başlamışdır. Buraya biz tikinti, turizm və kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və digər sahələri qeyd edə bilərik. Həmçinin bu fəaliyyətlərin ən çox hissəsi iqtisadiyyatın ən önəmli sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı sahəsində də tapmaqdadır. [6].

Aqrar sektora innovativ bir ruhun gəlməsi və ənənəvilikdən fərqli olaraq istehsal, elm və texnoloji yeniliklərin tətbiq olunmasına edilən cəhdlər bu sektorda intibah dövrünün başlanğıcından xəbər verir. Ölkənin kənd təsərrüfatına tətbiq edilən innovasiyalar müasir texnologiyaların asanlıqla tətbiqinə və elektron informasiya bazasının yaradılmasına xidmət edərək son nəticədə ölkədə məhsuldarlığın artmasına və əhəlinin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə məqsədlənmişdir. Ümumiyyətlə, innovasiya sistemində informasiya resurslarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi üçün dövlətin diqqət ayırmalı olduğu fəaliyyət sahələrini aşağıdakı formalarda göstərə bilərik:

Şəkil 2. İnnovasiya sistemində informasiya resurslarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi.

Azərbaycan iqtisadiyyatının demək olar ki bütün sahələrində innovasiya yönümlü istehsal və xidmət müəssisələrinin fəaliyyəti canlanmağa başlamışdır. Buraya biz tikinti, turizm və kənd təsərrüfatı, nəqliyyat, rabitə və digər sahələri qeyd edə bilərik. Həmçinin bu fəaliyyətlərin ən çox hissəsi iqtisadiyyatın ən önəmli sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatı sahəsində də tapmaqdadır. Aqrar sektora innovativ bir ruhun gəlməsi və ənənəvilikdən fərqli olaraq istehsal, elm və texnoloji yeniliklərin tətbiq olunmasına edilən cəhdlər bu sektorda intibah dövrünün başlanğıcından xəbər verir. Ölkənin kənd təsərrüfatına tətbiq edilən innovasiyalar müasir texnologiyaların asanlıqla tətbiqinə və elektron informasiya bazasının yaradılmasına xidmət edərək son nəticədə ölkədə məhsuldarlığın artmasına və əhəlinin sosial-iqtisadi problemlərinin həllinə məqsədlənmişdir. Bundan başqa, elektron kənd təsərrüfatı informasiya sistemi bu ilin ilk rübündə artıq işlək vəziyyətə gətirilərək bir neçə rayonda pilot layihə şəklində fəaliyyətə başlamışdır. Sözügedən sistem Avropa Kənd təsərrüfatı Nazirliyi və başqa əlaqəli dövlət qurumlarının təklif və tövsiyələri nəzərə alınaraq Avropa İttifaqı tərəfindən texniki yardım göstərilməklə hazırlanmışdır. [9].

Burada İKT infrastrukturunu olaraq data base, server təminatı, rabitə və şəbəkə sistemləri, kompyuterlər üçün proqram təminatı, lisenziyalar təminatı kimi amillər əsas götürülmüşdür. Struktur islahatlarının həyata keçirilməsinin əsas istiqamətlərindən olan elektron kənd təsərrüfatı sistemi informasiya bazasını formalaşdırmaqla fermerlərə dövlət tərəfindən veriləcək subsidiyaların şəffaf və daha asan yerinə yetirilməsinə məqsədlənmişdir. Bununla yanaşı, subsidiyaların verilməsi prosesinin daha çevik və adekvat şəkildə həyata keçirilməsinə şərait yaradacaqdır. Sistemin iş prinsipi ilk olaraq peyk vasitəsilə ölçülərin müəyyən edilərək şəkil və təsvirlərdən istifadə edərək, şəffaflyq prinsipi ilə yanaşı, əkin sahələrin həcmi, təsərrüfat təyinatlı torpaq larin müəyyənləşdirilməsi, həmçinin il ərzində olan əkin həcmi, məhsuldarlığı, hansı növ bitkilərin əkilməsinə müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Ümumiyyətlə dəqiqlikə qeyd etmək mümkündür ki, kənd təsərrüfatı sahəsində zəif innovativ inkişafa göstəricilərini biz elmin və elmin nəticələrinin istehalatda tətbiqinin qənaətbəxş şəkildə olmamasındadır. Kənd təsərrüfatının innovativ inkişafı baxımından aqrar sahədə bundan sonra edilməsi vacib olan işləri aşağıdakı qeyd olunan təkliflərə istiqamətlənərək həyata keçirməklə innovativ sahibkarlığın inkişafında daha rahat nəticə əldə etmək olar.[10].

- sahibkarlara dəstək məqsədilə xidmət, aqrar çağrı mərkəzinin yaradılması və yaxud da dövlət tərəfindən biznes inkubatorların yaradılması dəstəyi;
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyəti olan şəxslərə dövlət tərəfindən xüsusi güzəştlərin edilməsi, aşağı bank faizləri ilə kreditlər ayırmaq, vergi və gömrük güzəştləri və s. etmək;
- dövlət tərəfindən xüsusi təhsil və tələbə müdabilə proqramlarına marağın artırılması və tələbələrin qabaqcıl xarici ölkə və təşkilatlara göndərilərək həmin sözügedən təcrübələrin dərindən öyrənilməsinə maliyyə və digər təşkilati dəstək göstərmək;
- elm adamlarına, yenilikçi alimlərin maddi təminatının reallaşdırılmasına nail olmaq, eləcə də alimlərin öz ixtiralarını sınaqdan keçirdə bilmək imkanı yaratmaq və müasir laboratoriya şəraitinin yaradılmasına nail olmaq;
- uzunmüddətli strateji nailiyyət kimi universitet və elm və innovasiya mərkəzi ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulmasına nail olmaq;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı kənd təsərrüfatı sığorta mexanizmini işləyib, tətbiq etmək;
- tam şəffaflyqın təmin edilmə məqsədilə istehsalla bağlı dəyər zəncirinə daxil olan bütün proseslərin elektronlaşdırılmasına nail olmaq;
- innovativ xarici texnologiyaların ölkəyə gətirilməsi yönündə danışıqlar aparmaq və dövlət tərəfindən pilot layihələr şəkildə texnologiyaların tətbiqinə imkan yaratmaq;
- kənd təsərrüfatının inkişafı üçün vacib olan 5 amil içərisindən olan su və torpaq şəraitinin yaxşılaşdırılması məqsədilə irriqasiya (damcı, pivot) suvarma sistemlərinin qurulması və torpağın bioloji və kimyəvi quruluşunun analizləri yolu innovativ metodlarla sahibkarlara məhsuldarlığı artırmağa yönələn konkret növ addımların atılması.

5. Kadr hazırlığının inkişafında innovasiya texnologiyalarının rolu.

Kadr hazırlığının inkişafında innovasiya texnologiyalarından istifadə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi məsələlərində araşdırılmışdır. Bir çox inkişaf etmiş ölkələr inkişaf strategiyası olaraq cəmiyyətin innovativ inkişaf ideyasını əsas prioritet götürürlər. Bu mənada innovativ

inkışafı da istehsal əsaslı iqtisadi biliyə əsaslanan bir anlayış kimi qəbul edirlər. Cari dövrdə elmi biliyi və informasiya bazası daha çox olan deyil, bu bilikdən düzgün şəkildə səmərəli formada istifadə edərək elmin nəticələrini istehsalda operativ tətbiq edən ölkələr daha çox irəliləmiş olur. Hətta belə bir deyim də vardır ki, elmin vətəni olmaz. Bu söz özündə bir sıra sualların cavabını gizlədir. Yəni, innovasiya texnologiyalarından istifadə etmək dünyanın istənilən ölkəsində mümkündür və bunun üçün kifayət qədər də potensial var olmaqdadır. Ümumilikdə biz, innovasiya məfhumunu kadr potensialının inkışafı baxımından götürsək onu elmi nailiyyət, kəşf, ixtira və intellektual mülkiyyət kimi məhsulların bazarda kommersiyalaşdırma bilmək qabiliyyəti kimi görməliyik. Sürətli inkışaf tsikli yaşayan ölkələr sırasına daxil olan Çində istifadə edilən texnologiyaların 95%-dən artıq hissəsi innovativ ideya kimi xarici ölkələrdən alınmışdır. [11].

Həmçinin bu növ iş prinsipi ilə Çin yüksək texnologiyaların ixracına görə dünyada 1-ci yerdədir, hətta ABŞ-ı qabaqlamışdır. Rusiya Federativ Respublikası isə son zamanlar dövlət tərəfindən xüsusi diqqət alınaraq dövlət siyasətinin prioritetinə çevrilibdir. Buna baxmayaraq ölkədə olan inzibati amirlik idarə sistemi, monopoliyanın mövcudluğu, korrupsiya və bürokratiya kimi ciddi maneələr innovativ inkışafa nail olmağa çətinliklər yaratmaqdadır. Azərbaycanda isə son 4-5 illik dövr ərzində informasiya texnologiyalarına, insan kapitalına, sahibkarlığın inkışafı baxımından kadr potensialının gücləndirilməsinə və eləcə də təhsilin inkışafına daha ciddi diqqət ayrılmaqdadır. Ali təhsilin inkışafına nail olmaq üçün avropa təhsil sisteminə inteqrasiya, təhsilin inkışafına dair proqramları və s. dövlət tərəfindən proqramların hazırlanaraq icrası müsbət dəyişikliklərin olacağından xəbər verir. Sözsüz ki, ölkənin innovasiya inkışafının özülündə innovativ düşüncəli kadrların olması durur ki, bu da təhsil sisteminin yenilikçi ideyalar və metodlarla təşkilində birbaşa asılıdır. Hərçənd ki, bu gün təhsil, elm və istehsalat əlaqələrinin qurulmaması tələbələrin innovativ ruhda yetişməsinin qarşısını alan amillər sırasındadır. Ənənəvi təhsildən fərqli olaraq innovativ təhsil sistemi özündə kadrların müəyyən layihə və ideyaların işlənilməsində və idarə olunmasında praktiki həllərin yerinə yetirilməsinə imkan verir. Ölkənin kadr hazırlığında innovativ yanaşmanın və texnologiyaların tətbiqini vacib edən yeganə faktor mövcud və ya yetişdirilən kadrların inkışaf səviyyəsinin dünya standartları ilə ayaqlaşma bilmək potensialına sahib olmağa yiyələnməkdir.

Kadr potensialında innovasiya texnologiyalarının istifadəsi təhsilə olan fundamental yanaşmanın dəyişməsinə deyil, sadəcə həmin yanaşmanın daha da üst səviyyəli inkışafına hədəflənir. Belə ki, müasir texnologiyalar artıq təhsilə olan yanaşmanın daha çox rəqəmsallaşması və texnoloji avadanlıqların köməyi vasitəsilə daha da interaktiv şəkildə həyata keçirilməsinə gətirib çıxarır. Daha doğrusu gələcək rəqəmsal iqtisadiyyat terminin üzərində qurulmaqdadır ki, bununla da bir çox yüksək gəlirli peşələr (menecer, mühəsib, rieltor, hüquq məsləhətçisi və s.) kimi ixtisaslar tədricən öz aktulluğunu itirməyə başlayacaqdır. [12].

Dünyada artıq bu sözügedən ixtisaslarda peşə sahiblərinin sayı və populyarlığı öz əhəmiyyətini itirməyə başlamışdır. Belə olduğu halda isə süni intellekt, robot mühəndisliyi, app developerlik, rəqəmsal marketing, dizayn, genetica mühəndisliyi kimi ixtisaslar daha aktualıq qazanmaqdadır. Bu gün ölkədə kadr potensialının formalaşması ilk növbədə təhsil müəssisələri olan məktəb, universitet, peşə təhsili məktəblərində formalaşmaqdadır. Bu müəssisələrin hər biri strateji əhəmiyyət daşımaqla bərabər təhsil siyasətinin ən əsas icraçılarıdır. Sözsüz ki, texnologiyaların kadr hazırlığına tətbiqini həyata keçirtməkdə məqsəd ilk növbədə universitetlərdə elmi səviyyəni yüksəltmək və bu əlaqəni iqtisadiyyatın inkışafına birləşdirməkdən ötəri innovativ infrastruktur formalaşdırılmalıdır. Digər tərəfdən, kadr hazırlığında bu strateji yükü

daşımaq üçün innovasiya texnologiyalarından istifadə mexanizmlərini analiz edərək deyə bilərik ki, universitetlər: -innovasiyalı təhsilə nail olmaq üçün real əmək bazarında mütəxəssisə lazımı biliklə universitetdə tədris edilən biliklər müqayisə olunmalıdır. Beləliklə dünyada baş verən elmi və texnoloji yeniliklər və dəyişikliklər daim izlənməli və dəyərli innovasiyalar ölkəuniversitetlərinə tətbiq olunmalıdır.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Nəticə olaraq iqtisadiyyatın modernləşməsi və yerli məhsulların rəqabət qabiliyyətinin artırılmasının aktuallığı, iqtisadi cəhətdən inkişaf edən ölkələrin təcrübəsinin tətbiqi və innovasiya fəaliyyətinin strateji və təşkilati cəhətdən formalaşması prosesi zamanı alınmış nəticələr aşağıdakı kimi ümumiləşdirilmişdir. İnnovasiya sistemində informasiya resurslarından istifadə mexanizminin təkmilləşdirilməsi xüsusiyyətləri və informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. İnnovasiya yönümlü sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi istiqamətləri və kadr hazırlığının inkişafında innovasiya texnologiyaları elm və innovasiya tutumlu sahələrə yönəldilməlidir:

- innovativ layihələrin reallaşdırılması və bu sahəyə qrantları verilməsinin tətbiqi;
- fiziki şəxslər və biznes adamlarının dividendlərində güzəştli vergi;
- innovativ şirkətlərin səhmlərinin qəbulu;
- sahibkarlara dəstək məqsədilə xidmət mərkəzinin yaradılması və yaxud da dövlət tərəfindən biznes inkubatorların yaradılması dəstəyi;
- sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq niyyəti olan şəxslərə dövlət tərəfindən xüsusi güzəştlərin edilməsi, aşağı bank faizləri ilə kreditlər ayırmaq, vergi və gömrük güzəştləri və s. etmək;
- elm adamlarına, yenilikçi alimlərin maddi təminatının reallaşdırılmasına nail olmaq, eləcə də alimlərin öz ixtiralarını sınaqdan keçirdə bilmək imkanı yaratmaq və müasir laboratoriya şəraitinin yaradılmasına nail olmaq;
- uzunmüddətli strateji nailiyyət kimi universitet və elm və innovasiya mərkəzi ilə qarşılıqlı əməkdaşlığın qurulmasına nail olmaq;
- kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə bağlı kənd təsərrüfatı sığorta mexanizmini işləyib, tətbiq etmək;

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Hüseynova A.D. Elmi İnnovasiyalar Mərkəzinin məlumat ehtiyatlarının toplanması üzrə fəaliyyəti / «Ölkə iqtisadiyyatının inkişafında elmi innovasiyanın rolu» III Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı: Elm, 2009, s. 8-10.
2. Hüseynova A.D. İnformasiya fəaliyyətinin iqtisadi mahiyyəti // AMEA Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası, 2010, №3, s. 133-138.
3. Hüseynova A.D. İnformasiya-analitik fəaliyyətin təşkili //AMEA Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 2010, №3, s. 42-47.
4. Qasimov F.H. Azərbaycanca dövlət innovasiya siyasəti // AMEA-nın Xəbərləri, Elm və İnnovasiya seriyası, 2010, №3(4), s. 7-14.5.
5. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. İnnovasiyalar: yaranması, yayılması və inkişaf perspektivləri. Bakı: Elm, 2009, 416 s.
6. Qasimov F.H., Nəcəfov Z.M. Milli innovasiya sisteminin kompleks proqramı // AMEA Xəbərləri. Elm və innovasiya seriyası, 2011, № 1(5), s. 3-9.
7. Акимов А.А., Гамидов Г.С. Системологические основание инноватики, С. Петербург, 2002.
8. http://unec.edu.az/application/uploads/2015/05/babazade_nazrin.
9. http://dspace.bhos.edu.az/xmlui/bitstream/handle/123456789/760/kitab_A5.pdf?sequence=1
10. <http://library.aseu.edu.az/images/elektronkitablar//29.pdf>
11. http://www.economy.gov.az/index.php?option=com_content&view=article&id=3277:sid-2015-1-rub&catid=22:ümumi-məlumat&lang=az
12. http://elibrary.bsu.az/yenii/iqtisadkitablar\226_innovasiya.pdf
13. <http://kayzen.az/blog/menecment/448/kiçik-innovasiya-biznesi-fəaliyyətinə-dövlət-köməyi-və-onun-hüquqi-tənzimlənməsi-sistemi.html>

UOT: 334.724.6

AZƏRBAYCANDA DÖVLƏT XİDMƏTİNİN KEYFİYYƏTİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİNDƏ ELEKTRON HÖKUMƏT İNNOVATİV TEKNOLOGİYALARINDAN İSTİFADƏNİN İNKİŞAFI

Xəyalə İBRAHİMOVA

UNEC Azərbaycan

khayala.hashimova@gmail.com

Elçin SÜLEYMANOV

Bakı Mühəndislik Universiteti

elsuleymanov@beu.edu.az

XÜLASƏ

İnternet texnologiyalarının sürətli inkişafı və istifadə sahəsinin daim artması ilə, təklif olunan bəzi ictimai xidmətlərdə internet texnologiyalarından istifadə etməklə xidmət keyfiyyəti də sürətlə artır. İndi inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət xidmətlərinin əksəriyyəti elektron xidmət kimi təqdim olunur. İnnovasiya metodları ilə dövləti idarəetmə anlayışı və dövlət tərəfindən təklif olunan xidmətin keyfiyyətinin artırılmasında elektron hökumətin quruluşunun əhəmiyyəti hər gün artır. Azərbaycan həm internet infrastrukturunu baxımından, həm də əhalinin internetdən və digər innovativ texnologiyalardan səmərəli istifadə etmək potensialı yüksək olduğundan bu sahədə ən sürətlə inkişaf edən ölkələrdən biridir. Xüsusilə ölkəyə gələn neft gəlirlərinin bir hissəsi müasir innovativ texnologiyaların ölkəyə gətirilməsinə xərclənir. Bu araşdırmanın məqsədi son on ildə Azərbaycanda dövlət idarəetmə sahəsində tətbiq olunan yenilikləri və elektron hökumət təbiiqlərini və bunun dövlət xidmətinin keyfiyyətinə təsirini araşdırmaqdır. Azərbaycanda dövlət xidmətinin keyfiyyətinin yüksəldilməsi baxımından son illərdəki inkişaf, ASAN xidmət, E-imza, ASAN imza, Elektron vergi sistemi və bu istiqamətdə innovativ dövlət qulluğu sahəsində baş verən inkişaf araşdırmanın mövzusunun təşkil edir və araşdırmanın sonunda sistemin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı təkliflər verilir.

Açar sözlər. Elektron hökumət, ASAN xidmət, Elektron vergi, Elektron imza, Asan imza.

DEVELOPMENT OF E-STATE AND INNOVATIVE TECHNOLOGY IN IMPROVING PUBLIC SERVICE QUALITY IN AZERBAIJAN

ABSTRACT

The rapid development of the Internet technologies and the continuous increase in the usage area, increase the service quality and speed by utilizing the internet technologies in some of the public services provided. Most of the public services are now provided as electron in developed countries. The concept of state management through innovation methods, the importance of e-government structure in increasing the speed of the state provided by the state is increasing every day, Azerbaijan is also one of the fastest developing countries as it is an internet infrastructure and its population is highly effective on the internet and other innovative technologies. Particularly, some of the oil revenues coming to the country are spent on modernization of modern technologies. The aim of this study is to examine the effects of innovation and e-government applications in the field of public administration in Azerbaijan over the last decade and its impact on public service quality. Developments in recent years in terms of increasing the quality of public service in Azerbaijan, ASAN service, E Signature, ASAN Signature, Electronic tax system and other innovations in the field of public service have constituted the subject of the research and at the end of the study proposals have been made to increase the efficiency of the system.

Key Word: E-Government, ASAN Service, E-Tax, E-Signature, Asan Signature.

Giriş

Son dövrdə İnternetin geniş yayılması və şəbəkəli texnologiyalardan hər kəsin sürətlə istifadə etməsi bu texnologiyaların dövlət xidmətlərində də geniş istifadə olunmasını zəruriləşdirir.

Hökumətlərin inzibati quruluşla birlikdə təqdim etdiyi xidmət konsepsiyası və xidmətlərdən istifadə sahəsi daim dəyişir. Təqdim olunan dövlət xidmətlərində internet texnologiyalarından istifadə etməklə xidmət keyfiyyətini artırmaq əsas məqsəddir. Dünyada hər gün dövlət-vətəndaş münasibətlərinin quruluşu dəyişir və vətəndaşların vaxt itkisi problemi hər gün azalır. Eyni zamanda, bu texnologiyaların istifadəsi ilə iqtisadi üstünlük əldə edilir.

İnformasiya texnologiyalarının sürətli dəyişməsi və internetin sürətlə genişlənməsinin rahatlığı çətin dövlət quruluşunda da dəyişiklik tələb etmişdir. Bu ehtiyac, dövlət xidmətinin köhnə çətin quruluşunu dəyişdirmiş və vətəndaşlara elektron vasitələrdən istifadə edərək daha sürətli xidmətlərin göstərildiyi elektron hökumət konsepsiyasının ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə ABŞ, Kanada, Niderland, Yaponiya və Cənubi Koreya kimi iqtisadi cəhətdən güclü ölkələr bu sahədə lider ölkələrdir. Avropanın dünyanın ən dinamik və rəqabətli bazarına çevrilməsini hədəfləyən bu təşəbbüs, namizəd ölkələrdə də oxşar planı izləmişdir. Əslində proqram yalnız namizəd ölkələrlə məhdudlaşmır. Bu proqram çərçivəsində qonşu ölkələrdə Elektron hökumət layihələri dəstəklənir və bu layihələrə xeyli miqdarda kredit verilir. Avropa coğrafiyasında bu proqram:

- İnformasiya cəmiyyətinin əsaslarının yaradılması;
- Daha ucuz, sürətli və daha təhlükəsiz internetin təmin edilməsi;
- İnsanlara investisiya;
- İnternet istifadəsini artırmaq məqsədini daşıyır.

Kanada, ABŞ, Sinqapur və Koreya kimi ölkələrin təcrübəsi göstərmişdir ki, elektron hökumət binasında iki model var – Qərb (Kanada, ABŞ) və Şərq (Sinqapur, Koreya) modeli. Bu modellərin müqayisəli təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bütün ölkələr üçün vahid model yoxdur.

Elektron hökumət ölkəmizdə yaşayan bütün vətəndaşlara dövlət qurumları tərəfindən informasiya texnologiyalarından istifadə etməklə informasiya və elektron xidmətlərin göstərilməsinə şərait yaradır. Covid -19 pandemiyası səbəbi ilə sosial sferada insanlar arasında məsafənin qorunması mühüm amillərdən birinə çevrilmiş, elektron hökumət xidmətlərindən daha çox istifadə olunmağa başlanılmışdır. Pandemiya sosial məsafəni artırırsa da elektron hökumət xidmətləri dövlət qurumları ilə vətəndaşlar arasındakı məsafəni azaltmağa nail olmuşdur.

Elektron dövlətə keçid digər inkişaf etməkdə olan ölkələr kimi Azərbaycan üçün də çox vacibdir. Bu sahədə irəliləyiş əldə etmək üçün Azərbaycanda internet infrastrukturuna qoyulan investisiyaların əhəmiyyətinə önəm verilməli və dövlət qurumlarının bu məsələyə həssaslığı artırılmalıdır. Elektron Hökumət tətbiqetmələri uğurlu olduğu təqdirdə bu günə qədər səhvlərə yol açan problemlər aradan qaldırılır, çünki bu həm öz daxilindəki ictimai əməliyyatları, həm də cəmiyyətlə vətəndaş arasındakı əməliyyatları asanlaşdırır. Bununla yanaşı, son illərdə elektron hökumətin geniş yayılması Azərbaycan və bənzər postsovet ölkələri üçün bürokratik əngəllər və korrupsiya üçün reseptdir.

Azərbaycanda elektron hökumətin tətbiqi prosesi

Azərbaycanda "Elektron Hökumət" in qurulması, beynəlxalq təcrübə və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "2010-2012-ci illərdə Azərbaycanda rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)", "Elektron Hökumət

Xidmətləri haqqında" 23 may 2011-ci il tarixli qərarı Fərman-Qanun Azərbaycanla elektron hökumətin tətbiqi prosesi və digər qanuni tənzimləmələr üçün müəyyən tədbirlər haqqında hüquqi baza qurmuşdur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Qulluğu və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyi bu sahədə işin əlaqələndiricisi kimi "Elektron Hökumət" in formalaşmasında digər dövlət qurumları ilə sıx əməkdaşlıq edir və müvafiq infrastrukturun yaradılması ilə bağlı işləri həyata keçirir.

Elektron imzaların istifadəsi üçün Milli Sertifikat Xidmət Mərkəzi yaradılıb. Dövlət informasiya sistemləri arasında məlumat mübadiləsi üçün infrastruktur qurulub, "Elektron Hökumət" portalı hazırlanaraq istifadəyə verilmişdir. Bütün dövlət qurumları onlardan istifadə edən vətəndaşlara elektron xidmətlər göstərə bilər.

Hazırkı vəziyyətdə neft və qaz sektorları Azərbaycan iqtisadiyyatının lokomotivi kimi qəbul edilir və iqtisadi artım ondan əldə edilən gəlirlərlə reallaşır. Məlumdur ki, Azərbaycanda neft və qaz ehtiyatlarının məhdud olması səbəbindən bu inkişaf uzunmüddətli perspektivdə həyata keçirilə bilməz. Hökumət proqramı çərçivəsində prioritet sektor olaraq İKT nəzərdə tutulur və bildirilir ki, bu sektora qoyulacaq daxili və xarici sərmayələr sayəsində, yaxın 10-15 ildə Azərbaycanda İT sektorundan əldə ediləcək gəlirlər neftdən əldə olunan gəlirlərlə rəqabət edə bilər. Qeyd olunan məsələlərdə elektron hökumətin xüsusi yeri var və sahənin inkişaf səviyyəsi təklif olunan məqsədə çatmağa təsir edən amillərdəndir. Bu yanaşmalardan biri 2005-ci ildə ölkədə "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramının qəbul edilməsidir. Bu sahədə real addımlardan biri "Elektron Azərbaycan" Dövlət Proqramı çərçivəsində "Elektron Hökumət" yaradılması üçün 2005-2008 və 2010-2012-ci illər üçün Tədbirlər Planının hazırlanmasıdır.

Eyni zamanda, 2013-cü ilin Azərbaycanda İnnovasiya Texnologiyaları ili kimi qeyd olunması bu sahədə vacib vəzifələrin icrasını sürətləndirdi. Son on ildə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) gündəlik həyatımızın müxtəlif sahələrində mühüm rol oynamışdır. Bu sahələr turizmdən səhiyyə, bankçılıq, ticarət, işgüzar ünsiyyət, sosial rabitə və fərdi və dövlət qurumları arasındakı münasibətləri də əhatə edir. E-Xidmətlər, kompüter əsaslı bir vasitə ilə lazımi işləri asanlaşdırmaq və yerinə yetirmək məqsədi daşıyır.

Azərbaycan Respublikası Cənubi Qafqazda bu sahə üzrə Milli Strategiya qəbul edən yeganə ölkədir. Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı sahəsində dövlət proqramı (2005-2008) hazırlanmış və təsdiq edilmişdir. 2005-ci ilin iyul ayından etibarən BMT İnkişaf Proqramı ilə "BM Milli Elektron İdarəetmə Şəbəkəsi Təşəbbüsü" (Azdatacom) layihəsi həyata keçirilməyə başlandı. Bu layihənin həyata keçirilməsi nəticəsində İKT-dən istifadə edən dövlət strukturlarının imkanları artırılacaqdır.

Elektron hökumətin inkişaf indeksini hesablayarkən aşağıdakı üç əsas göstərici istifadə olunur:

1. Onlayn xidmət indeksi;
2. Telekommunikasiya infrastrukturunu indeksi;
3. İnsan kapitalı indeksi.

Bu sorğunun nəticələrinə görə, Azərbaycan son illərdə postsovet ölkələri arasında mövqeyini yaxşılaşdıran ölkələrdən biridir. BMT hesabatındakı ikinci vacib indeks Elektron İştirak indeksi (E-İştirak)-dır. Böyük Britaniya dünya e-İştirak İndeksi arasında liderdir. İkinci yeri iki ölkə Yaponiya və Avstraliya bölüşür.

Cədvəl 1. Postsovet ölkələrinin elektron iştirak indeksində Azərbaycanın mövqeyi

No	Country Name	E-government survey 2016	E-government survey 2014	Difference
1	Rusiya	32	30	-2
1	Ukrayna	32	77	+45
2	Azərbaycan	47	77	+30
2	Özbəkistan	47	71	+24
3	Moldova	50	40	-10
4	Qırğızıstan	67	81	+14
4	Qazaxıstan	67	22	-45
5	Belarus	76	55	-21
5	Gürcüstan	76	49	-27
6	Ermənistan	84	59	-25
7	Tacikistan	149	158	+9
8	Türkmənistan	179	158	-21

Mənbə: <https://publicadministration.un.org/egovkb/az-us/Reports/UN-E->

"Elektron Hökumət" prinsipləri:

- Azərbaycan Respublikasının mövcud qanunvericiliyinə uyğunluq;
- İnformasiya, dövlət və milli maraqların qorunması sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi;
- İstifadəçiləri verilən məlumatların tamlığı, dəqiqliyi, aktuallığı, təhlükəsizliyi və etibarlılığı iləvaxtında təmin etmək;
- Dövlət qurumları arasında vəzifə və məsuliyyət bölgüsü.

Bu gün Azərbaycanda elektron hökumətin əsas xüsusiyyətlərindən biri hesab olunan elektron imza da uğurla tətbiq olunur. Elektron imza və elektron sənəd haqqında qanun qəbul edildikdən sonra bu xidməti Nəqliyyat, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi mərkəzi icra orqanı olaraq "Elektron imza" həyata keçirib. Mərkəz 2011-ci ilin sentyabr ayında fəaliyyətə başladığı gündən etibarən əhalinin müxtəlif təbəqələrinə, yəni sadə vətəndaşlara, hüquqi şəxslərə, sahibkarlara və dövlət qulluqçularına və s. xidmət göstərir.

Digər bir seçim, GSM operatorları tərəfindən təklif olunan "ASAN İmza" (Mobil Şəxsiyyət), mövcud olan bütün elektron xidmətlərdən istifadə etməyə imkan verir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Asan İmza" mobil elektron imza xidmətindən ölkə daxilində müxtəlif dövlət və özəl qurumlar tərəfindən təqdim olunan 650-dən çox elektron xidmət tərəfindən istifadə edilir. Bu elektron xidmətlərə vergi, gömrük, maliyyə, təhsil və bir çox digər sahələri misal göstərmək mümkündür.

"AVIS" və "AVIS - 2" - Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi üçün Vergi Məlumat Sistemi. Avtomatik Vergi Məlumat Sistemi

Azərbaycan Respublikasının vergi sistemində bütün səviyələrdə məlumat axını korporativ şəbəkə sistemi üzərindən Azərbaycan Respublikası Vergi İdarəsinin Avtomatik Vergi Məlumat Sistemi (AVIS) vasitəsilə həyata keçirilir. AVIS 2006-cı ildən fəaliyyət göstərir. AVIS-in əsas məqsədi büdcənin vergi hissəsinin tam və vaxtında ödənilməsinə təmin etmək və çevik və səmərəli vergi idarəetməsinin həyata keçirilməsi üçün effektiv informasiya dəstəyini təmin etməkdir. Bu sistem yerli vergi administrasiyalarının korporativ fəaliyyətlərini birbaşa vergi ödəyicilərinin münasibətlərinə elektron şəkildə gətirmək, internetdə digər dövlət qurumları ilə inteqrasiya etmək və müxtəlif iqtisadi təhlillər və proqnozlar vermək bacarığını təmin etmək məqsədi daşıyır. Sistem Vergilər Nazirliyinin bütün məlumatlarını vahid məlumat zonasında

saxlamağa və emal etməyə imkan verir. Sistemin əsas üstünlüklərindən biri digər məlumat sistemləri (Xəzinə, Dövlət Statistika Komitəsi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Dövlət Sosial Təminat Fondu, banklar) ilə məlumat mübadiləsi etməkdir. 1 mart 2010-cu il tarixindən etibarən vətəndaşlar və vergi ödəyiciləri "İnternet vergi idarəsi" vasitəsi ilə vergi orqanlarına onlayn olaraq müraciət edə bildilər. Hər bir istifadəçi üçün fərdi bir elektron panel ayrılıb. Şəxsi elektron hesab elektron sənəd mübadiləsinin səmərəliliyini artırır, vaxt və vəsaitlərə qənaət edir.

Dövlət idarələrində müsair texnologiyaların tətbiqinin sürətlə artması, təqdim olunan xidmətlərin səmərəliliyinin artırılması, istifadəçinin ölkəmizin istənilən nöqtəsindən elektron xidmətlərdən rahat istifadə edə bilməsi elektron hökumətin nə qədər əhəmiyyətə malik olduğunu göstərən amillərdəndir.

Cədvəl 2. Klassik dövlətlə elektron hökumət arasındakı fərqlər

Klassik dövlət	Elektron hökumət
1. Passiv vətəndaş	Aktiv vətəndaş və müştəri
2. Kağız vasitəsi ilə xəbərləşmə	Elektronik xəbərləşmə
3. Müəssisənin informasiya yüklənməsi	Vətəndaşın informasiya yüklənməsi
4. Məmurun köməyi	Onlayn müştəri xidmətləri
5. Dövlət qulluqçusunun nəzarəti ilə yoxlanış	Avtomatik yoxlama mexanizması
6. Nağd pul köçürmələri	Elektronik pul transferi
7. Yüksək maliyyə xərcləri	Az maliyyə xərcləri

Nəticələr və tövsiyələr

Son illərdə Azərbaycanda informasiya cəmiyyəti və elektron hökumət sahəsində əldə olunan təcrübə və nəticələr ümumiləşdirmə, sistemləşdirmə, dərin araşdırma və təhlil tələb edir. Beləliklə, internet şəbəkəsi ilbəl genişlənir və təhsil, səhiyyə, elm, sənaye və xidmət sahələrində İT-nin tətbiqi sahəsi artır. Azərbaycanda milli İKT infrastrukturunun qurulmasına xüsusi diqqət yetirilir. Hal-hazırda ölkədə İT və rabitə, məhsul və xidmət bazarı qurulub və uğurla fəaliyyət göstərir. İctimai həyatın bütün sahələrində kompüterlərin sayı artır. İstehsal, kənd təsərrüfatı, iqtisadiyyat, dövlət idarəetməsi, bank sektoru və digər sahələr haqqında məlumatlar daim genişlənir. Tədqiqatlar göstərir ki, ölkə daxilində İKT-nin tətbiqi dinamik iqtisadi fayda verir. Bunu hər il İKT sektorunun ÜDM-də payının əhəmiyyətli dərəcədə artması sübut edir. Müasir sosial-iqtisadi inkişaf dünyasında bilik vacib strateji mənbəyə çevrilmişdir. Qloballaşma amili və informasiya cəmiyyətinin qurulması müasir İT-in zamanın tələblərini yerinə yetirməsini tələb edir. Dövlət idarəçiliyinin yeni bir forması olan elektron hökumət bu problemləri həll etmək üçün müasir İKT-lərdən istifadə edərək yaradılmışdır.

Elektron hökumət quruculuğunda aparıcı ölkələrin böyük təcrübələrinin araşdırılması göstərdi ki, elektron hökumət formalaşması addım-addım və uzunmüddətli bir prosesdir. BMT hesabatındakı ikinci əsas indeks "Elektron İştirak İndeksi"dir (E-İştirak). Bu indeks baxımından Azərbaycan dünyada 77-dən 47-yə yüksəlmişdir.

Hər bir ölkə öz siyasi-iqtisadi sistemi, milli-mənəvi dəyərləri və yerli reallığı ilə öz modelini yaratmalıdır. Şübhəsiz ki, milli elektron hökumət quruculuğunun qlobal təcrübəsindən də istifadə edilməlidir. Elektron hökumət texniki, sosial, siyasi, psixoloji, maliyyə və institusional tələblərin yerinə yetirilməsini tələb edir. Güclü İKT infrastrukturunu və sabit maliyyələşdirmə uğurlu elektron idarəetmənin vacib şərtlərindən biridir. Hələ də aşağı səviyyədə göstərilən elektron xidmətlərin əksəriyyətini asanlaşdırmaq üçün əlavə tədbirlər görmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abramson, M. A., & Means, G. (2001). *E-government*. Rowman & Littlefield.
2. Muir ve Oppenheim (2002),
3. Howard, M. (2001). E-government across the globe: how will'e'change government. *e-Government*, 90, 80.
4. Moon, M. J. (2002). The evolution of e-government among municipalities: rhetoric or reality?. *Public administration review*, 62(4), 424-433.
5. Carter, L., & Bélanger, F. (2005). The utilization of e-government services: citizen trust, innovation and acceptance factors. *Information systems journal*, 15(1), 5-25.
6. UN, "E-Government survey", 2009-2017.
7. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2018>
8. European Journal of ePractice, "Best practices in eGovernment: on a knife-edge between success and failure", February 2008.
9. UNESCO, "E-Government in developing countries: Lessons learned from Republic of Korea", 2006.
10. Asia-Pacific Telecommunity, "APT report on e-government implementation in Asia-Pacific developing countries and its challenges and obstacles", Bangkok, 2012.
11. "National Strategies and Policies for Digital Identity Management in OECD Countries", OECD (2011),
12. "Measuring and Evaluating E-Government in Arab Countries". High Level Seminar on Measurement and Evaluation of E-Government – held in Dubai on 12 March 2007. Dubai School of Government and the OECD.
13. <https://publicadministration.un.org/egovkb/en-us/Reports/UN-E-Government-Survey-2018>
14. <http://www.asan.gov.az/az>

UOT: 338:61

ÜMUMDÜNYA SƏHIYYƏ TƏŞKILATI VƏ ONUN BEYNƏLXALQ SƏHIYYƏNİN İDARƏ OLUNMASINDA ROLU

Nərmin Ələkbərova Yusif qızı

Bakı Mühəndislik Universiteti

Xarici əlaqələr və layihələrin idarələnməsi şöbəsi

nalakbarova@beu.edu.az

XÜLASƏ

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) BMT-nin ixtisaslaşmış qurumlarından biridir. O, qlobal səviyyədə səhiyyə təşkilatlarının beynəlxalq əlaqələrini təmin edir, dünya əhalisinin sağlamlığı məsələlərinə həllinə, bu sahədə mövcud problemlərin aradan qaldırılmasına çalışır. O, səhiyyə diplomiyasının aparıcı qüvvələrindən biridir. ÜST bütün xəstəlik və sağlamlıq məlumat sistemlərini bir araya gətirərək regional və qlobal sağlamlıq vəziyyətlərini və tendensiyalarını izləyir.

Azərbaycan da ÜST-lə yaxından əməkdaşlıq edir. Bu əməkdaşlıq münasibətləri ilk olaraq özünü, Ümumdünya Səhiyyə Assambleyası, ÜST-nin İcraiyə Şurası, ÜST-nin Avropa Regional Ofisinin sessiyalarında, o cümlədən il ərzində ÜST çərçivəsində keçirilən icaslarda Azərbaycan Respublikasının müvafiq nümayəndə heyətlərinin iştirakında və ÜST nümayəndələrinin müxtəlif illərdə Azərbaycan Respublikasına etdikləri rəsmi səfərlərdə göstərir.

Açar sözlər: Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST), beynəlxalq səhiyyə, Azərbaycan, idarəetmə, əməkdaşlıq.

THE WORLD HEALTH ORGANIZATION AND ITS ROLE IN INTERNATIONAL HEALTH GOVERNANCE

ABSTRACT

The World Health Organization (WHO) is one of the specialized agencies of the United Nations. It provides international relations of health organizations at the global level, seeks to address the health of the world's population, to eliminate existing problems in this area. It is one of the leading forces in health diplomacy. WHO tracks regional and global health conditions and trends, bringing together all disease and health information systems.

Azerbaijan also closely cooperates with the WHO. This cooperation first manifests itself in the sessions of the World Health Assembly, the WHO Executive Board, the WHO Regional Office for Europe, as well as the participation of relevant delegations of the Republic of Azerbaijan in WHO meetings during the year and official visits of WHO representatives to Azerbaijan in different years.

Key words: World Health Organization (WHO), international health, Azerbaijan, management, cooperation.

ВСЕМИРНАЯ ОРГАНИЗАЦИЯ ЗДРАВООХРАНЕНИЯ И ЕЕ РОЛЬ В МЕЖДУНАРОДНОМ УПРАВЛЕНИИ ЗДРАВООХРАНЕНИЕМ

РЕЗЮМЕ

Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ) - одно из специализированных агентств Организации Объединенных Наций. Он обеспечивает международные связи организаций здравоохранения на глобальном уровне, стремится решать проблемы здоровья населения планеты, устранять существующие проблемы в этой сфере. Он - одна из ведущих сил дипломатии здоровья. ВОЗ отслеживает региональные и глобальные состояния и тенденции в области здравоохранения, объединяя все системы информации о болезнях и здоровье.

Азербайджан также тесно сотрудничает с ВОЗ. Это сотрудничество впервые проявляется в сессиях Всемирной ассамблеи здравоохранения, Исполнительного комитета ВОЗ, Европейского регионального бюро ВОЗ, а также в участии соответствующих делегаций Азербайджанской Республики в совещаниях ВОЗ в течение года и официальных визитах представителей ВОЗ в Азербайджан в разные годы.

Ключевые слова: Всемирная Организация Здравоохранения (ВОЗ), международное здравоохранение, Азербайджан, управление, сотрудничество.

Səhiyyə diplomatiyası nisbətən yeni bir termin olsa da, artıq 150 ildən çoxdur ki, nəzərdə tutulan proseslər davam edir. Sağlamlıq problemləri qlobal xarakter daşdığına görə onların həlli üçün qlobal razılaşmalar tələb olunur.

İnkişafın əsas ünsürlərindən biri olansağlamlıq səhiyyə sahəsində beynəlxalq əməkdaşlıqədalətli sağlamlıq və sosial rifaha nail olmaq üçün təlimat verir.

XIX yüzilliyin ortalarından etibarən sağlamlığın qorunması özlokal əhəmiyyətini itirməyə başladı. Bu ilk növbədə 1846- 1847-ci illərdə baş vermiş, bütün Avropa ölkələrini və Şimali Amerikanı bürümüş aclıqla əlaqədar idi. 1845-ci ildən etibarən başlayan quraqlıq və məhsulsuzluq bu aclığı şərtləndirməklə vəbaepidemiyasının yayılmasına rəvac verdi. Ayrı-ayrı ölkələrin vəbatüğyanına qarşı mübarizəsi arzu edilən nəticəni vermir və dövlətlərin bu sahədə fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsini tələbedirdi.

Məhz bu zərurət 1851-ci ildə başlıca kapitalist ölkələrin xəstəliklərə qarşı kollektiv "müdafiə sistemi" yaratmağa vadar etdi. Həmin ildə toplanmış I sanitar konfransı epidemiyalara qarşı mübarizənin forma, üsul və vasitələrinin müzakirə obyektinə çevirməklə dünyanın diqqətini insanlann "yaşamaq hüququnun" qorunmasına yönəltdi.

1892-97-ci illərdə keçirilmiş 4 səhiyyə konfransı 4 konvensiyanın qəbulu ilə başa çatdı. Səhiyyə və sağlamlığın qorunması ilə bağlı görülmüş tədbirlər bu sahədə beynəlxalq əməkdaşlığı şərtləndirməklə 1903-cü ildə Beynəlxalq Sanitar Sazişinin qəbul edilməsinə gətirib çıxardı. 1907-ci ildə Beynəlxalq İctimai Gigiyena Bürosu yaradıldı ki, bununla da ilk beynəlxalq sanitar təşkilatı meydana gəldi. Bu sahədə başlanmış iş Millətlər Cəmiyyəti tərəfindən davam etdirildi və cəmiyyətin nəzdində xüsusi səhiyyə təşkilatı yaradıldı. 1920-30-cu illərdə səhiyyəyə, habelə müxtəlif xəstəliklərlə mübarizəyə dair bir sıra konvensiyalar qəbul olunsada bunlar sağlamlığın beynəlxalq miqyasda qorunması üçün kifayət edə bilməzdi. BMT yaradıldıqdan sonra artıq qlobal mahiyyət kəsb etmiş səhiyyə və sağlamlıq problemləri ilə məşğul olmaq üçün beynəlxalq təşkilatın yaradılması problemi BMT Baş Məclisinin ciddi müzakirəsinə çevrildi. ÜST-in Nizamnaməsi 1946-cı ildə qəbul olundu və 1948-ci il aprelin 7-də qüvvəyə mindi. Təşkilatın mənzil-qərargahı Cenevrədə yerləşir.

ÜST-ün Nizamnaməsi bütün xalqlar arasında xoşbəxtliyin və rəvan münasibətlərin bərqərar olması üçün və həmçinin dünya xalqlarının təhlükəsizliyi üçün əsas prinsipləri müəyyən etmişdir: "Sağlamlıq yalnız xəstəliklərin və fiziki qüsurların olmaması demək deyil, o, həmçinin insanın fiziki, ruhi və sosial rifah halı deməkdir.

Ən yüksək sağlamlıq səviyyəsinə nail olmaq, irqindən, dilindən, siyasi əqidəsindən, iqtisadi və ya sosial vəziyyətindən asılı olmayaraq, hər bir insanın əsas hüquqlarından biridir.

Bütün xalqların sağlamlığı sülhün və təhlükəsizliyin əldə olunması yolunda əsas amil olub, dövlətlərin və ayrı-ayrı şəxslərin tam əməkdaşlığından asılıdır.

Hər hansı bir dövlətin sağlamlığın yaxşılaşdırılması və qorunması sahəsində əldə etdiyi nailiyyətlər hamı üçün böyük dəyər kəsb edir və hamının sərvətidir.

Müxtəlif ölkələrdə səhiyyə sahəsində görülmüş tədbirlərin və xəstəliklərlə, xüsusilə də yoxsul xəstəliklərlə aparılan mübarizənin qeyri-bərabər inkişafı bütün dünya xalqları üçün böyük təhlükə yaradır.

Hər bir uşağın sağlam inkişafı çox mühüm əhəmiyyətə malikdir; dəyişkən mühit şəraitində ahəngdar yaşamaq bacarığı bu inkişafın əsas şərtidir.

Bütün xalqların tibbin, psixologiyanın və onlara qohum elmlərin ən son nailiyyətlərindən istifadə etmək imkanının olması sağlamlığın ən yüksək səviyyəsinin əldə edilməsi üçün zəruri şərtlərdən biridir.

Maarifçi ictimai rəy və cəmiyyət tərəfindən göstərilən fəal əməkdaşlıq xalqın sağlamlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün son dərəcə mühümdür.

Hər bir hökumət öz xalqının sağlamlığı üçün məsuliyyət daşıyır və bu məsuliyyət səhiyyə və sosial xarakterli müvafiq tədbirlərin görülməsini tələb edir [3].”

Təşkilata üzvlük bütün dövlətlər üçün açıqdır.

Buraya üzv olan dövlətlərin sayı 193-dür. ÜST-ün əsas məqsədi bütün dünyanı yüksək sağlamlıq həddinə çatdırmaqdır. “ÜST-in bütün dünyada sağlamlığın qorunması və səhiyyənin inkişafı sahəsində fəaliyyəti ildən-ilə genişlənir. ÜST-nin müxtəlif ölkələrdə apardığı çoxillik iş təcrübəsinə vətənikə yardımlarına əsaslanaraq respublikada xəstəliklərin qarşısını almaq, xroniki xəstəliklərin kəskinləşməsinə qarşı tədbirlər görmək, ətraf mühiti sağlamlaşdırmaq istiqamətində fəaliyyət tədricən gücləndirilir [2].”

ÜST-nin ali orqanı bütün üzv dövlətlərin iştirak etdiyi Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasıdır. O, hər il çağırılır. Assambleya təşkilatın ümumi siyasətini, fəaliyyət istiqamətini müəyyənləşdirir, səhiyyə sahəsində proqramlar hazırlayır, İcraiyə Şurasının və Baş direktorun hesabatlarını dinləyir, ÜST-ün büdcəsini müzakirə və qəbul edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ÜST-ün maliyyələşdirilməsində əsas rolu ABŞ (15%) oynayır. Buraya pul köçürülməndə ikinci yeri Bill Qeytsin fondu (10%) tutur. Üçüncü yerdə yenə də Bill Qeytsin təşkil etdiyi və özündə müxtəlif şəxsi və dövlət təşkilatlarını birləşdirən Vaksinlər və İmmunlaşdırma üzrə Qlobal alyans durur (8%).

Böyük Britaniya (8%), Almaniya (6%) və Ümumdünya Bankı (3%) da bu maliyyələşdirmədə iştirak edir.

ÜST tərəfindən maliyyələşdirmə mexanizmləri yenidən bölüşdürmə imkanlarını, sağlamlıq ehtiyaclarını optimal şəkildə təmin etmək üçün mənbələrini, zəruri xidmətlərə çatmaq üçün maliyyə maneələrinin azaldılmasını, maliyyədən qorunma mövcud dövlət qaynaqlarına məsuliyyətlə yanaşmaq şərti ilə tibbi yardım almaqla əlaqəli riskləri təmin edir. Maliyyələşdirmə mexanizmlərinə səhiyyə xidmətlərinin səmərəli şəkildə təşkil olunaraq göstərilməsi, resursların təmin etdikləri xidmətlərin keyfiyyəti, həcminə və əhalinin ehtiyaclarına uyğun olaraq bölüşdürülməsi, vəsaitlərin istifadəsində daha çox hesabatlılığın və şəffaflığın təşviq edilməsi daxil olmalıdır.

İndiki sürətli qloballaşma dövründə bilik, infrastruktur, texnologiya və hər şeydən əvvəl, bacarıq və vərdişlərin uyğun birləşməsinə malik kadrların formalaşması uzunmüddətli planlaşdırma və investisiya tələb edir. Səhiyyə xidmətləri və xidmət təqdimat modelləri üçün dəyişən ehtiyaclar da əhəmiyyət daşıyır. Sağlamlıq üçün insan qaynaqlarına investisiya qoymaq da çox vacibdir ki, bu yalnız hər bir investor dövlət üçün deyil, digər ölkələr üçün də müsbət nəticələrə səbəb olur. Səhiyyə işçi qüvvəsinin beynəlxalq iş qəbulu etika və ölkələrarası həmrəylik prinsiplərinə uyğun olaraq həyata keçirilir və təcrübə qaydalarını rəhbər tutur.

ÜST-ə üzv dövlətlər fərqli idarəetmə mexanizmlərindən istifadə etsələr də, onların səhiyyə nazirliklərinin mövcud sağlamlıq sistemləri, səhiyyə sisteminin strateji inkişaf hədəflərini təyin edən qanunvericilikləri, tənzimləmə və sağlamlıq siyasətinin tətbiq etmələri, eyni zaman-

da əhalinin sağlamlığı və onun sosial, iqtisadi və ekoloji xüsusiyyətləri haqqında məlumatların toplanması və təhlil etməksəlahiyyəti və məsuliyyəti də mühüm rol oynayır.

Assambleyalararası dövrdə ÜST-ün fəaliyyətini Assambleya tərəfindən üç il müddətinə seçilən və 31 dövləti təmsil edən İcraiyyə Şurası həyata keçirir. İcraiyyə Şurası Assambleyanın qərarlarını həyata keçirir, onun gündəliyini hazırlayır, komitələr yaradır, fəvqəladə xarakterli tədbirlər görür. ÜST-nin inzibati orqanı başda Baş direktor olmaqla, Katiblikdir.

Katiblik İcraiyyə Şurasına tabedir və onun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir.

ÜST-ün bütün üzvlərinin nümayəndələrindən yaradılan Ümumdünya Səhiyyə Məclisi təşkilatın ali orqanı hesab edilir. Hər bir üzv dövlət ÜSM-də ən çoxu üç nümayəndə ilə təmsil oluna bilər. ÜSM təşkilatın işinin başlıca istiqamətlərini müəyyənləşdirir, İcra Şurası və baş direktorun fəaliyyəti ilə bağlı hesabatları qəbul edir, müvafiq göstərişləri verir, iki ildən bir büdcəni müzakirə və təsdiq edir, komitələri yaradır, coğrafi bölgüyə əsasən üzv dövlətləri seçir (təkrar seçilmək hüququ saxlanmaqla üç illik müddətə), İcra Şurasının tövsiyyəsinə əsasən baş direktoru təyin edir.

ÜST-ün nəzdində altı regional təşkilat fəaliyyət göstərir: 1. Afrika üzrə Regional Ofis-qərargahı Brazzavil (Konqo); 2. Avropa üzrə Regional Ofis-qərargahı Kopenhagen (Danimarka); 3. Cənub-şərqi Asiya üzrə Regional Ofis-qərargahı Yeni-Dehli (Hindistan); 4. Amerika üzrə Regional Ofis-qərargahı Vaşinqton (ABŞ); 5. Şərqi Aralıq dənizi sahili üzrə Regional Ofis-qərargahı Qahirə (Misir); 6. Qərbi Sakit okean üzrə Regional Ofis-qərargahı Manila (Filippin).

Regional hökumətlərarası təşkilatlarla əməkdaşlıq ilk növbədə ÜST-nin regional ofisləri vasitəsi ilə, müvafiq müqavilələrin şərtlərinə əsasən həyata keçirilir. Nizamnaməyə uyğun olaraq, "regional komitənin funksiyaları aşağıdakılardır:

- a) regional xarakterli məsələlərdə fəaliyyət istiqamətlərini müəyyənləşdirmək;
- b) regional büronun fəaliyyətinə nəzarət etmək;
- c) ərazi daxilində Təşkilatın məqsədlərinə nail olmağa kömək edən texniki konfransların çağırılması, əlavə tapşırıqların yerinə yetirilməsi və ya səhiyyə məsələləri üzrə tədqiqatların aparılması haqqında regional büroya tövsiyyələr vermək;
- d) Birləşmiş Millətlər Təşkilatının və digər ixtisaslaşmış qurumların müvafiq regional komitələri ilə, eləcə də Təşkilatla ümumi maraqları olan digər regional beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etmək;
- e) Baş direktor vasitəsilə Təşkilata region maraqlarını üstələyən beynəlxalq səhiyyə məsələləri üzrə məsləhətlər vermək;
- f) əgər Təşkilatın əsas büdcədən bu regiona ayırdığı vəsaitin həcmi regional funksiyaların yerinə yetirilməsi üçün kifayət deyilsə, həmin regionun hökumətlərinə onların əlavə vəsait ayırmaları barədə tövsiyyələr vermək;
- g) Səhiyyə Assambleyası, Komitə və ya Baş direktor tərəfindən regional komitəyə tapşırıqla bilən bütün başqa funksiyaları yerinə yetirmək. [3]."

Regional komitələr göstərilən bölgənin tam və məşvərətli üzvlərinin nümayəndələrindən təşkil olunur, regional büronun fəaliyyətinə və bölgə inkişafına nəzarəti həyata keçirirlər. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının üzv dövlətlərin hər birində nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir. Nümayəndələr yerlərdə ÜST-in fəaliyyətinə məsuliyyət daşıyır, hökumətə milli səhiyyə proqramlarının işlənilməsi və reallaşdırılması üçün müvafiq tövsiyyələr verirlər.

Belə ki, ÜST Ərəb Dövlətləri Birliyi (LAS) ilə əməkdaşlıq müqaviləsi bağlamışdır. Ərəb Birliyi ilə əməkdaşlıq İsgəndəriyyədəki regional ofis tərəfindən həyata keçirilir. ÜST UNİCEF, YUNESKO və İslam Təhsil, Elm və Mədəniyyət Təşkilatı ilə əməkdaşlıq edərək kiçik məktəb-yaşlı uşaqların sağlamlığı məqsədilə proqram həyata keçirmişdir.

Afrika Birliyi ilə əməkdaşlıq Afrika Bölgəsi üzrə Regional Ofisi, habelə ÜST-nin AB-dəki Nümayəndəliyi və Afrika İqtisadi Komissiyası vasitəsilə həyata keçirilir.

ÜST-ün Avropa Regional Bürosu Avropa Şurası ilə sıx əməkdaşlıq edir.

Müvafiq dövlətin razılığı ilə ÜST hər hansı bir ölkənin daxili dövlət və qeyri-hökumət strukturları ilə əməkdaşlıq edə bilər. Qeyri-hökumət təşkilatları ÜST-in işində mühüm rol oynayır.

ÜST-ün QHT-lərlə əməkdaşlığının məqsədi dünyada səhiyyə sistemlərini inkişaf etdirmək, ÜST proqramlarını həyata keçirmək, qlobal, regional və milli səviyyədə spesifik sağlamlıq fəaliyyətləri həyata keçirmək, səhiyyə ilə əlaqəli məlumatları yaymaq və s.-dir. Milli təşkilatlarla rəsmi əlaqələr də müvafiq dövlətin razılığı ilə qurulur və istisna halında qeyri-beynəlxalq QHT-lərlə rəsmi münasibətlər qurula bilər. Bir neçə QHT-nin fəaliyyət sahəsi üst-üstə düşərsə, fəaliyyətlərini artırmaq üçün bir komitə və ya digər təşkilati struktur yarada bilərlər.

ÜST ilə əməkdaşlıq edən mərkəzlər təşkilatın işində böyük rol oynayır. ÜST-nin Konstitusiyasına uyğun olaraq, onun funksiyalarından biri də səhiyyə sahəsində araşdırma və təhqiqat işləri aparmaqdır. Bu funksiyayı həyata keçirməyin ən yaxşı yolu maliyyə baxımından çətin olacaq özünəməxsus tədqiqat laboratoriyalarını yaratmaq deyil, üzv dövlətlərin milli tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq etməkdir. Bu illər ərzində ÜST geniş bir əməkdaşlıq quran agentlik şəbəkəsi yaratmışdır ki, bu da ehtiyac duyduqca dəyişir və böyüyür. Bu institutlar və tibb mərkəzləri üzərində məsuliyyəti ÜST-ün tədqiqat siyasəti və əməkdaşlıq departamenti daşıyır.

ÜST-də dünyanın hər yerindən müxtəlif sahələrdə ixtisaslaşmış mütəxəssis komitələri də var. Onların fəaliyyəti mütəxəssislərin və ekspert komitələrinin siyahısı haqqında Əsasnamə ilə tənzimlənir. Mütəxəssis siyahıları Baş direktor tərəfindən daha geniş əraziləri əhatə etmək üçün dünyanın tanınmış mütəxəssisləri arasından tərtib edilir.

Təşkilat regional bürolardan dəstək alır və 150-dən çox yerli ofisdə çalışan şəxsi heyətlə fəaliyyət göstərir. Həmin bürolar səhiyyə nazirliklərə texniki məsələlər üzrə məsləhətlər verir və müalicə-profilaktika tədbirləri üzrə əsas xidmətlərin genişlənməsinə təsir göstərirlər. BMT-nin digər üzvləri, qeyri-hökumət təşkilatları, zərər görmüş icmalarla birlikdə ÜST-ün şəxsi heyəti nəzərdə tutulan proqramların planlaşdırılmasına, həyata keçirilməsinə və nəzarət olunmasına köməklik göstərir.

“Bunlar” korporativ xidmətlər” adlanır. Bu işlərin hamısını həyata keçirməyə imkan verən funksiyaları, alətlərimövcuddur. Məsələn, “korporativ xidmətlər”ə beynəlxalq müqavilələrin hazırlanması zamanı hüquq şöbəsi tərəfindən verilən məsləhətlər, səhiyyə məlumatlarının yayılmasında ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə məmurlardan kömək, dünyanın ən yaxşı sağlamlıq mütəxəssislərini cəlb edən və ÜST-nin 150-dən çox ofisində təxminən 7000 işçi heyəti üçün lazım olan imkanların yaradılması daxildir [5].

ÜST-ün qəbul etdiyi Ölkə Əməkdaşlıq Strategiyası (ÖƏS) ÜST-in ölkələrdəki işinə rəhbərlik edən sənəddir. GƏS ÜST-nin müəyyən bir Üzv Dövlətlə texniki əməkdaşlığının orta müddətli bir baxışdır və bir ölkənin milli səhiyyə siyasətini, strategiyasını və ya planını

dəstəkləyir. CCS-nin qüvvədə olma müddəti çevikdir və milli dövrlərə və proseslərə uyğundur. ÜST-in digər BMT qurumları və ölkə səviyyəsində inkişaf tərəfdaşları ilə işbirliyini tənzimləmək üçün əsasdır.

ÜST-ün Ölkə Əməkdaşlıq Strategiyasının (2014) hazırlanmasına dair təlimatlar ölkələrdəki siyasi, iqtisadi, sosial və ekoloji reallıqlar nəzərə alınmaqla belə bir strategiyanın hazırlanmasına rəhbərlik edir. Bu strategiyanı ÜST-də planlaşdırma prosesi ilə əlaqələndirir və ÜST-ün ölkələrdəki işlərini qiymətləndirməyə kömək edir. Baş İş Proqramındakı altı liderlik prioriteti və əldə olunan nəticələr ölkə səviyyəsində strateji gündəmin müəyyənləşdirilməsinə zəmin yaradır.

ÜST-ə ölkə səviyyəsində zərurət üzv dövlətlərin milli sağlamlıq məqsədlərinə çatmalarına dəstək vermək qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Təşkilat çoxsaylı dövlət sektorlarının və getdikcə artan tərəfdaşların səylərini əlaqələndirir, bunlar arasında: ikitərəfli və çoxtərəfli agentliklər, inkişaf bankları, fondlar, vətəndaş cəmiyyəti təşkilatları və özəl sektorlar vardır. Müstəqil olmayan bölgələrdə qruplar təşkilatın regional komitələrinin işində iştirak edə bilirlər.

Fövqəladə hallarda ÜST-ün fəaliyyət dairəsinə ölkələrə kömək etmək üçün səhiyyə ilə əlaqəli cavabların aparılması və əlaqələndirilməsi, risk qiymətləndirmələrinin aparılması, strategiyaların prioritetləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsi, kritik texniki rəhbərliyin verilməsi, səhmlər və maliyyə mənbələrinin qorunması və səhiyyə vəziyyətinin izlənilməsinə əhatə edir. Bundan əlavə, ÜST ölkələrə sağlamlıq təhlükəsizliyi təhdidindən irəli gələn fəvqəladə halların qarşısının alınması, reaksiya verməsi və onlardan qurtulmaq üçün fəvqəladə hallarda sağlamlıq risklərini idarə etmək üçün milli potensiallarını gücləndirmələrini dəstəkləyir. Məsələn, 1967-ci ildə ÜST BMT-nin digər qurumları ilə birlikdə dünyaepidemiya xarakteri almış çiçək xəstəliyinə qarşı ümumplanetmiqyasında aparılan mübarizəyə başladı. On üç il ərzində həyata keçirilən proqram nəticəsində 1980-ci ildə ÜST bütün dünyada çiçək xəstəliyinin ləğv olunmasını bəyan etdi.

Müxtəlif xəstəliklərə qarşı çoxillik mübarizədən sonra 1977-ci ildə ÜST "Hamıya sağlamlıq!" devizini irəli sürdü.

1978-ci ilin mayında Qazaxıstanda ÜST-ün YUNİSEF-lə birlikdə beynəlxalq konfransı keçirildi. Konfrans sağlamlığın qorunmasının ilkin şərtlərindən ibarət Alma-Ata bəyannaməsini qəbul etdi. 1981-ci ilin mayında isə ÜSM-in sessiyası "2000-ci ilə üçün Hamıya sağlamlıq" proqramını qəbul etdi. Proqram bütünplanet əhalisinin ilkin tibb-sanitar yardımı ilə əhatə edilməsinə nəzərdə tuturdu.

QİÇS-in meydana çıxması və çox tezliklə ümumplanetmiqyası alması 1987-ci ildə ÜSM-i QİÇS-lə mübarizə üçün ümumdünya proqramı qəbul etməyə vadar etdi.

ÜST ixtisaslaşmış qurumunun həyata keçirdiyi çoxsaylı proqramlardan biri də "Sağlam şəhərlər" hərəkatıdır. Bu layihənin reallaşdırılmasına ÜST-ün Avropa regional bürosu 1986-cı ildən başlamışdır. İlkin mərhələdə 11, sonra 35, nəhayət 375 şəhər bu hərəkata qoşulmuşdur. ÜST ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi Bakı şəhərinin də layihəyə qoşulmasını təmin etmişdir. Bakıda həmin layihə üzrə perspektivdə konkret tədbirlər proqramının həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

"Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının (ÜST) məlumatlarına görə səhiyyə sisteminin maliyyələşdirilməsi aşağıdakı nisbətlərdə həyata keçirilməlidir: dövlət büdcəsi-60%, tibbi sığorta-30%; özəl xidmətlər-10% [6]. Bildirmək lazımdır ki, bir çox ölkələrdə, məsələn, Böyük Britani-

ya, Yunanıstan, İspaniya, Polşa və Portuqaliyada səhiyyə sistemi əsasən dövlət hesabına maliyyələşdirilir. Bolqarıstan, Danimarka, Norveç, Finlandiya, İsveç və İtaliya kimi ölkələrdə əsas maliyyələşdirmə mənbəyi kimi regional və bələdiyyə vergi daxil olmaları təşkil edir. [1, s.27]"

Bir çox ölkənin ortaq sağlamlıq problemləri və ümumi narahatlıqları var. Ölkələr arasındakı əməkdaşlıq ölkələrdə və bölgələrdə sağlamlığın inkişafını gücləndirmək, təcrübə mübadiləsi və səhiyyənin inkişafını sürətləndirmək üçün təsirli bir vasitə ola bilər. Buraya sağlamlığı yaxşılaşdırmaq üçün məlumat və təcrübə yaratmaq, uyğunlaşdırmaq, ötürmək bölüşmək, mövcud mənbələrdən və imkanlardan maksimum istifadə etmək daxildir.

ÜST ictimai səhiyyənin həllinə nail olmaq üçün ortaq məqsəd və problemlərə uyğun olaraq, ölkələr arasında əməkdaşlığı təşviq edir.

BMT sisteminin ixtisaslaşdırılmış qurumlarından olan ÜST-ün Azərbaycanda nəzərəcərpacaq dərəcədə fəaliyyəti mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının səhiyyə sahəsində əməkdaşlıq etdiyi əsas beynəlxalq qurum Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatıdır (ÜST). Azərbaycan Respublikası 1992-ci il 2 oktyabr tarixində ÜST-ə üzv qəbul olunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının ÜST ilə əməkdaşlığı təşkilatın Baş qərargahı və Avropa üzrə Regional Ofisi vasitəsilə həyata keçirilir. Eyni zamanda, ÜST-ün ölkəmizdə ofisi mövcuddur.

Azərbaycan Respublikasının ÜST ilə sıx əməkdaşlıq münasibətləri mövcuddur. Bu əməkdaşlıq münasibətləri ilk olaraq özünü, Ümumdünya Səhiyyə Assambleyası, ÜST-ün İcraiyyə Şurası, ÜST-ün Avropa Regional Ofisinin sessiyalarında, o cümlədən il ərzində ÜST çərçivəsində keçirilən iclaslarda Azərbaycan Respublikasının müvafiq nümayəndə heyətlərinin iştirakında və ÜST nümayəndələrinin müxtəlif illərdə Azərbaycan Respublikasına etdikləri rəsmi səfərlərdə göstərir.

16-25 may 2005-ci il tarixində Cenevrədə keçirilmiş Ümumdünya Səhiyyə Assambleyasının 58-ci sessiyası çərçivəsində Azərbaycan Respublikası Avropa regionundan 2005-2008-ci illər üçün ÜST-nin İcraiyyə Şurasına üzv seçilmişdir. Şuraya 192 ölkədən 32 ölkə üzv qismində seçilmişdir [4]"

ÜST tərəfindən Azərbaycanda səhiyyə sisteminin təkmilləşdirilməsi, ictimai sağlamlıq, uşaq və ana ölümünün qarşısının alınması və bir sıra digər məsələlərlə bağlı çoxsaylı layihələr həyata keçirilmiş və ya hal-hazırda keçirilməkdədir:

1. DOTs (Directly Observed Treatment-short course) layihəsi vərəm xəstəliyi ilə bağlı birbaşa həkim nəzarəti altında qısamüddətli müalicə kurslarının keçirilməsini nəzərdə tutur. Layihə çərçivəsində Bakı, Naxçıvan, Lənkəran, Xaçmaz, Gəncə, Sumqayıt, Sabirabad, Şəki və Mingəçevir şəhərlərindəki vərəm dispanserləri vərəm əleyhinə dərman vasitələri, diaqnoz üçün rentgen aparatları, mikroskoplar və digər avadanlıqlar şəklində humanitar yardımlar alır. Bu proqrama bir sıra qeyri-hökumət təşkilatları da qoşulmuşdur.
2. MECACAR – poliomyelitin ləğv edilməsi üzrə proqram. Bu genişmiqyaslı proqram 1995-ci ildən həyata keçirilməyə başlanmışdır. Proqrama BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) də qoşulmuşdur.
3. CARAK – uşaq və anaların qorunması üzrə proqram.
4. Difteriyaya nəzarət üzrə proqramı çərçivəsində Respublikanın müxtəlif rayonlarının tibbi heyəti üçün tədris kursları təşkil edilir.

5. Ailə planlaşdırılması üzrə proqramın həyata keçirilməsi üçün iki şəhər – Gəncə və Sumqayıt şəhərləri seçilmişdir.
6. Ruhi sağlamlıq üzrə Proqramı çərçivəsində ölkəmizə humanitar yardım şəklində müxtəlif dərmanlar daxil olur. Yardım Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən pilot şəhər qismində seçilmiş Quba rayonuna və digər rayonlara göndərilir.
7. Cənubi Qafqaz Səhiyyə İnformasiya Sistemi layihəsinin məqsədi Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyinə özünün Səhiyyə İnformasiya Sisteminin yenidən qurulmasında və inkişafında köməklik göstərməkdir.

Hal-hazırda ÜST-ün Bakı şəhərində yerləşən Nümayəndəliyində 6 əməkdaş çalışır. “2030-cu ilədək Dayanıqlı İnkişaf Gündəliyi”nə nail olmaq məqsədilə bu Nümayəndəlik siyasət hazırlama sahəsində istiqamətlər verməklə, yerlərdə texniki əməkdaşlığı həyata keçirmək üçün əlaqələr qurmaqla, müvafiq standartları və razılaşmaları müəyyən etməklə, habelə mövcud və böhran zamanı yaranan səhiyyə prioritetlərinin öhdəsindən gəlmək üçün ictimai səhiyyə tədbirlərinin əlaqələndirilməsini təmin etməklə Azərbaycan Respublikası Hökumətinə dəstək verir.

ÜST-ün Azərbaycan Respublikasındakı fəaliyyəti ilə bağlı prioritetlər iki illik əməkdaşlıq sazişi (BCA) əsasında müəyyən edilir. Nümayəndəlik milli təşkilatlarla və beynəlxalq tərəfdaş agentliklərlə yaxından əməkdaşlıq etməklə bu sazişi yerinə yetirir və Azərbaycan Respublikasının milli siyasətlərinin və planlarının təmin edilməsinə dəstək verir.

Beləliklə, güclü sağlamlıq sistemləri müxtəlif ölkələrdə daha yaxşı səhiyyə xidmətinə kömək edir və sağlamlıq proqramlarının effektivliyini təmin etməkdə əsas rol oynayır. Etibarlı, müasir dəlillər və sağlamlıq məlumatları, insanların sağlamlığı ilə bağlı qərar qəbul etmə, qaynaq bölgüsü, monitorinq və qiymətləndirmə üçün vacibdir. ÜST səhiyyə məlumatlarının etibarlılığı üçün qlobal nəzarətçi rolunu oynayır və yüksək keyfiyyətli informasiya mənbələrinin yaradılması, mübadiləsi və istifadəsi mexanizmlərini gücləndirmək üçün ölkələrlə işləyir.

ƏDƏBİYYAT

1. İmanova, B. Səhiyyə müəssisələrində insan resurslarının idarə edilməsində müasir fəaliyyətin qiymətləndirilməsi // Elm və İnnovativ Texnologiyalar Jurnalı.-2019.- №8.-s.26-39.
2. Rəcəbli, H.M. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları. Bakı: "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2003.-256 səh.
3. 362-IIIQ-Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatının Nəzəməsn...-www.e-qanun
4. Azərbaycan Respublikası və Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı.-www.mfa.gov.az > content
5. Всемирная организация здравоохранения (ВОЗ)- www.who.int > ...

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

1. "The Baku Engineering University Economics and Administration" accepts original unpublished articles and reviews in the research field of the author.
2. Articles are accepted in English.
3. File format should be compatible with **Microsoft Word** and must be sent to the electronic mail (**journal@beu.edu.az**) of the Journal. The submitted article should follow the following format:
 - Article title, author's name and surname
 - The name of workplace
 - Mail address
 - Abstract and key words
4. The title of the article should be in each of the three languages of the abstract and should be centred on the page and in bold capitals before each summary.
5. **The abstract** should be written in **9 point** type size, between **100** and **150** words. The abstract should be written in the language of the text and in two more languages given above. The abstracts of the article written in each of the three languages should correspond to one another. The keywords should be written in two more languages besides the language of the article and should be at least three words.
6. **UDC** and **PACS** index should be used in the article.
7. The article must consist of the followings:
 - Introduction
 - Research method and research
 - Discussion of research method and its results
 - In case the reference is in Russian it must be given in the Latin alphabet with the original language shown in brackets.
8. **Figures, pictures, graphics and tables** must be of publishing quality and inside the text. Figures, pictures and graphics should be captioned underneath, tables should be captioned above.
9. **References** should be given in square brackets in the text and listed according to the order inside the text at the end of the article. In order to cite the same reference twice or more, the appropriate pages should be given while keeping the numerical order. For example: [7, p.15].

Information about each of the given references should be full, clear and accurate. The bibliographic description of the reference should be cited according to its type (monograph, textbook, scientific research paper and etc.) While citing to scientific research articles, materials of symposiums, conferences and other popular scientific events, the name of the article, lecture or paper should be given.

Samples:

- a) **Article:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomerrik and dimeric conapeetes of carnosine üith zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Book:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
 - c) **Conference paper:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information – Commu-nication Technologies in Science and education. II International Conference."Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
References should be in 9-point type size.
10. The margins sizes of the page: - Top 2.8 cm. bottom 2.8 cm. left 2.5 cm, right 2.5 cm. The article main text should be written in Palatino Linotype 11 point type size single-spaced. Paragraph spacing should be 6 point.
 11. The maximum number of pages for an article should not exceed 15 pages
 12. The decision to publish a given article is made through the following procedures:
 - The article is sent to at least to experts.
 - The article is sent back to the author to make amendments upon the recommendations of referees.
 - After author makes amendments upon the recommendations of referees the article can be sent for the publication by the Editorial Board of the journal.

YAZI VƏ NƏŞR QAYDALARI

1. "Journal of Baku Engineering University-İqtisadiyyat və İdarəetmə"- əvvəllər nəşr olunmamış orijinal əsərləri və müəllifin tədqiqat sahəsi üzrə yazılmış icmal məqalələri qəbul edir.
 2. Məqalələr İngilis dilində qəbul edilir.
 3. Yazılar **Microsoft Word** yazı proqramında, (**journal@beu.edu.az**) ünvanına göndərməlidir. Göndərilən məqalələrdə aşağıdakılara nəzərə alınmalıdır:
 - Məqalənin başlığı, müəllifin adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - Elektron ünvanı,
 - Xülasə və açar sözlər.
 4. **Məqalədə başlıq hər xülasədən əvvəl** ortada, qara və böyük hərflə xülasələrin yazıldığı hər üç dildə olmalıdır.
 5. **Xülasə** 100-150 söz aralığında olmaqla, 9 punto yazı tipi böyüklüyündə, məqalənin yazıldığı dildə və bundan əlavə yuxarıda göstərilən iki dildə olmalıdır. Məqalənin hər üç dildə yazılmış xülasəsi bir-birinin eyni olmalıdır. Açar sözlər uyğun xülasələrin sonunda onun yazıldığı dildə verilməklə ən azı üç sözdən ibarət olmalıdır.
 6. Məqalədə UOT və PACS kodları göstərməlidir.
 7. Məqalə aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:
 - Giriş,
 - Tədqiqat metodu
 - Tədqiqat işinin müzakirəsi və onun nəticələri,
 - İstinad ədəbiyyatı rus dilində olduğu halda orijinal dili mötəzə içərisində göstərməklə yalnız Latın əlifbası ilə verilməlidir.
 8. **Şəkil, rəsm, grafik** və **cədvəllər** çapda düzgün, aydın çıxacaq vəziyyətdə və mətn içərisində olmalıdır. Şəkil, rəsm və grafiklərin yazıları onların altında yazılmalıdır. Cədvəllərdə başlıq cədvəlin üstündə yazılmalıdır.
 9. **Mənbələr** mətn içərisində kvadrat mötərizə daxilində göstərməklə məqalənin sonunda mətn daxilindəki sıra ilə düzəlməlidir. Eyni mənbəyə iki və daha çox istinad edildikdə əvvəlki sıra sayı saxlanmaqla müvafiq səhifələr göstərməlidir. Məsələn: [7,səh.15].

Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans, və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir.
- Nümunələr:**
- a) **Məqalə:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjayev N.M.. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
 - b) **Kitab:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
 - c) **Konfrans:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ.. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391
- Mənbələr 9 punto yazı tipi böyüklüyündə olmalıdır.
10. **Səhifə ölçüləri:** üstədən 2.8 sm, altdan 2.8 sm, soldan 2.5 sm və sağdan 2.5 sm olmalıdır. Mətn 11 punto yazı tipi böyüklüyündə, **Palatino Linotype** yazı tipi ilə və tək simvol aralığında yazılmalıdır. Paraqraflar arasında 6 punto yazı tipi aralığında məsafə olmalıdır.
 11. Orijinal tədqiqat əsərlərinin tam mətni bir qayda olaraq 15 səhifədən artıq olmamalıdır.
 12. Məqalənin nəşrə təqdimi aşağıdakı qaydada aparılır:
 - Hər məqalə ən azı iki ekspertə göndərilir.
 - Ekspertlərin tövsiyələrini nəzərə almaq üçün məqalə müəllifə göndərilir.
 - Məqalə, ekspertlərin tənqidi qeydləri müəllif tərəfindən nəzərə alındıqdan sonra Jurnalın Redaksiya Heyəti tərəfindən çapa təqdim oluna bilər.

YAZIM KURALLARI

1. "Journal of Baku Engineering University- Ekonomi ve Yönetim" önceler yayımlanmamış orijinal çalışmaları ve yazarın kendi araştırma alanın-da yazılmış derleme makaleleri kabul etmektedir.
2. Makaleler İngilizce kabul edilir.
3. Makaleler Microsoft Word yazı programında, (**journal@beu.edu.az**) adresine gönderilmelidir. Gönderilen makalelerde şunlar dikkate alınmalıdır:
 - Makalenin başlığı, yazarın adı, soyadı,
 - İş yeri,
 - E-posta adresi,
 - Özet ve anahtar kelimeler.
4. **Özet** 100-150 kelime arasında olup 9 font büyüklüğünde, makalenin yazıldığı dilde ve yukarıda belirtilen iki dilde olmalıdır. Makalenin her üç dilde yazılmış özeti birbirinin aynı olmalıdır. Anahtar kelimeler uygun özeti sonunda onun yazıldığı dilde verilmekle en az üç sözcükten oluşmalıdır.
5. Makalede UOT ve PACS tipli kodlar gösterilmelidir.
6. Makale şunlardan oluşmalıdır:
 - Giriş,
 - Araştırma yöntemi
 - Araştırma
 - Tartışma ve sonuçlar,
 - İstinat Edebiyatı Rusça olduğu halde orjinal dili parantez içerisinde göstermekle yalnız Latin alfabesi ile verilmelidir.
7. **Şekil, Resim, Grafik ve Tablolar** baskıda düzgün çıkacak nitelikte ve metin içerisinde olmalıdır. Şekil, Resim ve grafiklerin yazıları onların alt kısmında yer almalıdır. Tablolarda ise başlık, tablonun üst kısmında bulunmalıdır.
8. **Kullanılan kaynaklar**, metin dâhilinde köşeli parantez içerisinde numaralandırılmalı, aynı sırayla metin sonunda gösterilmelidir. Aynı kaynaklara tekrar başvurulduğunda sıra muhafaza edilmelidir. Örneğin: [7,seh.15].

Referans verilen her bir kaynağın künyesi tam ve kesin olmalıdır. Referans gösterilen kaynağın türü de eserin türüne (monografi, derslik, ilmi makale vs.) uygun olarak verilmelidir. İlmî makalelere, sempozyum, ve konferanslara müracaat ederken makalenin, bildirinin veya bildiri özetlerinin adı da gösterilmelidir.

Örnekler:

- a) **Makale:** Demukhamedova S.D., Aliyeva İ.N., Godjajev N.M.. *Spatial and Electronic Structure of Monomeric and Dimeric Conapeetes of Carnosine Üith Zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Kıtap:** Christie ohn Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, p.386-398, 2002
- c) **Kongre:** Sadychov F.S., Aydın C., Ahmedov A.İ. Appligation of Information-Communication Technologies in Science and education. II International Conference. "*Higher Twist Effects In Photon- Proton Collisions*", Baki, 01-03 Noyabr, 2007, ss 384-391

Kaynakların büyüklüğü 9 punto olmalıdır.

9. **Sayfa ölçüleri**; üst: 2.8 cm, alt: 2.8 cm, sol: 2.5 cm, sağ: 2.5 cm şeklinde olmalıdır. Metin 11 punto büyüklükte **Palatino Linotype** fontu ile ve tek aralıkta yazılmalıdır. Paragraflar arasında 6 puntoluk yazı mesafesinde olmalıdır.
10. Orijinal araştırma eserlerinin tam metni 15 sayfadan fazla olmamalıdır.
11. Makaleler dergi editör kurulunun kararı ile yayımlanır. Editörler makaleyi düzeltme için yazara geri gönderilebilir.
12. Makalenin yayına sunuşu aşağıdaki şekilde yapılır:
 - Her makale en az iki uzmana gönderilir.
 - Uzmanların tavsiyelerini dikkate almak için makale yazara gönderilir.
 - Makale, uzmanların eleştirel notları yazar tarafından dikkate alındıktan sonra Derginin Yayın Kurulu tarafından yayına sunulabilir.
13. Azerbaycan dışından gönderilen ve yayımlanacak olan makaleler için,(derginin kendilerine gönderilmesi zamani posta karşılığı) 30 ABD Doları veya karşılığı TL, T.C. Ziraat Bankası/Üsküdar-İstanbul 0403 0050 5917 No'lu hesaba yatırılmalı ve makbuzu üniversitemize fakslanmalıdır.

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ

1. «Journal of Baku Engineering University» - Экономика и управление публикует оригинальные, научные статьи из области исследования автора и ранее не опубликованные.
2. Статьи принимаются на английском языке.
3. Рукописи должны быть набраны согласно программы **Microsoft Word** и отправлены на электронный адрес (**journal@beu.edu.az**). Отправляемые статьи должны учитывать следующие правила:
 - Название статьи, имя и фамилия авторов
 - Место работы
 - Электронный адрес
 - Аннотация и ключевые слова
4. **Заглавие статьи** пишется для каждой аннотации заглавными буквами, жирными буквами и располагается по центру. Заглавие и аннотации должны быть представлены на трех языках.
5. **Аннотация**, написанная на языке представленной статьи, должна содержать 100-150 слов, набранных шрифтом 9 punto. Кроме того, представляются аннотации на двух других выше указанных языках, перевод которых соответствует содержанию оригинала. Ключевые слова должны быть представлены после каждой аннотации на его языке и содержать не менее 3-х слов.
6. В статье должны быть указаны коды UOT и PACS.
7. Представленные статьи должны содержать:
 - Введение
 - Метод исследования
 - Обсуждение результатов исследования и выводов.
 - Если ссылаются на работу на русском языке, тогда оригинальный язык указывается в скобках, а ссылка дается только на латинском алфавите.
8. **Рисунки, картинки, графики и таблицы** должны быть четко выполнены и размещены внутри статьи. Подписи к рисункам размещаются под рисунком, картинкой или графиком. Название таблицы пишется над таблицей.
9. **Ссылки** на источники даются в тексте цифрой в квадратных скобках и располагаются в конце статьи в порядке цитирования в тексте. Если на один и тот же источник ссылаются два и более раз, необходимо указать соответствующую страницу, сохраняя порядковый номер цитирования. Например: [7, стр.15]. Библиографическое описание ссылаемой литературы должно быть проведено с учетом типа источника (монография, учебник, научная статья и др.). При ссылке на научную статью, материалы симпозиума, конференции или других значимых научных мероприятий должны быть указаны название статьи, доклада или тезиса.

Например:

- a) **Статья:** Demukhamedova S.D., Aliyeva I.N., Godjayev N.M. *Spatial and electronic structure of monomeric and dimeric complexes of carnosine with zinc*, Journal of Structural Chemistry, Vol.51, No.5, p.824-832, 2010
- b) **Книга:** Christie on Geankoplis. *Transport Processes and Separation Process Principles*. Fourth Edition, Prentice Hall, 2002
- c) **Конференция:** Sadychov F.S, Fydin C, Ahmedov A.I. Application of Information-Communication Nechnologies in Science and education. II International Conference. "*Higher Twist Effects In Photon-Proton Collision*", Baki,01-03 Noyabr, 2007, ss.384-391

Список цитированной литературы набирается шрифтом 9 punto.

10. **Размеры страницы:** сверху 2.8 см, снизу 2.8 см, слева 2.5 и справа 2.5. Текст печатается шрифтом **Palatino Linotype**, размер шрифта 11 punto, интервал-одинарный. Параграфы должны быть разделены расстоянием, соответствующим интервалу 6 punto.
11. Полный объем оригинальной статьи, как правило, не должен превышать 15 страниц.
12. Представление статьи к печати производится в ниже указанном порядке:
 - Каждая статья посылается не менее двум экспертам.
 - Статья посылается автору для учета замечаний экспертов.
 - Статья, после того, как автор учел замечания экспертов, редакционной коллегией журнала может быть рекомендована к печати.